

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्मथुराधीश्वरचरणसरसिजमधुकरवरैः श्रीमह
चार्यवर्यवंशमौक्तिकैः गोस्वामिवर्यैः श्रीमद्वल्ल
त्मजैः श्रीमद्विठ्ठलनाथमहाशयैः
विरचितः

ॐ प्राभञ्जनः ॐ

द्वितीयो भागः

श्रीशुद्धाद्वैतमतमंडनग्रंथः

तच्चरणारुणाब्जचंचरीकचेतसा गोस्वामिश्रीदीक्षितेन
तथा च सायनेकरोपाह्वानंतशर्मजनुषा विठ्ठलेन
यथामति विशोधितविभागः

—: प्रकाशक: —

गोस्वामि दीक्षितजी महाराज

मुम्बापुरे

निर्णयसागर मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्राकाश्य न

शके १८८९, सन १९६७

प्रकाशक :-

गोखामि दीक्षितजी महाराज,
चडामंदिर, ३ मोईवाडा,
मुलेश्वर मुंबई, नं. २

मुद्रक :-

लक्ष्मीबाई मातापण चौधरी,
नि ईश्यागर ब्रेग,
२९/२८ हॉ एम. बी वेन्चर स्ट्रीट,
मुम्बई २

अथ प्राभञ्जनोत्तरभागः

प्रारभ्यते ।

ॐ श्रीः ॥ पूर्वभागे शुद्धाद्वैतमातृण्डं केनचिदोपदूषितप्रज्ञादृष्टिनोद्धाविता दोषा-
भासा निरस्तास्तदुक्तयश्च दूषिताः । द्वितीयभागे विद्वन्मण्डनस्य पंचाशत्खण्डान्कल्पयित्वा
तदर्थोद्धानां कल्पिता ये खण्डनाभासास्तेषु क्रमेणाभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ तत्र प्रथमं
श्लोकत्रयात्मकं विद्वन्मण्डनस्य प्रथमं खण्डं प्रकल्प्य तत्खण्डनाभासं चिकीर्षुरीष्याविप्रश-
ब्दादौ निंदात्मकश्लोकौ रचितवान्, यद्यप्यस्माभिरपि तद्विन्दापरास्महस्यतः श्लोका रचयितुं
शक्यते तथापि निंदा निंदकस्यैव निंदां द्योतयतीति प्रसिद्धिरतस्तथैव तस्य निंदितत्व-
सिद्धेः, सिद्ध इच्छाविरहाच्च न तदर्थं यत्नः क्रियते ॥ परनिंदात्मकस्तुत्यादीनां धर्मशास्त्रे
निषिद्धत्वाच्च । यान् हीत्यादिना कथंचित् गद्यमुक्त्वा (नास्मिन्मंत्रादिरीतिरस्ति न चेदं
मंत्रशास्त्रादिपूषलभ्यत) इति यदुक्तं तदपि शास्त्राज्ञानादेव, भगवच्छरणागतेर्मोक्षहेतु
त्वस्य सर्वत्र प्रतिपादनात् । उक्तं गोपालतापनीये “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्या-
स्तस्यै गोपायति कृष्णः । तं देवमात्मवृत्तिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमनुब्रजे” इति ।
भगवद्गीतायामपि ‘दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते
मायामेतां तरन्ति ते । पुनश्च ‘तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युमसारसागरात् । भवामि
न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ अग्रे ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं
व्रज । अहं त्वा मय्यपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’ ॥ ‘मन्मना भव मत्तक्तो
मद्याजी मां नमस्कृष्वि’त्यादौ शरणागतेस्त्वोक्तत्वात् मंत्रग्रहणानंतरं च कर्तव्यबोधकं
तंत्रसारे धृतं वचनं ‘शरीरमयं प्राणांश्च पुनस्तस्यै निवेदयेत् । हितं तस्याचरे-
न्नित्यं मनोवाक्कायकर्मभि’रिति ॥ किंचेत्यादिना यदुक्तं तापादिकं कृष्णवियोगं प्रति
हेतुत्वेऽपसिद्धान्तं ईश्वरेच्छाया एव सर्वत्र हेतुत्वोपगमादिति तन्न साप्रीय, ईश्वरेच्छैव
सर्वत्रास्मन्मते कारणं परंतु यया रीत्या यद्विषयिका सा भवति तथैव तदुत्पद्यते ।
अस्यैतावत्कालपर्यन्तं मद्विरहजनितापापानंतरं मत्प्राप्तिर्भवत्विति यदि क्रीडेच्छा जाता
तदा सा लीला तथैव भवति, तथा च कालतद्वियोगादीनां न स्वतंत्रतया कारणत्वं
किंत्वीश्वरेच्छैव, एवं च तेषां कारणत्वेपि नेश्वरेच्छायाः कारणत्वहानिर्ह्यस्याः सर्वकारण-
त्वात्, अन्यथा त्वन्मतेपि दंडादीनां घटादिकं प्रति कारणत्वस्य त्वदीयैरुक्तत्वेन ब्रह्मणो
जगत्कारणत्वहानिः स्यात् । प्रथमश्लोकस्य द्वितीयचरणेन (तदीयप्रथमश्लोकस्य दुरभि-
प्रापत्वं सूचित) इति यदुक्तं तदुचितमेव दोषदूषितचित्तस्य । उक्तं च-‘निजदोषावृत्त-
मनयामतिसुंदरमेव भाति विपरीतम् । पश्यति पित्तोपहतः शशिभ्रं शंखमपि

पीतम् ॥ १ ॥ यत्तु (आर्द्राद्रि इति प्रयोगश्चित्यो द्वित्वे बहुव्रीहिवद्भावाद्यप्यास्या पूर्वभागे विभक्त्यभावायोगा) दित्युक्तं तदप्यविचारितरमणीयं, भक्तैर्ब्रजसुन्दरीनिरुपमस्नेहविचित्र-
 तरोर्मिमिरार्द्राद्रिप्रभुरसदृशां विषयोस्तु इति वाक्यबोध्याशयोधनायं, ब्रजसुन्दरीसंयद्
 इति वक्तव्ये तेषां ब्रजसुन्दरीनिरुपमेत्यादिभंग्या कथनं स्वविरहं व्यनक्ति ॥ तत्राप्यार्द्राद्रि
 इति पदेनातिशयो व्यज्यते अतिस्नेहयुक्तप्रभुदर्शनस्याशास्यमानत्वात् । तथा च 'आयाधे
 चे'ति सूत्रेणैव द्विर्यं चकाराद्बहुव्रीहिवद्भावश्च, अत एव पूर्वपदे सुपो लुक्, तथा चोक्तं भाष्ये
 'एकं बहुव्रीहिव'दिति सूत्रे अथ बहुव्रीहिवत्त्वे किं प्रयोजनम् ? सुब्लोपपुंवद्भावौ सुब्लोप
 एकैकं पुंवद्भावौ गतगता इति । अतिशयेनार्द्र इत्यर्थाभिधानं तु व्यंग्यार्थमादायैव क्रिया-
 सममिहारे चेति वार्तिकेन क्रियाया एवातिशये चोत्प्रे द्वित्वस्य विधानात्, लोढंतस्यैव
 द्विवचनं लोटः समुच्चये विधानादिति कैयटोक्तरीत्या तस्याग्राप्रवृत्तेश्च । एवं चाप्रेपि युवतिं
 लक्ष्मीकृत्य यः स्नेह इत्यादि यन् टीकाकृता व्याख्यातं तदपि व्यंग्यार्थमादायैव । प्रतिलक्षणे-
 त्यस्य तु प्रतिलक्षणरूपार्थव्यञ्जक इत्यर्थः । अत एवाप्रे टीकायां न चेदं रूढ्या प्राप्यते
 नापि योगेन विशेषाणां बहुत्वात्, अतो व्यञ्जनयैवेति निश्चयः । व्यञ्जना च तात्पर्यवृत्तिरेव
 नरवतिरित्येत्यादिव्यञ्जनाया वृत्तिर्यं पूर्वप्रतिपादितस्य व्यंग्यार्थत्वं च व्यवस्थापितम् ।
 समासस्तु प्रत्यर्थमिति वत् व्यापकत्वरूपे वाच्यार्थे संभवति । तथा च युवतिं युवतिं प्रति
 संभेदस्तत्रत्ययुवतित्वव्यापकसंभेद इति वाक्यार्थः । लक्ष्मीकृत्येत्यादिकं व्यंग्यमिति न
 कोपि दोषः । अग्रे च यदित्यादिना टीकाकृदुक्तं किञ्चिदनूद्य तत्र युक्तमित्यादिना वक्ष्य-
 मानस्य तृतीयखण्डस्य तथा सति प्रक्षालनादित्यस्य व्याख्याने वाचो मनश्च लौकिक्यो-
 ऽशुद्धं चेति तच्छ्रुत्यर्थवर्णनपरस्त्रोक्तेर्विरोधादिति दोषापादनं तदपि तदभिप्रायाशाना-
 देव । निजमुरलिकेत्यादिश्लोके किमपि परितश्चार्द्राद्रि इत्यस्य व्याख्याने किमपि अनिर्वा-
 चनीयं यथा स्यात्तथा प्रकटीभयन् प्रभुरसदृशां वृत्तिरूपज्ञानानां नेत्राणां वा विषयो
 गोचरोऽस्त्वित्युक्तम् । तत्रानिर्वाच्यता तु "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे"ति
 श्रुत्या ब्रह्मण्येव आविता, तस्यैव "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाञ्च विमेति कुतश्चन" इत्युपसंहार
 उक्तवान् । कथमेतादृशस्य श्रीकृष्णस्यानिर्वाच्यत्वमित्याशंका स्यादतस्तादृशशंकानिवृत्त्यर्थं
 टीकाकारेणानिर्वाच्यत्वं तु रसरूपस्यैव "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्धवानंदी भवती"त्य-
 नेनोपक्रांतत्वात्, अत एवानंदीदिवदं त्यक्त्वा रसपदमुपात्तम्, अत्र च यद्यपि 'यतो वाचो
 निवर्तन्त' इत्यादिश्रुत्या बाह्यनोगोचरत्वकथनात्, वाक्यपदेन चंद्रियगणस्य विवक्षितत्वात्
 सर्वेन्द्रियागोचरस्य सर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरत्वस्यानुपपत्त्या इंद्रियैर्विषयाकृष्टैरिति व्यायेन
 भगवतोर्तर्बहिरिंद्रियाकर्षणं या सर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरता तस्या आशास्यत्वं व्यज्यत इत्य-
 संगतं, तथापि लौकिकवागादींद्रियाशुद्धमनसोऽगोचरत्वस्य श्रुत्या प्रतिपादनात्तत्वात्तैवा-
 निर्वाच्यत्वस्यापि सिद्धौ भगवतोर्तर्बहिरिंद्रियाकर्षणं या अलौकिकेन्द्रियवृत्तिगोचरता
 तस्या आशास्यमानत्वे विरोधाभावात् । एतदभिप्रायेणैवाप्रे वाचो मनश्च लौकिक्योऽशुद्धं
 चेत्यादिना तादृशश्रुतिव्याख्यातेति न विरोधः । अथवाप्रे जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टनिर्विशे-
 षयोर्भेदमंगीकरोष्युतामेदं, भेदपक्षे तात्त्विकमतात्त्विकं वा ? न तावदाद्य इत्यादिना युक्ति-

यत्नेन विचार आरब्धः । तत्र “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा”दित्यादिना भेदपक्षं रण्डिरिया द्वितीयस्तु स्यान्न स्याद्विरोधादित्यादिना द्वितीयपक्षमंगीकृत्य तत्र पूर्ववद्विरोधाशङ्कायां युक्तियुक्तैर्नैवमेवमित्यादिना विरोधपरिहार आरब्धं श्रोतव्यत्वादीनां श्रुतिसिद्धानां वाक्यन-
सामगोचरत्वानामपि परस्परं विरोधपरिहारः युक्त्यैव कर्तव्य इत्यभिप्रायेण चाद्यो मनश्च
लौकिकयोऽशुद्धं चेति टीकाकारेणोक्तम् । अपुनः “सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषः”दिति
सूत्रभाष्योक्तब्रह्मणो नंतरूपत्वेपि यानि यानि रूपाणि विविधैर्नैवैरुपासितुं शक्यानि
तानि रूपाणि तैस्तेष्वेदान्तैर्निरूप्यन्त इत्यादिरीत्या रसरूपस्यानिर्वाच्यत्वमीश्वरादिरूपस्यै-
न्द्रियादिविषयत्वं च प्रतिपादितम् । तावद्रूपात्मकमेकमेव ब्रह्मेति सिद्धांतः प्रकटीकृतः
टीकाकारैः । ननु यथा द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदस्तथाऽनिर्वाच्यत्वनिर्वाच्यत्वादीनां भेदा-
ब्रह्मभेदः कुतो न स्यादिति चेन्न, सर्वेषु वेदांतेषु एकेन ब्रह्मत्वेनैव रूपेण “ब्रह्मैवोपासीत
आत्मानमुपासीते”त्यादिनोपासनाया विहितत्वात् ॥ तथा चायं प्रयोगः, ब्रह्म तदुपा-
सन् च सर्ववेदांतप्रतीते तत्तदुपासनायावेषु तत्तत्तानाधर्मरतया प्रतिपादनेपि न भिद्यते
विद्याद्यविशेषात् यत्र चोदनाद्यविशेषस्तदनेकवाक्येषु तथा प्रतिपादनेपि न भिद्यते
नानाशास्त्रोक्तज्योतिष्टोमादिकमेवम् । नच स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्, अविशिष्टचोद-
नावत्त्वस्यैव हेतुत्वात् तद्वत्त्वं च स्वधरणप्रयोज्यामृतिविषयत्वसंबन्धेनेति । ननु
“ज्योतिष्टोमेन यजेत” “दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गहामो यजेते”त्यादौ यजेतेति वाक्यस्यै-
कत्वेपि द्रव्यदेवताभेदाद्यथा यागभेदस्तथा चोदनाद्यविशेषेपि तत्तद्वर्गभेदात् कथं न
धर्मभेदस्तथा च ब्रह्म भिन्नं भिन्नधर्मवत्त्वादाभिज्ञायागवदित्यन्वनुमानं कथं न
स्यादिति चेन्न । ब्रह्म धर्मभेदेपि न भिन्नं भिन्नधर्मवत्त्वस्यातिरात्रे व्यभिचारित्वेन
स्वसाध्यासाधकत्वात् । अतिरात्रे द्विषोडशिप्रहणे अग्रहणे वा गृहीतपोडशिकेऽगृही-
तपोडशिकापेक्षयाऽधिकगुणत्वेपि नातिरात्रं परस्परं भिद्यतेतिरात्रमधिकृत्यैव षोडशि-
प्रहणाग्रहणयोर्विहितत्वादेवमेवात्रापि ब्रह्मैवाधिकृत्य यागादिगोचररतदगोचरत्वयोर्विहि-
तत्वात् ब्रह्मभेदः, किंतु विरुद्धधर्माश्रयं ब्रह्मस्वरूपमेकमेव धर्मिग्राहकमानेनैकस्यैव
शुद्धस्थानंतरूपत्वेन सिद्धत्वात् । नन्वेवं विरुद्धधर्माश्रयस्यैकत्वं यद्यपि शब्दप्रमाणसिद्धं
तथापि न युक्तिसिद्धं दृष्टांताभावादिति वाच्यम्, यथा एकस्यैवान्योन्याभावस्त घटप्रति-
योगिकरूपप्रतियोगिकत्वादिविरुद्धधर्मभेदेपि न भेद एव घटभेदनिष्ठप्रत्ययाभावस्य घट-
त्वाभावघटभेदादीनां च विरुद्धधर्माश्रयत्वेपि न भेदस्तथात्रापि विरुद्धधर्माश्रयस्यैकत्वेपि
न दोषः ॥ वस्तुतत्त्वस्मन्मते युक्तेर्मुक्त्यता नास्ति “तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति
चेदेवमप्यविमोक्षप्रसंगः” इत्यादिसूत्रेण तस्या निदितत्वात्, किंतु ब्रह्मविचारे श्रुतिरेव
प्रधानं “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा”दित्युक्तेः । श्रुत्या तु विरुद्धधर्माश्रयत्वेनैव तत्प्रत्ययत्यतेऽत-
न्नादृशमेव तदिति भंतव्यम् ॥ एतदभिप्रायेणैवाग्रे चतुर्विंशतिरात्रे तथाच श्रुतिरपि यथा-
स्थितं ब्रह्म प्रतिपादयन्ती न पर्यनुयोगार्हा, विकृतत्वादिधर्माश्च लोके समवायिषु दृश्यते
तथा चोभयरक्षायै ब्रह्माविकृतमेव समवायीति लोके च तादृशमेव समवायित्वमिति
व्यवस्था भंतव्या । ब्रह्म समवाय्यविकृतं चेत्पि गुडजिह्विका, वस्तुतस्तु विरुद्धधर्माश्रयम-

पीत्यादि प्रतिपादितम् ॥ एतेन (चतुर्विंशतिखंडविरोधाच्चे) त्यादिकमपास्तं । तद्वाच्य-
स्यावाङ्मनोगोचरत्वमिति तु मम मुखे विद्धा नास्तीति वाक्ययद् व्याहृतम् ॥ रसशब्दार्थस्य
ग्रहणत्वे रित्रष्टापत्तिः । ईश्वरस्य शक्त्यैवौपनिषदत्रसंभवे लक्षणाकल्पने मानाभावात् येदे
लक्षणाया अन्वयव्यवहारोच्चेत्यादिवृत्तपण्यप्रसूत्या “दानंदं ग्रहणो विद्वानि”त्यादिको न
‘श्रुत्यादिप्ररोध’ इत्येतो ग्रंथोऽसंगत । किंचेत्यादिना शृंगाररूपस्यानंदरूपाद्ग्रहणो भिन्नत्वे
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति यदुक्तं तदपि पूर्वात्तेनैव निरस्तम् ॥ रसरूपस्यानंदरूपस्य
ग्रहणत्वेन भेदाभावात् ॥ किंच त्वन्मते जीवग्रहणोर्भेदाभावात् ॥ “रसं ह्येवायं लब्धवानंदी
भवती”ति श्रुतिरसंगता ॥ अपि च जीरपक्षे त्वन्मत एवकारासंगतिः, जीरस्य विषयसुखे-
नाप्यानंदित्वात् ॥ यत्तु किंचेत्यादिना तद्रूपेण भेदांगीकारेऽपि नात्र तस्याऽश्वात्मानस-
गोचरता प्रतीयते किंतवानंदरूपस्यैव प्रकरणाद्वारयस्य बलीयस्त्वादित्युक्तं, तत्र, प्रकरणा-
द्वाक्यस्य बलीयस्त्वं तत्र भवति यत्रैकवाक्यत्वनिश्चयः । यथा “ईदामि इदं हविरनुपेताम-
विवृथतां महोऽयायोकाता” मित्यत्रेदामिपदस्य “यदामेयोऽष्टकपालोमात्रास्वायां पेंद्रं
दध्यममावास्याया”मित्यादिना विहितानामिन्द्राग्निदेवताकयागीयदेवोपस्थितिजनकत्वेन
दशांगन्ये सिद्धे इदं हविरित्यादेरपि तदेकवाक्यत्वनिश्चयादशांगत्वमेव नतु प्रकरणादशां-
पौर्गमासांगत्वं, न च प्रकृते तथास्ति एकवाक्यत्वनिश्चयाभावात्, प्रत्युत रसो वै सः इत्यत्र
तच्छब्दश्रवणात् यतो वाच इत्यत्र यच्छब्दश्रवणात् यतो वागादयो निवर्तन्ते स रस इति
वाक्यार्थो जायते यत्तदोर्निवमबंधात्, प्रत्यक्षं तत्तद त्वत्त्वाऽप्याहारकल्पने मानाभावात्
तेनैवैकवाक्यत्वनिश्चयात् प्रकरणाच्च तस्यैवानिर्वाच्यत्वं नत्वानंदमित्यादिनोक्तस्येति ॥
किंचेत्यादिना यदुक्तं तत्तु भेदानंगीकारेणैव परास्तम् ॥ ननु रसस्य रसादिशब्दे ध्यग्रहायं-
त्वादज्ञातस्य चापुरुषार्थत्वात् कथं तस्यावाङ्मनोगोचरत्वमिति चेत्तस्य रसादिशब्दात्
प्रतीतत्वेपि ईदं तदित्यस्याज्ञानात्तस्य स्वमदेष्टत्वादेवानिर्वाच्यत्वोपपत्तेः ॥ यदि च तच्छब्द-
वाच्यत्वमेवानिर्वाच्यत्वहानिकरमिति त्वत्संमतं तदा मायाया अपि मायाशब्दवाच्यत्वेन
तथा अप्यनिर्वचनीयत्वं न स्यात्, रूपादेर्विशेषस्यापि यदि वागाद्यगोचरत्वं त्वया स्वीकृतं
चेत्तदा त्वन्मत आनंदरूपग्रहण एव तद्गोचरत्वकथने कथं न न्यूनता वैयर्थ्यं कथं नैत्यपि
विभावनीयम् । वस्तुतोऽणुरूपादेर्विशेषस्य नीलत्वपीतत्वादिव्यवहारगोचरत्वं प्रत्यक्षादि-
प्रमाणप्रतीतमनिवार्यमेव ॥ रसरूपस्य त्वनिर्वाच्यत्वं श्रुत्यैव प्रतिपादितम् ॥ एतेन (अथ
सामान्येन तद्गोचरत्वेपि विशेषेण तद्गोचरे) त्यादिकमपास्तं, मनसाप्यगम्यस्य यदि
पुरुषार्थत्वं न स्यात्तर्हि ग्रहणोपि त्वन्मते वागाद्यगोचरत्वात्तस्यापि पुरुषार्थत्वानुपपत्तिः ॥
ग्रहणभास्यैव त्वन्मते परमपुरुषार्थरेनेष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् ॥ “यन्मनसा न मनुते”
‘इदयते त्वप्रया बुद्ध्या’ ‘कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष’ दित्यादिश्रुतीनां विरुद्धधर्माश्रयत्वेन
ग्रहप्रतिपादकत्वेनैवोपपत्तौ प्रमाणगतविशेषाश्रयत्वेन व्यवस्थायां मानाभावात् ॥ प्रमेय-
स्वरूपस्यैव तादृशत्वेन दोषाभावात् ॥ एवं च प्रमाणगतविशेषेणेत्यादिकमसंगतमेव ॥
यदपि यच्चेत्यादि टीकाकारोक्तब्रह्मो भक्तिरित्युक्तमित्यादिकमनूद्य तदप्युक्तमित्यादिना
स्नेहस्येच्छाया मिश्रत्वांगीकारे कामादेरपि तथात्वापत्तेरित्यादिना दोषापादनं, तदपि न

विंचित् । जिज्ञासीत्याद्यनुव्ययसायसिद्धाया इच्छात्वभिन्नाया ज्ञानत्वविलक्षणाया स्नेहस्य
जातेस्तदाश्रयस्य स्नेहस्य च ग्रथकारासिमेतत्वात् ॥ ननु स्नेहस्य ज्ञानमेवैतन्नानुव्ययसाय
तथा चानुव्ययसायपदार्थाज्ञानादेवेतत्त्वधनमिति चेद्भातोसि, न्यायमते आत्मविशेषगुणाना
ज्ञानादीना ज्ञानमेवानुव्ययसाय, अत एव जानामीत्याकारकज्ञानादीनामनुव्ययसाय ॥
त्वदीयाना मतेपि वृत्तिविशेषरूपाणा ज्ञानसुप्तादीना य साक्षिणा प्रकाश स एवानु
व्ययसायन्तथा च तत्रैवानुव्ययसायपदार्थाज्ञानमूलक प्रलाप ॥ नच स्नेहस्येच्छाभिन्नत्वे
कामभिन्नत्वापत्ति कामशब्दस्येच्छाव्यकर्मनिष्पन्नत्वादिति वाच्यम्, यदि तद्वदस्तदर्थक
धातुनिष्पन्नशब्दाप्येवेदव्याप्य स्यात्तदेवमापत्ति स्यात् । स एव च न समवति सत्ताभिन्न-
स्यापि द्रव्यगुणादे सत्ताव्यकभूधातुनिष्पन्नभाषशब्दाप्यभिन्नत्वाभावात् । श्रीदामिन्नस्यापि
दाशरथ्यादेस्तदर्थकधातुनिष्पन्नभाषशब्दाप्यभिन्नत्वाभावात्तत्र तत्र व्यभिचारेण तादृश
व्याप्तौ मानाभावेनेच्छाभिन्नस्यापि स्नेहस्य कामभिन्नत्वे मानाभावेन “समुद्र इव वाम
नातोऽनिकामस्य न समुद्रस्ये”ति श्रुत्या स्नेहस्याभोधितुल्यत्प्रतिपादनेन तस्यानतत्प्रदर्शने
विरोधाभावात् ॥ यश्च यथेत्यादिना टीकाहृदुक्त “वशस्तु भगवान् रुद्र ” “ वेद शिव
शिवो वेद ” इति तापिन्यादिरचनेन मुरलिकाया चेदात्मकत्वमनूय तदयुक्तमित्यादिना
समानशब्दवाच्यानामभेदे हरिश्चन्द्रैकैतिकोशाद्यद्रसूर्ययोरैक्यापत्तिरूपो दोष उद्भाविता,
सोपस्थान एव, नहि कोशवत्तापनीयादौ तत्तच्छब्दवाच्यं प्रतिपाद्यते कित्वमेवोऽभेद
भाषना वा, उभयपि चेदात्मकरूपाभिन्नमुरलिकाया चेदात्मकत्वं तत्त्वेन प्रतीतिर्वा न
विरुद्धा ॥ विद्वद्वागित्यादिना स्त्रीयस्य निंदात्मकस्य श्लोकस्य व्याख्या सापि निंदा, तेन स्वस्य
निंदितत्वं व्यक्तीकृतं तत्र च पुष्टिमार्गो न्यामोहनायेत्युक्तम् ॥ पुष्टिमार्गस्तु भक्तिमार्गं स च
‘भक्त्याहमेकया प्राप्य’ इत्यादिना स्वयं श्रीकृष्णोक्त एव, तस्यापि ध्यामोहकत्वं चेत्तर्हि
तदुक्ताना सन्यासादीना ध्यामोहकत्वं कुतो न स्याद्विनिगमनाविरहस्य तुल्यत्वात् ॥ किंच ते
पुष्टिमार्ग तु स्थिता त्व तु कुत्रापि न स्थितांति, न ज्ञानमार्गो नापि कर्ममार्गो कित्मयभ्रष्ट
पुवास्ति तस्माद्युक्तमेव गालिप्रदानादिक, तत्र तु मौनमेवोत्तरम् ॥ वासीत् कश्चिदित्यादिना
यदुक्तं तद्व्याप्यत्वमन्यते जगदिति प्रवादानुसारदेव ॥ अधिकं तु नोच्यते, शिष्टसंप्रदाया
भावात् । यत्तु नेनोक्तं विद्वहेति नाम चक्रे तदज्ञानात्, विद्वहेति नापूर्वं नाम किंतु दाक्षिणात्ये
जनपदे विद्यानगरे श्रीविद्वहेति नाम्ना प्रसिद्धा प्राचीना भगवत् पुरयोत्तमस्य मूर्ति
स्र चाद्यापि प्रसिद्धतया वैष्णवे शिष्टे पूज्यते च, तस्मिन्नग्रह एव अन्वयैरतलचित्तमेतलया
श्रीवल्लभाचार्यं श्रीविद्वहाचार्यभगवन्त पूजिता स्वमे निजस्वरूपं दर्शयित्वा श्रीवल्लभार
ख्यान् श्रीविष्णुस्वामिमार्गपुपदिष्टवत् । तस्माद्वैवाश्रित नाम कुर्यादिति प्रसिद्धे स्वपुत्रस्य
तदाश्रितं नाम कृतवत्तलस्यैव भगवत् पुरयोत्तमस्य नाम्नो निरुक्तिरियं विदा टा शून्या
विद्वान्मात्रं लाति आदत्ते विद्वह इति ॥ तत्र यदि स देवाना प्रिय इति वदेत् अत्र तृतीया
न सम्भवति तदा प्रष्टव्य किं पिधायकाभावात्तृतीया न समवति वा प्रतिवधकस्य कस्य
चिद्विद्यमानत्वात् । नात्यस्तस्याप्रादर्शनात् । नापि द्वितीय ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसर्गध्यान’मिति
धार्तिकस्यैव विधायकस्य प्रियमानत्वात् यथा घटेन शून्यो निधुरो रहित इत्यादि, तद्वदत्रापि

तृतीयायां बाधकाभावात्, अत एव शब्दशक्तिप्रकाशिकायां घटेन शून्य इत्याद्युदाहर्य
घटश्चात्र चिच्छेदं प्रतियोगितरमेव शून्यत्वान्वयि तृतीयाये इत्युक्तम् ॥ नच पदार्थः पदार्थेना-
न्वेति ननु पदार्थैकदेशेनेति प्युत्पत्तेः शब्दार्थाभ्यामिति शिष्टैकदेशेऽभावे कथं तृतीयायान्वय
इति वाच्यम्, संपन्नो धीहिरित्यत्रानेकजोहितात्पर्यके पद एकवचनार्थस्यैकत्वस्य धीहि-
पदार्थेषु नानाधीहिष्वन्वयासंभवेन पदार्थेताच्छेदकधीहिर एव तदन्वयस्य वक्तव्यतया
तादशान्युत्पत्तिसंकोचस्यापश्यकत्वात् । शरैः शानिपत्रश्चरस्य दासभार्य इत्यादौ शरकरण-
त्वचैत्रनिरूपितत्वादीनां पदार्थैकदेशतातनम्यत्वादावन्वयदर्शनेन ससंबंधिकार्थयोधक-
पदमिहपदार्थैकदेश एव पदार्थांतरान्वययोधकस्याप्युत्पन्नत्वनिश्चयाच्च ॥ किंचेत्यादिनाऽ-
स्यंतज्ञानाभावस्य शिलादिष्वेव साधेन विह्वलशब्देन पारमार्थिकज्ञानाभाववानित्याद्युक्त्वा
यदुक्तं तदपि न साक्षीयः । 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः' 'नहि ज्ञानेन सदृशं
पवित्रमिह विद्यते' 'ज्ञानी स्वात्मैव मे मतमि'त्यादिभगवद्वाक्येषु ज्ञानपदस्य पारमार्थिक-
ज्ञानपरत्वस्यापि दर्शनेन ज्ञानपदस्य तदर्थं शक्तेर्निःसृढलक्षणाया वा स्वीकृतं प्यतया पार-
मार्थिकज्ञानरत्नस्याप्यन्वयितावच्छेदकत्वसंभवेन तद्वर्मावच्छिन्नाभावयोधे बाधकाभावात् ।
सह सुपेति समासस्य भाष्यसंमतत्वेन तत्र क्लेशामिधानेऽन्यसूत्रविहितसमासस्यापि
क्लिष्टता कुतो न स्यात् विनिगमकाभावस्य तुल्यत्वात् । तादशसमासानां क्लिष्टत्वे योग-
विभागस्य वैयर्थ्यापत्तेः । विदो द्वकारस्य ठकारस्तु पृषोदरादित्वात् । न च तस्य पृषोदरा-
दित्वे किं मानमिति वाच्यम् । शिष्टोच्चारितत्वस्यैव प्रमाणत्वात् । दाक्षिणात्ये जनपदे सर्वैः
शिष्टैस्तस्य भगवतो विह्वलेति संज्ञा व्यवहियते । शिष्टाचारस्यापि श्रुत्यादिवत् प्रमाणत्वात्
श्रुत्याद्यनुमापकत्वाच्च । नच तत्तद्देशीयशिष्टानां य आचारस्तस्य च तद्देशीयशिष्टविषयकत्वे-
नैव प्रामाण्यं कल्पनीयं ननु सर्वसाधारणमिति कथं तस्य निरंकुशं प्रामाण्यमिति वाच्यम्,
तत्तदाचारेण कल्पमानस्य वेदस्य सर्वसाधारणप्रामाण्यस्यैव तैमिनिना पूर्वकांठे प्रति-
पादनात्, अत एव "अनुप्यवस्थानात्तत्तमयुक्तं प्रमाणं स्या" दिति सूत्रे होलिकादिशिष्टा-
चाराणां स्मृतिविशेषाणां चानुष्ठानपुरुषभेदेन व्यवस्थितं प्रामाण्यं, कुतः ? देशविशेषे तेषां
दृष्टत्वात् । होलिकादयः प्राच्यैरेव क्रियंते वसंतोत्सव आह्वोनीवकादयो दाक्षिणात्यैः ।
स्वस्वकुलागतकरंजार्कादिस्वावरपूजादेवतापूजादिकमाह्वोनीवकशब्देन व्यवहियते । उदुप-
भादप उद्दीच्ये, ज्येष्ठमासस्य पौर्णमास्यां बलीवदान्मय्यर्च्यं धावयंति सोयमुदुपभयज्ञः । एवं
हारीतादिस्मृतिरपि वचित् कचिव्देशविशेषे दृश्यते तस्माद्व्यवस्थितं प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे
तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन सर्वसाधारणत्वादिति महैरुक्तं तत्रैव
प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमितौ यदि अर्थाचोचेदमात्वं (?) चेन्न सामान्यानुमानत इति
प्रभाकरैरप्युक्तं प्राच्यादिभिर्व्यवस्थाया होलिकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूलमूला श्रुतिरपि
तादश्येव प्राच्यादिपदयुक्त्यनुमातव्या । तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थबोधकत्वं न संभवति, प्राच्यां
किंचित्कालं निवसमानानामपि प्रतीच्यां वासदर्शनादवस्तादशश्रुतेरप्रामाण्यमिति चेन्न
तत्पदरहिताया एव श्रुतेः कल्पनीयत्वेन तस्य सार्वत्रिकमेव प्रामाण्यमिति तदर्थः ॥ तस्मा-
दिष्टाचारानुमितश्रुतेः प्रमाणत्वात् विह्वलशब्दस्य गूढात्मेत्यादिसद्वत्पृषोदरादित्वा-

प्रामाण्यं साधुत्वापरपर्यायमविरुद्धम् ॥ एतेन (लोके देयविशेषे तादृशप्रयोगस्तु कनैपादि-
शब्दवज्ज्ञेय) इति प्रलपितमवास्तं, कनैपादिशब्दानामपभ्रंशत्वेनैव सिष्टव्यवहारविषयत्वं
ननु स्तोत्रादियु तेन शब्देन व्यवहारो, विट्ठलशब्दस्य स्वप्तिपुराणादिषु प्रयोगो हृदयत इति
दृष्टांतप्रयत्नात्साद्विड्ठलशब्दः साधुरेवेति संशेषः ॥ इति प्रथमखंडखंडनाभासस्याभा-
सत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ द्वितीयखंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शयते ॥ तत्रादौ निखिलजनाप-
वर्गाय श्रवणादयो विधीयंत इत्युक्त्या मुक्तेरप्यधिकं भक्तियोगमीश्वरो ददाति भक्तेभ्य इति
स्वसिद्धान्तविरुद्धमिति दोष आपादितः, स तु तत्समभिव्याहृतविविधवृजिनतापोपतप्य-
मानेत्याकारकविशेषणमनवलोक्यैव, भक्तानां तादृशतापतप्यमानत्वाभावादेव धारणसंभ-
वेन सिद्धांतविरोधशंकाया एवाभावात् । न च निखिलपदं व्यर्थत्वादनुरूपदेयमिति
वाच्यम्, तथा सति श्रवणादीनां तादृशसकलजनसाधारणापवर्गसाधनत्वानिश्चयेन जिज्ञा-
सूनां निरंकुतप्रवृत्तिस्तत्र न स्यात् ॥ यत्तु (श्रवणादीनां निखिलजनापवर्गार्थत्वमपश्रद्धाधि-
कारणविरुद्ध) मित्युक्तं तदपि तुच्छम् । तथा सति यागस्य स्वर्गकामस्वर्गार्थत्वमपि तदधि-
कारणविरुद्धं स्यात् ॥ तत्रापि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुत्या यागस्य निखिलस्वर्गकामस्वर्गार्थत्वं
पष्ठेध्याये प्रपञ्चितं, श्रद्धायापि स्वर्गकामः संभवत्येव, यागानधिकारस्तु “श्रवणाध्ययनार्थं
प्रतिषेधा” दित्यादि सूत्रेण तस्मिन्नेवाधिकरणे प्रतिपादितः । “अथास्य चेदं शृणुतस्त्वनु-
तुन्यां श्रोत्रमपूरण” मित्यादिना श्रवणस्यैव निषेधात्तागाधिकारस्य दूरत एवापास्तत्वात् ।
यदि च “अयातो धर्मजिज्ञासं” इति सूत्रोक्तस्याप्यायाप्ययनस्य सर्वयागसहकारित्वन्या-
येनाधीतम्वाध्यायस्यैव स्वर्गकामस्य तत्पदेन ग्रहणमत एव “फलार्थित्वात् कर्मणः शास्त्रं
सर्वाधिकारं स्या” इति सूत्रे अधर्पगुणधिरभूकादीनामपि स्वर्गकामसंभवेन तेषामप्यधि-
कारमाशङ्क्याशक्तस्य नास्त्यधिकार इत्यादि प्रपञ्चितमित्युच्यते तदात्रापि विविधेत्यादि-
वाच्येनापि श्रद्धादिमिहोऽधीतदेदो मुमुक्षुरेव प्रतिपाद्यते ॥ श्रवणादय इत्यत्रादिपदेन
पुराणादीनामपि ग्रहणे तु दोष एव न संभवति ॥ यत्तु (पूर्वपक्षे नहि श्रुतिसिद्धा इति
परपूर्वं प्रतिज्ञातं ततो विरुद्धमप्रे श्रौतानामपीत्यादि कथनं तत्र पूर्वप्रतिज्ञाऽसंगते)
त्युक्तं तदसत् । पूर्वोपरग्रंथानवलोकनेनोक्तत्वात्, नहि सिद्धांतिन इयं प्रतिज्ञा किंतु
पूर्वपक्षिण एव । तथाहि पूर्वं निर्दिशेयं ब्रह्म सविज्ञेयं वेति विप्रतिपत्तौ निर्दिशेयमेवेति
यादिना प्रतिज्ञातम्, तस्मादकतथा च निर्दिशेयप्रतिपादकश्रुतीनां सविज्ञेयश्रुत्युपजीव्यत्वं
तद्वाधे चोपजीव्यविरोधो हेतुत्वेनोपन्यस्तः, अस्यूलादिवाक्यैर्धर्मनिषेधातिर्धर्मकमेव
पर्यवस्यतीत्युक्तम् । तत्र सिद्धांतिना नवित्यादिना यदि अस्यूलादिवाक्यैः स्थौल्यादिनिषेध-
पुरःसरं निर्दिशेयं निरूप्यते चेत्तदा निषेधस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणोपपत्त्या प्र-
तियोगिनिरूपकश्रुतेरुपजीव्यत्वेन तद्वाधेप्युपजीव्यविरोधस्य तुल्यत्वात्तदनादरेण शून्यवाद
आपतनीत्युक्तम् । तत्र वादी सिद्धांतिसंमतीत्याह । नहि श्रुतिसिद्धा धर्मा निषिध्यंते
किंत्वनुवादपूर्वं लौकिकाः स्थौल्यादय इत्यादिनोपजीव्यविरोधनिर्णये पुनर्दोष उक्ताविते
स्वसंमतीत्या तदोपनिरासार्थमुक्त्यान् श्रौतानामप्यर्थानामिति । इतरथा पूर्वपक्षिमेते
सर्वत्र स्थौल्यादिधर्मप्रतिपादकश्रुतीनामनुवादकत्वात्तहि श्रुतिसिद्धा इत्यादिकथनमेवासंगतं

स्यात् । तस्मादज्ञानविजृम्भित एवाय प्रलाप । एवमप्येपि इयामत्वस्येवेत्यत्र पञ्चनु
 पपन्नेत्यादिकं शब्दं प्रयुक्त इत्यतः प्रथोऽप्युपेक्षणीय । जीमूतस्येवेत्यादिषु षष्ठ्या उप
 लभ्यमानत्वात् । यश्च सिद्धातप्रधारमे मिथ्यावादी प्रष्टव्य इत्युक्ते रोपं सोपि निरर्थकं ।
 नहि मिथ्यावादित्वं भवत्सु नास्तीति वक्तुं शक्यम्, अन्यथा ब्रह्मप्रमातिरिक्तवाच्यत्वे
 सति सत्येन प्रतीत्यहं चिद्विन्नं मिथ्या न चेति विप्रतिपत्तौ सत्या विमत मिथ्या
 दृश्यत्वात् जडत्वात्परिच्छिन्नत्वादित्यादिहेतुभिर्मिथ्यात्वसाधनाग्रहो भवता किमूलकः ?
 नहि मिथ्येति पक्षपरिग्रहं विना तादृशप्रतिज्ञादेत्वादिप्रदर्शनं कथकसंप्रदायसिद्धं
 भवति । तथा च द्वयोर्वादिनोर्मध्ये य एव वदति विमत मिथ्यैवासौ मिथ्यावादीति
 लोकं व्यवहियते । यदि च मिथ्यावादित्वं भवता नाभिमतं चेत्तर्हि विमत सत्य-
 मित्युक्त्याऽऽस्मन्मतानुसरणं कर्तव्यम् । तादृशं पक्षस्त्यक्तव्यम् । ननु तथापि मिथ्या
 वादीति पदस्य निरुक्तिर्वक्तव्या किं सर्वं मिथ्या वदत्यसौ मिथ्यावादी वा यार्त्कचिन्मिथ्या
 वदतीति वा इति चेदुच्यते । सर्वं मिथ्या वदतीति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः । नच
 ब्रह्मणो मिथ्यात्वानगीकाराच्चिरनुयोज्यानुयोग इति वाच्यम्, ब्रह्मणोपि त्वन्मते
 मिथ्यात्वादत् एव 'मायात्वाया कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वरावुभौ । तद्वन्नशो नापि जीव
 शक्तिकोशाविक्षणा' इत्यादिनेश्वरस्यापि जीवसमत्व त्वदीयै प्रतिपादितम् । जगत्कवृत्त्वा
 दिविशिष्टस्यापि मिथ्यात्व, किमधिकमखडाकारवृत्तिविषयस्यापि मिथ्यात्वमेव भवन्नि
 स्वीकृतमतो मिथ्यावादित्वं सुस्थिरम् ॥ यथा कदाचिदुष्णं भुजानोपि भोष्णभोजीति
 प्रयोगस्तथा स्वमादिकं मिथ्येति वदत्यस्मासु न मिथ्यावादीति प्रयोगः । एव देवात्कदा
 चिच्छीतमपि भुक्तं चेत्तदाप्युष्णभोषिणो नोष्णभोजित्वहानिस्तथा किञ्चित्निर्विदेश
 सत्यत्वेनाभ्युपगच्छतस्तत्र न मिथ्यावादिरग्रहानि । किं च श्रुतिस्मृतिषु सत्यत्वेन प्रतिपादि-
 तत्वाधर्न्याकारिणो जगतः सत्यस्य त्रैकालिकात्यताभावप्रतियोगित्वाश्रयस्य वदतं कुतो
 न मिथ्यावादित्वम् ॥ यथा सतमेव घटमत्र घटो नास्तीत्यादिना जुबन् मिथ्यावादीत्युच्यते ।
 अपि च 'नाप्रतीतिस्तयोर्गोचः किन्तु मिथ्यात्वनिश्चयः । नो चेत्सुषुप्तिमूर्च्छादौ मुच्येतायत्नतो
 नरः' इत्यादिना मिथ्यात्वनिश्चयस्य तद्भाषनाया अपि मोक्षसाधनत्वेन प्रतिपादनात् कथं
 मिथ्यावादीति कथनस्य गालिमात्रे पर्यवसायित्वमुक्तम्, नहि मोक्षसाधनसम्पन्नतया
 प्रतिपादनं गालिप्रदानं सम्भवति किंत्वासीत्कश्चिदित्यादिना यत्तया प्रलपितं तदेव लोके
 गालिप्रदानत्वेन व्यवहियतऽतस्तत्रैव वदतु वदतु गालीरिति न्यायविषयत्वम् । एतेन न
 सायदाद्य इत्यादिकं निरस्तम् । एव मायावादित्वमपि त्वयि सगच्छते, सर्वप्रथेपु सदसत्त्या-
 मनिर्वचनीयमात्ररूपज्ञानसिद्धमित्यादिनातिनिर्वन्धेन तस्या एव प्रतिपादनात्पूर्वप्रथेपि
 मायाया एव प्रतिपादितत्वाज्जगत् ईश्वरस्य च मायिकत्वेन वर्णनात् तद्विपरिपक्षे न निरूप-
 यितुं शक्या प्रत्यक्ष भासते च या 'सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः संप्रतिपेदिरे' इत्या-
 दिना इन्द्रजालानुष्यत्यत्र प्रतिपादितम् । 'निर्वन्धस्तत्रविद्याया इन्द्रजालत्वसंस्मृतौ' इत्यादिना
 तत्रविद्याफलमपीन्द्रजालतया ज्ञानमेव दर्शितम् । एव च तादृशमायाप्रदर्शकं यथा
 मायासिद्धं एव व्यवहियत एव तादृशमायाप्रतिपादकं मायावादित्वमपि त्रैकर्म्यवहियत

इत्यत्र लोक एव नियामकः । नहि सामर्थ्ययुक्ते स्वसामर्थ्येन पर्यतोत्पादनादिकार्यं कुर्याति
हन्मदादौ येनचिन्मायाचित्व व्यग्रहत नापि तादृशशक्तिप्रतिपादके च मायावादित्व-
व्यग्रहारः, एवमेवेश्वरस्य “परास्य शक्तिर्विविधेय इत्यते स्वाभाषिकी ज्ञानयलक्रिया
चे”त्यादिश्रुतिप्रतिपादितमायापदस्याव्ययशक्तिस्वीकर्तृत्वस्यासु न मायावादित्वव्यग्रहारः ॥
यद्वा, तत्तत्पदार्थाकारविज्ञानापरपर्यायवृत्तिस्वीकारेपि त्वयि न विज्ञानादित्वव्यग्रहारः
किंतु बौद्धेष्टेयः, यथा सा शब्दज्ञानादीनां क्षणिकत्वस्वीकर्तृत्वं नैयायिकेषु न क्षणिकवादित्वं
किंतु सौत्रांतिकादिष्वेव, तथैव तादृशशक्तिस्वीकारेपि नास्मासु मायावादित्वं विं-
त्ययेव । एतेन किंचेत्यादिकमपास्तम् । यत्तु (अस्माभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य सत्यत्वानुगीकारेण
अस्मन्मते तस्यासत्कल्पराशेहि तमो ब्रह्म नास्तीति बद्धैकारिकादिसमोवादीत्युच्यते
अभावो नास्तीति शब्दं प्राभाकरादिर्वा भागवती) त्याग्युक्तं तन्मन्वम्, मायाया अस्त्य-
स्वीकारे तस्या जगदेतदनुपपत्तिः “कथमसत् सज्जायत” इत्यादि श्रुतिविरोधात् अत एव
जगतोऽसत्त्वमपि श्रुतिविरुद्धम् । तार्किकादिदृष्टातस्तु विषमः, नहि तार्किकैस्तमसोतिरि-
क्तस्य स्वीक्रियते किंतु परैर्दशमब्रह्मत्वेन स्वीकृतस्य खण्डनं तैः क्रियते । एवमेव सप्तम-
पदार्थत्वेन वैशेषिकैः स्वीकृतस्याभावस्य प्रभाकरेणाधिकरणात्मकत्वं प्रतिपाद्यते, एव परेण
यदि माया स्वीकृता स्यात्तया च तस्या अस्त्य प्रतिपादितं स्यात्तदा तत्रापि मायावादित्वं
न स्वास्त्येव किंतु तदसत्यामनिर्वचनीया भावस्या च महत्तायास्तेन महाविद्यानुमानैश्च
साधिता । यथा तमोवादिभित्तमसोऽतिरिक्तस्य साधितमतस्तयि मायावादित्वं कथं न
स्यादस्माभिश्च तमसो भावात्मकत्वमिवाभावात्साधिकरणात्मकत्वमिव मायाया भगवच्छ्रुत्य-
वर्गतस्य तार्किकादिवत्साधितं तेषु तमोवादित्वाभ्यग्रहारवदस्मासु न मायावादित्वव्यग्रहारः ।
महणो लीलादिवर्णनं तु ध्यासशुकार्येया कृतं तथैवास्माभिरनूयते नापूर्वं, तत्र मायावा-
दित्वं मिथ्यावादिवत् किञ्चित्कल्प्यते कल्प्यताम् । ग्रामीणत्वाद्यारोपस्त्वसुरबुद्धीनामेवा
तत्त्वपामेव मायावादित्वमिथ्यावादित्ववद् दुर्वादित्वमपि सगच्छते । प्रकृतमनुसराम-
मिथ्यावादिनस्मादयं सिद्धांतः, वादिप्रतिवादिगुरुशास्त्रवेदादीनां सर्वेषां मिथ्यात्वं नापि-
करव चेति । तात्पर्ययतेनैव सकलवादिपराजयसमवे पुन खड्गवादिप्रयास उन्मत्तरघोतक
एव । यथा रजुसर्प मिथ्यात्वेन जानतस्तथैव वदतस्तथाशयं च दृढाद्याहरणादिकं लोक
उन्मत्तरव्यग्रहारहेतुः, एव॥ किंच मायाया अवघटनघटनापटीयस्त्वस्वीकारेण स्वमतखण्डन-
स्यापि समावितत्वात्तदुद्धारार्थं यत्नोपि निरयंक एव, तथा च स्वमतमज्ञातैवायं प्रथरचना-
दिप्रयास स्वमतानभिज्ञत्वप्रकाशक एव । अस्माभिरासुरयुक्तिमोहिता लोका मा भूवन्नतो
वैदिकं पथा प्रदर्श्यते । अत एव तदुक्तयो दुष्यते । तत्र पारमार्थिकमेदो न न समत
इत्यादिविद्वन्मण्डनोक्तमनूय (मनोमयत्वादिविषयत्रयकोत्तधर्मविशिष्टब्रह्मैवास्मिन्नाक्य
उच्यत इत्येतत्कथनमसंगतं सूत्रात्तयार्थाभावात्) इत्यादि यदुक्तवान् तदपि सूत्रार्थाज्ञानात्
तत्र हि वेदयोचितस्यान्मनोमय प्राणशरीरो भारूपत्वेन विज्ञानमयो जीव प्राणधारण
प्रयत्नान्ब्रह्मत्वेनोपास्य, सम आत्मेति कथयत्य वा सत्यसकल्पादिपदोक्तधर्मवैशिष्ट्याद्
ब्रह्मोपास्यमिति सदेह उपक्रमस्यासत्तातविरोधित्वेन बलवत्प्राप्तं जीवस्यैव प्रतिपादनात्

मनोमयत्वेन जीवस्यैव प्रतिपिद्धत्वाच्च नेदं ब्रह्मवाक्यं किन्तु शास्त्रातरोक्तविज्ञानमयस्यात्र भारूपत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् कार्ये जीवे कारणस्य ब्रह्मण उपचार विधाय सत्यसकल्पाधिर्मवत्तया वेदाभिमानो देवता जीवो वास्तिवति पूर्वपक्षे सिद्धातमाह “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्” इति ‘सर्वं रवति’तिपूर्ववाक्यैर्यज्जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनं तद्भवत् एव विराट्त्वेनोपासनं सत्फलं चातं करणशुद्धिर्ब्रह्मत्वेनोपासनया शुद्धात् करणस्य सर्ववेदात्प्रसिद्धब्रह्मोपदेश एवमुक्तो मननरूपो भवति कश्चित् प्रसिद्धस्य जीवस्योपासना, तस्मात् सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्मोपदेशादिकं वाक्यं मनोमयत्वादिगुणकं ब्रह्मैव प्रतिपादयति ॥ “स सर्वथा वृत्त्यनुभूतसर्वं आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकं । तं सत्तमानदनिधिं भजेत् नान्यत्र सज्जेयत आत्मपातः” इत्यादिवाक्यानुरोधात् । मन्त्रत्र सूत्रे पक्षस्यानुक्तत्वाद्देवत्वसंगतिरिति चेन्मैवम्, सूत्रे पक्षानुक्तावपि प्रकरणवलेन तत्तिर्णयस्य शक्यत्वात् । एव विषयवाक्यमेव पक्षः । सर्वं खल्विति वाक्यं ब्रह्मप्रतिपादकं सर्ववाक्यसमर्पितसर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मोपदेशरूपत्वात्, यदेव तदेव, तदेव कं ब्रह्मेत्यादिवाक्यवत् ॥ नन्वस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वं न सम्भवति । फलस्य प्राकृततया जघन्यत्वात् यथासकल्पमभिप्रदेहक्यत्वात् लोकान्तरभावितादशवेदप्राप्त्यर्थं वेदास्मिन्निदेवतायां श्रुतमय इत्यादिना साधकस्योपक्रान्ततया जीवस्यैवोपासना युक्ता । देहस्य लोकान्तरे प्राप्यस्य प्राकृतत्वव्याप्यत्वात् । ब्रह्मज्ञानस्य ‘समेव विदित्वातिमृत्युमेती’त्यादिवाक्यैर्मुक्तिफलत्वबोधनात्तादृशफलकथनमसंगतं ब्रह्मवाक्यस्वरूपकल्पने स्यादतः सूत्रकार आह “विवक्षितगुणोपपन्नश्च”विवक्षिता वक्तुमिष्टा उपादेयत्वेनाभिप्रेता वा ये गुणा लोकान्तरे सकलरूपदेहप्राप्तिरूपा ये गुणाले ब्रह्मज्ञानपक्षेऽप्युपपद्यन्ते, भगवत्सारूप्यलाभास्त हि देहत्वं प्राकृतत्वव्याप्यं मानाभावात् । किंच यथा क्रतुरित्यादिना लोकान्तरप्राप्त्यर्थे सकलपानुरूपेण व्याप्तेरुक्ते क्रतुं कुर्यात्त्युपदेशयोधितं क्रतुरधमस्य प्राकृतदेहस्य प्राप्त्युपायो ॥ युक्तं, परमशान्तस्य पूर्णोपासनाशुद्धात् करणस्याशुद्धसकल्पवशात्तदभावे प्राकृतदेहायोगात् परमपुरुषार्थ एव तस्य फलं, तथा च सिद्धं मनोमयत्वादिधर्मकं ब्रह्मैवास्मिन्वाक्ये प्रतिपाद्यत इति । एतेन (मनोमयत्वादिगुणानामीश्वर उपपत्त्यनुक्तौ तद्वाक्यस्य जीवपरत्वशकानपगमाच्च) त्यादिकमपास्तम्, तादृशशक्याया सूत्रेणैव निरस्तत्वादिति बोध्यं । पञ्चम्यसंगता वक्तुमुचितमित्यादि तु बालभाषितं, तादृशपञ्चम्या तादृशव्याख्यानस्य बहुप्रयेषु दृष्टत्वात् (यथा चाविद्याया अनादित्वं हेतुत्वं च, तदनादित्वेपि नाविरतं सृष्टिर्न वा सदयेत्येवकारविरोधो यथा च कर्मणा हेतुत्वं तथोक्तं तृतीयश्लोकव्याख्यावसरं) इति यदुक्तं तदपि न किंचिन्, यद्यपि त्वयोक्तं तत्तत्सर्वं तत्रैव सम्यक्तया रक्षितमिति ते दोषा जागरूका एवेति यदि स्मार्तमतमवलम्ब्येत्युक्तत्वाद्यदि त्वया स्मार्तमतवत्त्व क्रियते तदा गुणानामित्याद्युक्तो दोषस्त्वदुपरि पतेदेवेति कथं निरनुयोगः ? किंच मायाम्भरूपातिरिक्तगुणपेक्षायास्त्वन्मतनगीकारेपि कर्मणामपेक्षा तु त्वय्युक्ता । एव च तेषां जडानां स्वयं कर्तृमसमर्थानामीश्वरेच्छैव सहकारिणो वाच्या, तथा च तदेतोरिति व्यापेनेष्टैव हेतुरस्तु किं कर्मभिरिति दोषस्तु दुरद्वार एवेति वृत्तेष्वपहृदे न दोषपरिहारः, न च तदेतोरिति न्यायः कुलान्यायैर्मिचारीति वाच्यं, तदेतोरिति न्यायस्य

‘कारणमादाय वा यस्येत्यन्यथासिद्धिद्योतकत्वात्, यथा रूपस्य घटं प्रति हेतुत्वं स्वतो न सम्भवति किन्तु दण्डमादायैवातो दण्डस्यैव घट प्रति हेतुत्वसम्भवे तद्रूपस्यान्यथा सिद्धत्वं, एव गुणानां स्वकार्यजननेऽसमर्थानां स्ववैषम्यायमीश्वरेच्छापेक्षणे स्वतन्त्रा न्यवयवतिरेकशून्यतया कारणत्व न स्यात्किंतिरेच्छाया एव कारणत्व, तेषामन्यथा सिद्धत्वमिति तात्पर्यम् । तत्र कुलालादौ व्यभिचारप्रदर्शनं तस्यार्थानभिज्ञतयैव । नहि कुलालेन घटे जननीये स्वहेतुभूतपित्रादिकमपेक्षते येन तद्धेतोरेवेति न्यायस्य व्यभिचारस्तत्र स्यात् । एवं च स्वतन्त्रान्यवयवतिरेकशालित्वेन कुलालस्य हेतुत्व युक्तमेवेति (सन्मूल इत्यादेस्तु सप्त प्रजाभ्रमाधिष्ठानतयोपपत्तिरुक्ता पूर्वभागे) इति यदुक्तं तदपि तादृशभ्रमासम्भवेन तत्रैव निरस्तम् ॥ किंच तादृशभ्रमस्वीकारे सदायतना सत्प्रतिष्ठिता इत्यादि श्रुतेरसंगतिरिति श्रुतिरजतस्य श्रुतिप्रतिष्ठितत्वं तथा सति त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व-कथनमसंगतं स्यादिति दिक् ॥ यत्तु (नतूपहिते घटक्रियेवेति तु न युक्त, आकाशस्य विभुत्वेन वास्तवक्रियानाधारत्वेन तादृशक्रियायां घटमात्रे सत्वेपि कल्पितक्रियायास्तादृशतत्त्वादेश्च यथाकाशे सत्य) मित्यादिना यदुक्तं तदपि मन्द, आकाशकल्पितक्रियायां सत्त्वाकारेण घटक्रियेवेति दृष्टातस्य युक्तत्वप्रतिपादने ‘घटसद्वृत्तमाकाश नीयमाने यथा घटे । घटो नीयेत नाकाश तद्वदामा नभोपम’ इत्यादिगौडपादवचनविरोधापत्तेः । तैराकाशस्य स्पष्टतया क्रियासामान्यानाधारत्वप्रतिपादनात् । यदि च कल्पितस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वात् सत्सत्त्वेपि क्रियानाधाररमेवाकाशस्येति न तादृशवचनविरोध इत्युच्यते तदा घट एव क्रियायां स्वीकृतत्वेन न युक्तमिति कथनं बालिशस्यद्योतकमेव । एव सोपाधिकस्य हेतुत्वे उपाधेरैव हेतुत्वपर्यम्सानाजगद्धेतुत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधो बुरूद्ध एव, “जन्माद्यस्य यत्” इत्यादिसूत्रविरोधश्च स्यात्, उपाधेरनादित्वसादित्वविकल्पदोषा । अधिकं च चतुर्थश्लोकस्याप्याया यत्रयुक्तं तत्तत्रैव दूषितं इति द्वितीयखण्डखड्गनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् । अथ द्वितीयस्तु स्वात्म स्वादिरोधाद्यत्यादि तृतीयखण्डखड्गनाभासस्याभासत्वप्रदर्श्यते । तत्र जडजीवधर्माणां ब्रह्मणि निषेध प्रतिपादितो विष्णौ जीवगतकर्तृतेति श्लोकखड्गनावसरे ब्रह्मणि विशेषा न निरूप्यते अतश्चिपेधे विशेषाणां मिथ्यात्व न स्यादित्यपि तत्रैव निरस्तं दृष्टापत्तिपराइव च वेदस्य प्रसारकत्वापत्तिश्च स्यात् । न च मिथ्यात्मना विशेषाणां मिथ्यात्वेनाकथनात् नहीमे विशेषा मिथ्या एव कुरापि वेदे प्रतिपाद्यते नापि तात्पर्येण, तथा सर्ववेदातानां ब्रह्मणि तात्पर्यस्योक्तत्वात् उपक्रमोपसंहारादिपङ्क्तिघातात्पर्यं निश्चायकलिङ्गानां ब्रह्मविषयत्वात् । उपासनार्थं क्वचिद्विशेषानुवाद इत्यपि न किंचित् । ब्रह्मधर्माणां न्यत्राप्रसिद्धानां यदैकसमधिगम्यानां प्रमत्तातराप्रसृतयानुवादासम्भवात् । एतेन तत्र जडधर्मत्वेत्यादिकं निरस्तम् । यत्तु तथाहीत्यादिना अध्यारोपापवादस्वरूपकथनं त्वज्ञानादित्युक्तं, तदज्ञानं त्वच्छिष्टमेव । नह्यनुवादकस्य परोक्तमनुवादतस्तदुक्तार्थस्य सम्पत्त्येऽसम्बन्धत्वे वा दोषोक्तिः किन्तु वक्तुरेव । अन्यथा भ्रातिज्ञस्यापि भ्रातेत्वापत्तेः । अस्थूलमनश्चित्ताद्युक्त्वा एतस्यैवाक्षरस्य प्रज्ञासत्त इत्याद्युक्तेर्विस्तृत्यधर्मेविशिष्टं प्रदीय तत्र तत्र प्रतिपाद्यते । त्वदुक्तगातिश्च पञ्चमचतुर्थश्लोकनिरासकाले

पूर्वभाग एव निरम्बा । अनुवादस्य बाधितविषयत्वमिदं चे “द्वितीर्हिमस्य मेपज”
 मित्याद्यनुवादेष्वप्रामाण्यसंका स्यात् । जगदनुवादस्य बाधितविषयस्य जगदंतर्गतत्वेदस्य
 बाधितरसात्तदनुवादस्य बाधमस्यादकस्यानुवादो येदस्य स्वाकृद्शाखाच्छेदनमुत्प-
 ण्वेति । एतेन (स्वाकृद्शाखाच्छेदनादिएष्टांतस्तु विषय) इति निरम्बात् । “अथ
 रयान् रययोगान् पथः सृजत” इत्यादौ व्यभिचारश्च । तत्र हेतुसंभवात् ।
 “वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिव” इत्यादिना प्रतिपादितम्वयिच्छक्षणजगद्विषयप्रतिपाद-
 करवस्यैव हेतुरयान् । एष्टांतस्तु व्यभिचारीत्यप्यसंगतं एष्टांतस्य व्यभिचारित्वेपि
 हेतोरप्यभिचारित्वेन क्षमेरभावात् । नहि एष्टांतस्य व्यभिचारित्वे हेतोर्दुष्टत्वं संभवति
 येन तात्प्रदर्शनं संगतं स्यात् । छेदजालिङ्गेन यथा सत्यद्रव्यलिङ्गया बाधितवस्तुनिर्माणं
 क्रियते तथेश्वरस्य प्रयोजनभावात्, स्वन्मते सत्यप्रयोजनम्याप्यभावाज्जगद्विर्माणं न संभ-
 वति । तथा छेदजालिक्रवदिति एष्टांतोऽसंगतः । स्वप्नादिव्यभिचारश्च वैधर्म्यादित्यादिना
 प्रतिपादितसर्वाथैतत्प्रतिपादकरस्य हेतुत्वभावादेव न संभवतीत्युक्तं प्रायम् ॥ तात्पर्य-
 विषयं तु निर्दिशेयं प्रक्षेपेत्यसंगतं, तात्पर्यं कस्यचिच्छब्दस्य वाच्यं एव संभवति, यथा संधय-
 पदस्य वाच्यवाघोटकादौ प्रकरणात्तात्पर्यज्ञानं, यथा वा तीरपदवाच्ये तीरादौ गंगापदस्य ।
 ग्रहणस्वन्मतेऽवाच्यतया तत्र तात्पर्यं न संभवति वाच्यस्य निर्दिशेयत्वहानिः स्यात् ।
 यत्तु (प्रतीतिविषये दिव्यं व्यवस्था सञ्चिदक्षणस्य जगतः स्वप्नस्य प्रतीति) रित्युक्तं,
 तदपि मन्दं, स्वाप्नप्रतीतेयांसनाजन्यत्वेन ज्ञातप्रतीतेरपि वासनाजन्यस्येति यिनापि चक्षु-
 सयोगादिकं घटादिप्रतीत्यापत्तिमाहं स्मृतित्वं च स्यात्, चक्षुरादीनामपि तत्र सहकारित्व-
 कल्पनात्तदोप इति चेत्, प्रत्यभिज्ञारवापत्तिस्तथा सति सोऽयं घट इत्येव ज्ञानं स्यात्त एव
 घट इति । नच द्रोपात्प्रमुष्टतत्कं ज्ञानं जायत इति वाच्यम् । अत्र दोषस्य मूलाविद्यारूपस्यैव
 स्वया बलव्यत्वेन तस्य च सोऽयं देयदत्त इत्यत्रापि सत्तात्तत्रापि देयदत्त इत्येव ज्ञानं स्यात् ।
 तस्माद्ब्रह्मादिप्रत्ययादौ वासनाया हेतुत्वासंभवेन स्वप्नादिरेष्टांतोऽसंगत एव । यदपि
 (हेतुभूतवासनायाः सत्यविषयकानुभवजन्यत्वगौरवाद्यनुभवजन्यत्वमेवांगीक्रियत) इत्या-
 द्युक्तं तनुच्छेदं, संस्कारं प्रत्यनुभवत्वेन कारणस्य उपेक्षारमकानुभवादपि संस्कारोत्पत्तिः
 स्यादत उपेक्षान्यानुभवस्यैव कारणत्वमवसेयमेवमपि सशयारमकानुभवादपि संस्कारो-
 त्पत्तिभिरा सशयान्युपेक्षान्यानुभवत्वेनैव हेतुत्वं यक्तव्यम् ॥ न च सशयस्यानुभवत्वा-
 भावादेव संशयात् संस्कारानुपपत्तौ सशयान्यत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्, तद्यं सत्यविष-
 यकस्याप्यनुभवत्वासंभवेन भ्रमसप्रदार्थमनुभवजन्यत्वमेवांगीक्रियत इति कथं तवा-
 संगतं स्यात्तस्माद्भ्रमप्रमासाधारणमेवानुभवत्वं त्वत्समत्वमिति सशयान्यत्वनिवेश आव-
 श्यकः । एवं च सशयान्यत्वघटकस्य सशयत्वस्य स्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबंधकतानिरूपित-
 प्रतिबध्यताच्छेदकीभूता या स्वनिरूपितविरोधविषयता तन्निरूपितप्रकारतासामाना-
 धिकरण्यसंबंधेन तत्प्रकारताविशिष्टप्रकारत्वरूपस्य निवेदो गौरवाह्याप्येन भ्रमान्यानु-
 भवत्वेनैव संस्कारं प्रति हेतुत्वात् प्रतीतिस्वन्मते बाधिता । भवतीत्यन्यत्र विस्तारः ।
 अत्र यावन्निः संस्कारैरित्युक्तं । ११४. ६१ । प्रष्टेनेति प्रतिपादितं

तत्र विचारसह, सृष्टे पूर्वमदृष्टस्थितसमवायत करणस्य तदुपाधिकस्य जीवस्य वा तदानीं त्वन्मतेऽभावात् मायाया तत्स्वीकारे तस्यानादित्वस्वीकारे च “एकमेवाद्वितीय”-मित्यादिश्रुतिविरोधः । अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीद्वारैव कार्यहेतुत्वं तस्या स्वीकरणीयमित्यभिप्रायः तेनादृष्ट्यादिकमसङ्गतम् ॥ वैधर्म्याच्चेत्यादिसूत्रविरोधोद्धारस्तु त्वत्कृतसंग्रहं दूषितम् ॥ इति नृतीयसङ्खडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ ननु जीवाविधेयत्वादेस्तयोर्लोके दर्शनादित्यतश्चतुर्थसङ्खडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते । यत्र मायायास्त्रिगुणात्मकत्वात्स्वच्छत्वं न सम्भवति, तमसः कलुषत्वस्य त्वदीर्यवर्णनात् । रजसोऽपि निर्मलत्वाभावात् ग्रहणश्च निरूपयार्थिर्विशेषत्वाच्च प्रतिविद्यामभवः । सर्वव्यापिनश्च प्रतिविद्यो न सम्भवतीति सर्वमुक्तं प्राक् ‘मायया प्रतिविद्यत’ इति श्लोकप्रणयनापसरे गंगास्य प्रतिविम्बेति यदुक्तं तदपि तत्रैव प्रतिपादितम् । यत्तु किञ्चेत्यादिना कल्पनाशब्देन धौतार्थज्ञानस्यापि ग्रहण इत्यादिनोक्तं तदपि तदुक्तार्थस्य श्रौतत्वे सति स्यात्, नहि तदुक्तरीत्या निरिंशेयस्य प्रतिविद्यं श्रुतौ प्रपञ्चितं इति तत्कल्पनाहेतुदर्शनमूलैव, सा च दृष्टात् रिना न स्वार्थसाधिकेति दृष्टाते प्रतिविद्यो रूपगतः, स एव चोभयवादिभिर्द्वै, ग्रहणश्च रूपाभासनिर्विशेषत्वाभ्यां प्रतिभासानुमानेन तादृशहेतोः संप्रतिपक्षितत्वमित्यभिप्रायेण तत्कथनमिति, अधिकं तु पूर्वमेव प्रपञ्चितम् ॥ जीवग्रहणोर्भेदोऽपि न सम्भवति “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपश्यता” इति श्रुतिविरोधात् । नच तत्समद्वयश्रुता वच्यमेव एव तात्पर्यविषय इति यत्तु शक्यते उपक्रमोपसंहारविरोधात् । भेदनैवोपक्रमपुनरपि ‘यदा पश्य पश्यते ह्यभ्रजर्णं कर्तारमीश पुरयः प्रहयोनिम् । तदा विद्वान्गुण्यपापे विभूय निरजनं परमं साम्यमुपैती” त्युक्तम् । तत्रापि साम्यस्य भेदघटितत्वाद्भेद एव प्रतिपादितः । एव च वेदे विषयप्रतिविद्यरूपो जीवेशौ तादृशश्रुतेरभिप्रेतौ चेत्तद्वा ग्रहणज्ञानेन जीवस्य ग्रहणसाम्यस्य प्रतिपादनं विरुद्धम् ॥ नहि त्वन्मते मुक्तस्यापि प्रतिविद्यरूपत्वा येन साम्यं स्यात्, नच साम्यपदेनाभेद एव विवक्षित इति वाच्यम्, साम्यस्य भेदघटितत्वादत एव तद्विपर्यये सति तद्वत्तन्मूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यमिति प्रपादोऽपि सगच्छने । किञ्च तद्वत्तन्मूयोधर्मवत्त्वाशोऽपि त्वन्मते दुर्घटं ग्रहणो निर्धर्मकत्वेन तद्वत्तन्मूयोधर्मस्यैवाप्रसिद्धे ॥ मोक्षदशाया जीवस्यापि निरिंशेयग्रहणस्वरूपत्वागीकारेण भूयो धर्मवत्त्वस्य तदानीमसमवात् । एव “ऋतं पिबती सुकृतस्य लोका” इत्यादिश्रुतिविरोधश्च । तत्रापि कर्मफलभोगस्य कृतस्ये त्वदभिमतोऽस्यात् । नच छत्रिणो यातीतिरदकस्य पातृत्वेऽप्यनृत्स्वार्थलक्षणया द्वायेऽपि पिबतावित्युच्यते इति वाच्यम् । वेदे लक्षणया अन्यायत्वादेव ‘गुहां प्रविष्टात्मानौ तद्दर्शना’ इति सूत्रविरोधः । अस्मन्मते नायदोषः । गुहां प्रविष्टो आत्मानौ जीवग्रहरूपौ, गुहाया हृदयाकाशस्त्रयं प्रविष्टौ जीवपरमात्मानौ, कस्माद्भेदे तयैव दर्शनात् । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी” त्यादिश्रुतावुभयोः प्रवेशश्रवणात्, “ऋतं पिबती” इति श्रुतेरन्यथमर्थः । “ऋतं सत्यं परं यज्ञे” इति वाक्यादत एवैव, तथा ॥ स्वरूपाश्चैतपातासौ, सुकृतमपि यज्ञैव “तस्मात्तत्सुकृतमुपयत” इति श्रुतेस्तस्य लोकोद्धारग्रहणं तत्राऽक्षरात्मकमग्नवह्नौकस्याना परमपराधोपरि

जीवग्रहणो परिदृश्यमानस्याः तान्प्रत्येय कथा परोक्षवाद , छाया अतिमोक्षं गतस्य जीवस्यापि सधारयाच्छायास्वरूपं, ब्रह्म प्रकटनदत्त्वादात्तम् । एवमेव द्वा मुपगमाधित्वादाय प्यम्नमते न विरोधः । त्वन्मते जीवस्वरूपनानास्यैव मोक्षपदार्थतया विरोधो दुर्यार एव । एव “शुद्ध यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमान्” मिनि शुनिविरोधोपि । एव मायाया ब्रह्माधित्ये ब्रह्मणोऽस्त्यापत्तिरूपो विद्वन्महानोक्तदोषोपि दुष्परिहर एव, त्वदुक्तं च पूर्वभागे एव तद्विषयम् । इति चतुर्थेऽष्टादशभागेऽप्यभामत्याभामत्वदर्शनम् ॥ अपरं चेत्यादे-
 र्मत्तिप्रसंगेनेत्यतस्तस्य पञ्चमग्रहणद्वानाभासस्याभामत्व प्रदर्श्यते ॥ त्वन्मते जीवस्वरूप-
 नाश एव मोक्ष पर्ययस्त्विति, कुत “चेतस्य यदधिष्ठान लिंगदेहश्च य पुन । चिच्छाया
 लिंगदेह स्यात्तत्सपो जीव उच्यते” इति जीवस्वरूप त्वदीयं प्रतिपादितम् । तत्र मोक्ष
 स्यादधिष्ठानाशजन्मरसादधिष्ठानाशे तत्कार्याणां लिंगदेहचिच्छायादीनां नाशेन सधस्य
 नाशात् । अधिष्ठाप्रतिषिद्धो जीव इति मते चाधिष्ठानाशान्तप्रतिषिद्धस्यापि नाशान्नीयस्या
 स्तीकृत्य स्यात् । त्वदुक्तसमाधानं तु पूर्वभागेऽष्टमश्लोकपदनाशपर एव कृषित, असन्मते
 च जीवस्वरूपस्य नित्यराशच्छब्देन नाशतरति । एतेन प्रत्युत त्वन्मत इत्यादिकमपास्तम् ।
 यत्तु (सर्वं मिथ्येति निश्चयस्तु श्रवणादे , पर तदुक्तं तु न वापि प्रवृत्तिरिष्यतेऽत
 एव जनकादयः सन्यासेपि न प्रारतत) इत्युक्तं तत्तुच्छम् । जनकादीनां राज्यसपादन
 कार्येषु प्रवृत्तेर्दर्शनात् न वापीत्यस्यासंगतस्यात् । सन्यासादौ तु फलाभावात् प्रवृत्तिः ।
 किंच सर्वं मिथ्येति ज्ञानस्य प्रवृत्तिसामान्यप्रतिषेधकत्वे ज्ञानित्वेनाभिमतानां घृतश्रवणम-
 ननादीनां शुकादीनां परीक्षितुपदेशादौ प्रवृत्तिरिच्छा स्यात् । याज्ञवल्क्यादीनामपि
 गोप्रतिग्रहादौ तदर्थं शास्त्रार्थादौ वेदप्रतिपादिता प्रवृत्तिः धूयते बृहदारण्यकादौ, सापि
 विरुद्धा स्यात् । किंच सन्यासग्रहणजन्मापूर्वस्य ज्ञानहेतुत्व यावन्मते प्रतिपादितं तदपि
 जनकादेर्विनैव सन्यास ज्ञानोत्पत्ति स्वीकृत्यता स्वया त्यक्त स्यात् । तथा च तत्र प्यभि
 चारेण कारणबानुपपत्त्या सन्यासस्यावश्यकत्वमपि न स्यात् । वस्तुतस्तु कर्मफलत्याग
 एव सन्यास । अत एव—“न कर्मणामनारभास्त्वैकर्म्यं पुरोभुते । न च सन्यसनादेव सिद्धिं
 समधिगच्छती” त्यादि भगवद्वाक्यमपि संगच्छते । “नाशम कारण धर्मे श्रियमाणो
 भवेद्वि स” इति याज्ञवल्क्यवाक्यात्केवलश्रमग्रहणस्य धर्मेहेतुत्वाभावादाधुनिकानां सन्या
 साश्रममात्रग्राहिणामभितस्ततो जीविकार्थं धावमानानां न धर्मसिद्धिर्नापि मोक्ष इति
 निश्चीयते । यत्तु सर्वं मिथ्येति ज्ञानस्य श्रवणादिभिरसभावनादिनिवृत्तिसहकृतस्य
 श्रवणादिकप्रवृत्तिसामान्यप्रतिषेधकत्वोपपन्नकतया “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर
 पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन क पश्येद्वि”त्यादिवाक्यमुपपन्नम्, तदप्यज्ञानात्ता
 दशश्रुते मुपुत्तिविषयत्वात् । अत एव “स्वाप्ययसपत्न्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही”ति
 सूत्रभाष्ये मुपुत्तिपरममुक्त्योरन्यतरापेक्षयेद विशेषविज्ञानाभावात्श्रवणं हि यत् प्रकरणा
 देवमाविष्कृतं मुपुत्तिप्रकरणे तद्वाक्यमित्याद्युक्तम् । किंच तद्वाक्यस्य ज्ञानिविषयत्वे याज्ञ
 वल्क्यादेराचार्यत्व न स्यात् । यदि शिष्यादिज्ञानं तस्यास्ति तदा न ज्ञानाभावो, यदि
 नास्ति तदोपदेशासम्भव इत्युभयतः पाश स्यात्, तस्मात् स्वमताज्ञानविजृम्भितमेवेदम् ।

किंचेत्यादिना दृष्टान्तो यः प्रदर्शितः सोऽपि विषयः तत्र लिपौ मिथ्यात्वज्ञानाभावात् तज्ज्ञानजन्यार्थज्ञानस्यापि सत्यत्वात्तद्विषयमूतार्थस्यापि मिथ्यात्वाभावाद्दार्ष्टान्तिके च संन्यासादीनां तत्फलानामैहिकामुष्मिकादीनां साधनानां च मिथ्यात्वात् । एवं च शास्त्रीयमार्गोच्छेदो दुरुद्धर एव । किंच सर्वस्य मिथ्यात्वे वेदस्यापि मिथ्यात्वात्प्रतिपाद्यस्यापि मिथ्यात्वमेव स्यात् हि प्रतिविंबितरसालफलस्य सत्यत्वं तदर्थं च प्रजावतां प्रवृत्तिरपि स्यात् मिथ्यात्वस्योभयत्राविशिष्टत्वादेकस्याभिमतसाधकत्वमपरस्य नेत्यत्र त्रिनिगमकाभावात् पुनेन प्रतिविंबिताम्रफलेत्यादिक निरस्तम् ॥ अस्मन्मते च वेदगुरुशास्त्रादीनां सत्यत्वाद्वाधितार्थबोधकरत्वात्सर्वस्मिन् मिथ्यात्वेऽद्वैतमात्राच्च त्वदुक्तस्य पूर्वं दूषितत्वाच्च न शास्त्रीयमार्गोच्छेदः । यत्तु (मुक्तेरपारलौकिकतया पारलौकिकत्वोक्तिश्चितं) श्रुतं, तत्रोच्यते—मुक्तिस्त्वन्मतेऽनर्थनिवृत्तिरिति “सरति श्लोकमात्मवि”दित्यादिश्रुत्या, तस्या एव ब्रह्मज्ञानफलत्वेन प्रतिपादनात् सा ॥ ब्रह्मण्येव वाच्या । ध्वंसस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्प्रतियोगिनोविद्याकार्यशोकस्य तत्रैव कल्पितत्वांगीकारात् । एवं च ब्रह्मणोपि लोकशब्दवाच्यत्वात् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इत्यादिना प्रतिपादितरशात्तस्य चैतल्लोकाकार्यरूपात्परात्वात्परलोकपदयोप्यतयेन तत्र विद्यमानानर्थनिवृत्तिरूपमुक्तेः कथं न पारलौकिकत्वमिति । वेदस्य व्यवहारमात्रबोधकत्वं तु न पूर्वमुक्तमिति वेदस्तु न व्यवहारमात्रबोधक इति निषेधोऽयुक्तः । व्यावहारिकं प्रामाण्यं तु परमया स्वीक्रियते तत्पूर्वोक्तदोषप्रसक्तमेव । किंच त्वदुक्तश्रुक्तिभिर्देवार्थो न विचारयितुं शक्यते । उक्तं च यतः “अलौकिको हि वेदार्थो न युक्तया प्रतिपद्यते । तदसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः” इति । तस्माद्ब्रह्मयादृशं वेदेवगतं तादृशमेव संतप्यम् । स्वबुद्धान्मयाकल्पने तु ‘योऽन्यथासतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पार्थ चौर्यात्मापहारीणां’ । “असूर्या नाम ते लोका अभ्येन तमसावृता । तांस्तं प्रेत्याभिगच्छन्ति येके चातमह्नो जना” इत्याद्युक्तदोष स्यात् । वेदस्याज्ञानकल्पितत्वस्वीकारे तु “स्वयंभूरेष भगवान् वेदो गीतमन्त्रया पुरा । ब्रह्माया ऋषिपर्यंवा वक्तारोऽस्य न कारकाः - भनादिनिधना नित्या वागुत्तरा स्वयंभुवे”त्यादिवचनविरोधः । ॥ च वेदस्याज्ञानकल्पितत्वेऽप्यथाधिततात्पर्यविषयार्थकत्वाच्च तन्महिमापगम इति वाच्यम् । शब्दस्य महिमा त्वालोक्तवाञ्छितत्वाद्वा भवति । यतो अमप्रमादविप्रलिप्सादिदोषवदुक्तशब्दोऽप्रामाण्यग्रहसंभवेन महिमापगमो जायते । आलोके नित्ये वा तदसंभवात् तत्र चाप्रामाण्यशंकाऽभवेन शिष्टानाद्वरणीयदशाच्च महिमा । तन्मते चाज्ञानकल्पितत्वात् कल्पितपुरुषोक्तत्वाच्चाप्रामाण्यशंकाकलंकितत्वसंभवेनाविधितार्थविषयकत्वेऽपि न दोषपरिहारः । पुनेन (इदं चाज्ञानकल्पितत्वे नापैति मानाभावा) इति प्रलपितमपास्तम् ॥ असत्त्वं ॥ कल्पितस्य नाधीयत इत्यप्युक्तप्रलपितं, कल्पितत्वस्य मिथ्यात्वव्याप्यत्वस्वीकारेण मिथ्यात्वस्य च त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपत्वात्तस्य सत्त्वे तादृशव्याप्तिभंगापत्तेः । कल्पिते मिथ्यात्वं न च सिद्ध्येत् ॥ किंच श्रुतीनां मिथ्यात्वे नियतपूर्वसत्त्वरूपहेतुत्वमपि न स्यात् । त्वदुक्तं च सम्यक्तया दूषितं प्रागेव । तस्मात्त्वदुक्तीत्या विचारः कर्तुं न शक्यते । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” “एतत्सत्यं” “एतदद्वैतमिदं सर्वं” मित्यादि-

श्रुतेश्चै प्रपंचस्य सत्यतन्निश्चयेन प्रपञ्चेऽज्ञानकल्पितत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । “भानन्द-
मात्रकरपादमुखोदराक्षी” स्यादिश्रुतेर्ब्रह्मण साकारत्वनिश्चयाच्च । नचोपश्रमादिभिस्ता-
दशश्रुतीनां न स्याथै तात्पर्यमिति वाच्यम्, उपक्रमस्य ब्रह्मप्रियकरत्वेन निर्विशेषत्व-
मित्यात्वयो श्रुतितात्पर्याविषयत्वेन तयोरपि त्वदभिमतयोरसिद्ध्यापत्ते । तस्मात्तपसा
भगवत्कृपया वा वेदप्रतिपाद्य ब्रह्म ज्ञानं शक्यम् । अत एव “भृगुर्वै वारुणेर्वरुण
पितरमुपससार अवीहि भगवो ब्रह्मे” इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयोपनिषदि “तपसा ब्रह्म विजि-
ज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति तपस एव हेतुत्वमुक्तम् ॥ शुक्लतर्कस्तु तर्काप्रतिष्ठानादित्यादिना
निर्दिष्ट ॥ यत्तु श्रुतीनां बलशब्दावयवत्वमुक्तं तत्तुच्छम् । उभयोरपि चेदत्येन प्रामाणिक
शास्त्रेकतरनिर्द्धारणस्याशक्यत्वात् “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती” स्यादिना सर्वेषां वेदानां
साक्षात्परपरया ब्रह्मपरत्वात् । नच विरुद्धवाक्यश्रवणाद्विरोधनिरासार्थं विचार कर्तव्य
इति वाच्यम्, अर्चित्यानतशक्तिमति सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाद्विरोधस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । स्यादेतत् ॥ दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादपि दशमोहमित्याकारकारसा-
क्षात्काररूप फल विचारद्वारा दृश्यत इत्यस्मद्वीत्या विचारे दृष्टमेवाज्ञाननिवृत्तिरूपमात्म-
साक्षात्काररूप च फलमिति चेन्मैवम् । उक्तवाक्यदृष्टातेन विचारद्वारा आत्मसाक्षात्कार
कल्याणाद्यते । किं देहविक्षिप्तस्यात्मवेदिनो देहारम्भवेदिनो वा विविक्तात्मवेदिनो वा ?
नाय । व्यामुग्धादिषु परेण बोध्यमानस्य दशमस्त्वमसीति वाक्येन तद्विक्षिप्तस्य बाह्यस्यैव
देहादेरात्मतत्पत्तिर्या तादृशज्ञानस्यात्मविषयकत्वाभावात् । अत एव न द्वितीयोपि नापि
तृतीय, तस्यात्मविरुद्धभावेन तत्र शब्दस्याकारणत्वात् । नहि समीपवर्तिभिरिन्द्रियैरग्राह्य
आत्मा तद्वाह्येन शब्दप्रमाणेन ग्राहयितुं शक्यते । अथ दर्शनाव्यवधानेन श्रवणस्य
विधानाच्छक्यत इत्युच्यते तदा मनननिदिध्यासनवैधर्म्यम् । तथा च दृष्टातवैषम्यान्मनन
निदिध्यासनविरोधाच्चात्मसाक्षात्कारस्य न श्रवणफलत्वं विचारफलत्वं सम्भवति ॥ अथ
मुख्याधिकारिण शब्दादपरोक्ष भवति न तु मदादेरिति तादृशेषु मननाद्युपयोगात्तत्त-
द्विचारानर्थक्यमिति चेन्न । शब्दजन्ये ज्ञानेधिकारिभेदस्तदा कल्पनीयो यदि तत्कल्पने
विधिसार्थकता स्यान्न त्वेव, मदस्य पदशक्त्यादिज्ञानशून्यतया मननादौ सामर्थ्याभावात् ।
मध्यस्य पदपदार्थसंसर्गज्ञानत्वेन आकाशयोग्यतादिवशाद्दशमादिवदपरोक्षज्ञान मनना-
दिक विनैव भविष्यतीति मननाद्यनुपयोगान्मननादिविधिवैधर्म्यं दुर्वारमेव । नच पदार्थं
संसर्गज्ञानसत्त्वेपि विपरीतभावनादिदोषदूषितस्य तात्पर्यनिश्चयाभावाच्छब्दादपरोक्ष
ज्ञानासम्भवात्तादृशमध्याधिकारिणि विधिसार्थकत्वसम्भवाच्च वैधर्म्यमिति वाच्यम् ।
“अस्यतासत्यपि ह्यर्थे ज्ञान शब्द करोति ही”ति सिद्धांतस्वीकर्ता त्वया शब्दबोधे
योग्यताज्ञानस्याकारणत्वस्य स्वीकर्तव्यतयाऽसम्भवादीनां त्वन्मतेऽकिञ्चित्करत्वात् । किञ्च
शब्दादपरोक्षज्ञानोत्पत्तिस्वीकारेपि न तन्मात्रात्तदुत्पत्ति स्वीकर्तव्याऽन्यथाऽधस्यापि
दशमस्त्वमसीति शब्दन्य प्रत्यक्षात्मक ज्ञान स्यात्, तथा च तादृशज्ञाने शब्दस्य
मन सदकारित्वं वक्तव्यम् ॥ पुन च शब्दस्य प्रमाणांतरत्वं न स्यात्, तदेव हि प्रमाणांतर
यदा साधारणप्रमाणांतरासहकारिसहकार्यासाध्यमनोयहिर्गोचरा प्रमा जनयति,

तत्रालोके चाधुपप्रमाऽसाधारणसहकार्यासाध्यमनसो बहिर्गोचरप्रमाजनकत्वादालोक्य
 प्रमाणान्तरापत्तिभिरा प्रमाणान्तरासहकारित्वस्याप्रयत्नं निवेदनीयतया तेन विशेषणेन
 यथाऽऽलोकस्य चक्षुःसहकारित्वेन न प्रमाणान्तरत्वं तथैव शब्दस्यापि प्रमाणान्तरस्य
 चक्षुषः सहकारित्वात्प्रमाणान्तरत्वं न स्यादित्यलं पल्लवितेन । ज्ञानिनामपि चेतांसीति
 श्लोके ज्ञानिपदमोहपदयोरुभयान्तरपरत्वं यदुक्तं, तदपि प्रमादात् । तत्र ज्ञानिपदस्यासा-
 धारणज्ञानविशिष्टवाचकत्वादित्यथाऽपिकत्वासासगतिः । किंचेत्यादिकं तु निंदापठितत्रादु-
 पेक्षितम् । इति पंचमखंडपर्यंतनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथापरं च लोके हीत्याहभ्येति
 पक्षोऽपगत इत्यंतस्य पष्टरंडपर्यंतनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते । तत्र द्रष्टृनियामकत्वं
 न शुद्धस्य किंतु शयलस्येति कर्तृत्ववत्तदुपपत्तिर्मायासंबंधस्याच्छेदरीत्या प्रतिषिद्धरीत्या
 वा स्यादित्यादि यदुक्तं तदसंगतम् । शयलस्य द्रष्टृत्वे मायासंबंधोपि तथैव वक्तव्यः ।
 सा माया एकाऽनेका वा नात्यः, अजामेकामित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः, नाद्यः मायासंबंधं
 विना शयलत्वानुपपत्त्या मायासंबंधश्च शयलरूपापीन इत्यारमाश्रयप्रसंगात् । किंच
 निर्गुणस्य मायासंबंधास्वीकारे शयलं पदार्थान्तरमेव स्वीकरणीयम्, एवं चाद्वैतहानिः ।
 यदि च शुद्धस्य मायासंबंधस्तदा मायाया अगदित्याच्छयलं ब्रह्मनादीत्युक्तं स्यात् ।
 निर्विशेषरयं ॥ मायानाशे संभावितं, तथा च सिद्धवन्निर्गुणप्रतिपादनं विरुद्धं स्वमतहा-
 निश्च । अपि च “सदेव सौख्येदमग्र आसीत्तदैक्षत आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्त ईक्षा-
 चक्र” इत्यादिश्रुतिषु सर्वत्र द्रष्टृत्वप्रतिपादनाच्छयलमेव प्रतिपाद्यमिति इत्या वाच्यम्,
 तथा च निर्गुणप्रतिपादकश्रुतेरभावात्त्रिंशोपे मानाभास एव स्यात् । नच “निर्गुणं निष्कलं
 शांतं निरवयं निरंजन” मिति श्रुतिः प्रमाणमिति वाच्यम्, तत्रापि “एतस्माज्जायते प्राणो
 मनः सर्वेन्द्रियाणि च । एवं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” ति जगत्कर्तृत्वस्याग्रे
 प्रतिपादनात्तस्य च कर्तृत्वश्रुतेश्च कर्तृत्वप्रतिपादनाच्छयलमेव स्वीकृतम् । एवं च
 तादृशश्रुतीनां निर्गुणपरत्वं कर्तृत्वप्रतिपादनाच्छयलमेव स्वीकृतम् । संधंधोपि न
 संभवति प्रतिषिद्धादस्य पूर्वं दूषितरूपाच्छेदरादोपि ॥ संभवति, संधंधं विनाऽच्छिन्न-
 रस्यैवासंभवेन मायाऽच्छिन्न ईक्ष इति परिभाषाया असंभवात् अवच्छिन्नपदानित्तेक्ष
 तार्किकादितस्वरूपसंबंधरूपस्यानतिरिक्तवृत्तिरूपस्य वाऽवच्छेदकत्वस्य त्वन्मते मायायां
 वक्तुमशक्यत्वादधिकमन्यत्रानुसंधेयम् । मायाया एवमेवपि जीवे तादृशमात्ररक्षणमस्ति
 नेश्वर इति यदुक्तं तदपि न किंचित् । उपाधेरकत्वे फलवैलक्षण्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
 उपाधोर्भेदे मायाजीवेशावाभासेनेत्यादि तदुक्तमसंगतम् । अधिकं च निरूपितमधस्तात् ।
 यत्तु (जीवरूपितद्रष्टृत्वादेः श्रवणस्य च स्वप्नस्यैव श्रुतावनुवादे दोषाभावाच्च) त्युक्तं
 तदत्यन्तमसंगतम् । “तदैक्षत सेवं देवतैक्षत, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविश” इत्यादिश्रुतिप्रति-
 पाद्यद्रष्टृत्वस्य श्रवणस्य च तत्काले कल्पकस्य जीवस्याभावात् तत्प्रकरणे जीवकल्पितत्व-
 बोधकपदाभावाच्च तादृशश्रुतिर्बाधो दुरुद्धर एव । एतेन (क्षरीरादिकं ॥ परकल्पित)
 मिल्यप्राप्तम् । तथासति ब्रह्मापि पराज्ञानकल्पितमिति कथं ॥ न्यायान्वितमुक्तिरपि न संभ-
 वति । तत्रापि ये दोषास्ते तृतीयश्लोकरादने दर्शिता इति किं पिष्टपेषणेन । यदपि (भोतायं

स्वीकृतप्रारब्धस्य भोगदानृता न युज्यते) इत्याद्युक्तं तदपि मन्दं, तादृशस्वीकारस्यैव युक्तिरिच्छतात्, ज्ञानेनाविद्यानाशे प्रारब्धस्याविद्याकार्यस्य न्यातुमशक्यत्वात् । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुरुनेर्जुनेति' स्मृतैः । सुषुप्तौ भोगाभावादिनि यदुक्तं तदपि प्रत्यक्षविरोधादुपेक्ष्यम् । 'सुषुप्तिकाले सकले विलीन' इत्यादिश्रुतेश्च सकलपदस्य सुषुप्तपुरुषमिच्छलीनत्वेन सकोप्यत्वादिन्द्रियलयमेव सा श्रुतिः प्रतिपादयति न शरीरलयमिति । एतेन तदुपलब्धकतया श्रुतिप्रदर्शने निरन्तरम् ॥ इति पण्डितदण्डनाभासस्याभासत्प्रदर्शनम् । अथ स्यादेतत्तत्र ययमित्यादेः सप्तमलण्डलनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते । प्रतिविम्बयादस्य दूषितरवाद्ययनीत्याद्यसंगतः, तथापीत्यादिना दृष्टान्तेन भेदप्रतीत्यसंभवो नाम्नीत्येवोपापाद्यते । तदपि तदा स्याद्यदि तादृशदृष्टान्तेन प्रकृते भेदप्रतीत्यसंभवो न स्यात्स एव तु तदवस्थः, अथ भेदप्रतीतेरुपादयितुमशक्यत्वात् । द्विचन्द्रदर्शनस्थले दोषदूषितचन्द्रदृष्टादृश्यश्चन्द्रश्च पूर्वं सिद्धस्तत्र भेदप्रतीतिः संभवति । प्रकृते दोषविशिष्टस्य द्रष्टृभावाद्भेदप्रतीतिर्न संभवतीत्याक्षेपस्य यत्नलेपत्वादुपेक्षेदं ग्रंथगौरवम् । यदपि (नियामकत्वं द्रष्टृत्वादि स्वप्नदृष्टान्तेनोपापाद्यते स्वप्ने देवदत्तस्यैकस्यैव नियंतृत्वद्रष्टृत्वादेर्दर्शना) दित्युक्तं तत्र रमणीयम् । दृष्टान्तस्योभयवाधिसंमतस्यैवाभिमतार्थसाधकत्वेनास्मन्मते स्वप्ने यद्येकस्य द्रष्टृत्वं नियामकत्वं च सिद्धं स्यात् तदा तद्दृष्टान्तेन प्रकृतेऽपि तस्यात्तदेव तु न, स्वप्ने ईश्वरेण जीवस्यामोहार्थं सृष्टिः क्रियते, यथैन्द्रजालिकेन नटेन सामाजिकव्यामोहनकौतुकार्थं मायिक-सृष्टिः क्रियते तथा । एवं च द्रष्टा जीवो नियन्ता च परमेश्वर इति स्वप्नेऽपि नैकस्मिन् द्रष्टृत्वनियन्तृत्वेऽस्मत्समते तद्दृष्टान्तेन प्रकृतेऽप्येकस्मिन् स्यातां, अत एव "मायामात्रं तु कारस्म्येनानभिष्यक्तरूपा" इति सूत्रेण स्वप्नस्य भगवता मायामात्रत्वमुक्तं तस्मिन्मात्रत्वमपि भगवत् एव युज्यते तस्यैव भावेऽतत्वात् । अष्टमस्कंधे श्रीमद्भागवते 'नटवन्मूढमायाभिर्मायेशाक्षो जिगीपसि' प्रथमस्कन्धे च 'अपश्यत्पुरुषं पूर्वं मायां च तदपाध्याम् । यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते' । तस्माद्विश्वस्य व्यामोहिका शक्तिर्माया, तदेकोपादानक एव स्वप्न इति तत्रापि नैकस्य द्रष्टृत्वं नियंतृत्वमिति दृष्टान्तासिद्ध्या दाष्टान्तिकासिद्धिः । ब्रह्मणि मायासंबन्धेऽसङ्गरहानिः सरकृतविशेषागीकारे निर्विकारत्वहानिः । जीवे सरकृतारण्यस्वीकारे जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन ब्रह्मणि मायाकृतस्यावरणस्याभावप्रतिपादनमसंगतम् । एतेन (ब्रह्मणि मायाकृतस्यावरणस्याभावेऽपि) त्यादिकं निरस्तम् ॥ ब्रह्मण्यनेकाभासस्यासंभवेन तदवभासविषयेऽनेकावभासप्रतिपादनं तु रवपुण्यसौरभप्रतिपादनमुत्पन्नम् । किंचानेकावभासस्वीकारे स्वप्ने दृश्यमानानां पुरुषाणामपि त्वन्मतेऽनेकावभासापत्तिः । यतु विषयविषयिभावविरोधप्रतिपादके जीवो न जीवाभासवान् तदभावविषयत्वादित्यनुमाने जडत्वोपाधिप्रदर्शने तत्र सप्रश्नः, उपाधेः साधनाव्यापकत्वासम्भवात् । यथा चन्द्रे दण्डत्वमुपाध्य-शमादाय स्वीकृतं, तथैवोपाधिसंबन्धस्य जीवेऽप्यवर्जनीयत्वेन तत्राप्युपाध्यशमादाय जडत्वसत्त्वेन तस्य साधनाव्यापकत्वाभावात् । चंद्राभासाभाववति तथैतन्पक्षे जडत्वस्यासत्त्वेन साधनाव्यापकत्वाच्च । नच न द्विरेन चंद्रात्मनोर्दर्शनं किंतु तन्मण्डलस्येति

वाच्यम् । सद्भातस्यैव प्रत्यक्षेण ग्रहणात् एकतराग्रहणे हेत्वभावात् । एकस्मिन् भेदप्रतीति प्रकृतेऽसम्भवादिद चेत्यादिकमसंगतम् । विशुद्धयसयोगो नास्तीति निर्मूल-
मिति यदुक्तं तदेव निर्मूलम् । अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः स सयोग इति सयोगलक्षणम् ।
सा चोभयकर्मणा एकतरकर्मणा वा भवति । विभ्वो पूर्वमप्राप्तत्वाभावात् पुन प्राप्ति-
हेतोर्काणश्च तत्राभावात्कथं सयोगस्तयो स्यात् । न च जन्यसयोगस्यैवेदं लक्षणं
तस्यैव कर्मजन्यत्वं न नित्यसयोगस्येति वाच्यम् । एतन्मते कालाकाशयोरप्यनित्यत्वे-
न तत्सयोगे नित्यत्वस्य यत्तुमशक्यत्वान्, अन्यथा द्वैतद्वानि स्यात् । 'भामूतसह्य
स्वानममृतत्वं तदुच्यते' इति वाक्यात्प्रत्यावधिस्थापित्वमेव नित्यत्वं विरक्षितमिति चेदु-
च्यते । अत्रास्मात्तत्त्वयोर्निर्भागोपि नित्यः स्यात्, नच सयोगनाशको गुणो विभाग इति
तद्वक्षणात्तस्य च सयोगनाशकत्वाभावात् कथं विभागत्वमिति वाच्यम् । जन्यविभागस्यैव
तद्वक्षणं नतु नित्यस्येति न तत्र सयोगनाशकत्वमित्यम इत्यस्यापि यत्तु वाक्यत्वात् । किंच
लक्षणानामितरभेदानुमापकतया सयोगस्य नित्यत्वे तत्र लक्षणासत्त्वाद्भागासिद्धिः स्यात् ।
यत्तु भव्यासोपि जीवस्यानादिर्भवत्येव स प्रवेशविधयो सबन्ध इत्युक्तं, तदपि तत्तन्म ।
उन्मत्तप्रलपिततुल्यं च । जीवस्याध्यास इत्यनेन जीवाध्यास इत्युक्तेऽप्युपन्यासाभावात्
सबन्ध इत्युक्तिर्न सभरति, नहि घटनिष्ठसयोगः पटभूतत्वात् सबन्ध इति वदन्नादरणी-
यवचनो भवति । सबन्धित्वनियमात् । नच जीवेशयोर्भेदाभावात् जीवदृष्ट्याध्यास
ईशदृष्टिरपीति भवत्यविधेययोस्तत्सम्यक् इति वाच्यम्, तस्य जीवेशदृष्टित्वाया बहुशो
निरस्तत्वाच्चीयेऽविद्यासबन्धसम्भवात् । ब्रह्मण्यविद्यामयसंस्कारे निर्णिकारत्वहानिरस्त-
व्य । शब्दे तत्स्वीकारे चान्योन्याश्रय इति न किंचिदेतत् । मुक्तात्मनस्तत्त्वमते ब्रह्म
स्वरूपत्वेन ब्रह्मण्यविद्यासबन्धस्य स्वीकारे कथं न मुक्तात्मनः ससारित्य । यत्तु मायाया
यदुत्तस्वीकारे स्वप्नप्रतिपादितान् दोषान्निरीक्ष्य तत्पक्ष त्यक्त्वा मायाया एकत्वपक्षे
मुक्तात्मनस्तद्विनाशयोरितरेषां दृष्ट्या विद्यमानत्वाच्चेत्यादिना एकत्वपक्षाश्रयणं कृतं तत्र
विचार्यते मुक्तात्मपक्षेण शुद्धं ब्रह्म विरक्षितं जीवमुक्ता वा नास्ति । ब्रह्मण्यविद्याया विद्य-
मानत्वादप्यथा सत्यजीवमोक्षप्रसंगः । ब्रह्मण्यविद्यासबन्धं विना जीवभावस्यैव त्वन्मते-
ऽभावात् नापि द्वितीयः, जीवन्मुक्तेऽप्यविद्यालेशस्य प्रारब्धभ्रमेहेतुभूतस्य त्वदीयैरस्वीकृत-
त्वात् । तत्राप्यविद्यानाशस्यासम्भवात्तथा च मुक्तात्मनस्तत्त्वाद्योपीत्यसंगतम् । किंचैकाविद्या-
पक्षे शुक्ती रजत पश्यता पुरुषाणां मध्ये एकस्य शुक्तिसाक्षात्कारेण तद्रजतनाशो हतरेषां
दृष्ट्या तदस्त्वयेत्यादिदृष्टान्तो न युज्यते । दशपुरुषभ्रमविषयं नैकं रजतं किन्तु रजतदसकम् ।
अत एव शुक्तिरजतस्य स्वप्नप्रजादिवदन्यवेद्यत्वमुपपद्यते । उक्तं चाप्य्यदीक्षितेन यदीया
ज्ञानोपादकं यत्तत्तस्यैव प्रत्यक्षः ॥ जीवात्तरस्यैवेत्यन्यवेद्यत्वं रजतस्येति । यद्रजतं यत्पुरुषी-
याज्ञानरहितं तद्रजतं तस्यैव पुरुषस्य प्रत्यक्षमिति तदर्थः । एव चानेकाविद्यापक्ष-
पक्षाय दृष्टान्तः सम्यगुपपद्यते तत्र पुरुषभेदेन सृष्टेर्मिश्रत्याज्जत्वेकाविद्यापक्षे तद्वृष्टातस्य
विद्यमत्वान् । एकाविद्यापक्षे मुक्तात्मनस्तदभावेपीत्यादिकयनमप्ययुक्तम् । तस्मिन् पक्षे
ब्रह्मण्यविद्याया जीवभावः । कौन्तेयस्य शोधयत्ववत् । तथा च तत्पक्षे मुक्तस्यापि

स्वामुक्तनुत्तरये यामदेवशुकादीनामप्यमुक्तत्वमीकारेण सत्कथनस्यासंगतत्वात्तस्मात्स्व-
मताज्ञानविभूतितमेवेदं सर्वमिति मंशेषः । इति सप्तमखंडरं नाडभागस्याभास्यप्रदर्शनम् ।
अथ ननु धुनियोधित इत्यारम्य अग्रे वक्ष्याम इत्यंताष्टमखंडरं नाडभागस्याभास्यप्र-
दर्शयेते । तत्र 'बंधोऽस्याविद्यानादि' इति यास्याजीवग्रहविभागस्यानादित्वं ॥ संभवति, तत्र
तृतीयाविरोधान् । तथा हि अविद्यायाः कारणत्वं बोध्यते, तच्च पूर्ववर्तितव्यदितम्, तथाच
बंधस्यानादित्वे पूर्ववर्तितानुपपत्त्या तृतीयाविरोधः स्यात्तस्याद्यथा "ऽक्षय्यं ह वै चातुर्मास्य-
याजिनः सुकृतं भवती" इति वाक्यस्याऽक्षय्यपदस्य यथा प्रत्ययपर्यंतस्यापि परत्वं, तथा प्रा-
नादिपदस्यापि चिरंतनपरत्वमेव युक्तम् । नच जीवग्रहविभागोऽनादित्वं युद्धिकृत इति
वाच्यम् । तस्यानादित्वे युद्धिकृतत्वे प्रमाणाभावात् । नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं जीवभास्य
कल्पितत्वेन, तत्रत्यक्षस्यापि स्वात्मिकमायिकपुण्यप्रत्यक्षत्वं प्रामाण्यायोगात् । अत एव
नानुमानादिरपि, श्रुतयस्तु तत्र विस्फुल्लंगमश्चरणं यदस्यो ग्रहण्यप्ययं चाभिद्वधस्यो
जीवग्रहविभागस्य सादित्यमेव बोधयंति । नच "न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वा" इति
सूत्रेण कर्मानादित्यबोधनेन विभागानादित्यमपि "पुण्यः पुण्येन कर्मणे" इति तद्विषयश्रुत्या
बोधितमेवेति वाच्यम्, श्रुतौ सत्कर्मणा सदेहभजनमात्रबोधनेन विभागानादित्व-
स्याबोधनात् । नच तत्र संसारानादित्वव्याप्यानं युज्यते । तथा सतीश्वरस्थानीश-
त्वम् । "सदेव सौम्येदमग्र आसी" इत्यादिश्रुतिविरोधश्च, संसारहेतुभूताया
अविद्याया जीवानां च सत्तात् । नच सा असतीति वक्तुं युक्तं तथा सति तथा संसारा-
भावापत्तिः । नापि सदसद्विलक्षणा । तथा सति ब्रह्मानतिरेकसत्ताः स्यात् । ब्रह्मणः
सदसद्विलक्षणताया 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तद्भासदुच्यते' इत्यादिना गीतायां भगवता
प्रतिपादितत्वात् । तस्मादनादित्वमप्रामाणिकमेव । नच विभागस्य सादित्यमनादित्वं
वा भालाम् । परंतु विस्मृतकण्ठमणिन्यायेन विस्मृतस्वस्वरूपं ब्रह्मैव जीव इति
जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्तीति वाच्यम् । "यः सर्वज्ञः सर्वविदि" इत्यादिश्रुतिविरोधान् ।
एवं च भगवदधीनो भगवद्विच्छया विरोहितज्ञानानंदो जीव इति । "जीवेशाराभासे-
न करोति मायाऽविद्या स्वयमेव भवती" इति श्रुतेरविद्याया जीवशक्तित्वमिति यत्तेनोक्तं
तत्र संभवति, नहि कारणीभूता शक्तिः कार्यस्य संभवति । अन्यथा दाहहेतुः श्चि-
निष्ठशक्तेरपि दाहशक्तित्वं स्यात् ॥ यथा दाहानुकूलशक्तैर्बहिःशक्तित्वमेवं जीवानुकूल-
शक्तैर्ब्रह्मशक्तित्वमेवेति (एतेन भगवदाराधकत्वेपि अविद्याया न जीवशक्तित्वविरोधः)
इत्यादिकं निरस्यम् ॥ यत्तु तच्छक्तित्वेपि तदधीनोत्पत्तिकत्वं मायायां नास्तीत्युक्त्वा
मानाभावादित्युक्तं तदपि तुच्छम्, "इदं सर्वमसृजत" इति वैचिरीयश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् ॥
तत्रत्यभाष्ये "इदं सर्वं देशतः कालतो नात्रा रूपेण च यथानुभवं सर्वप्राणिभिः
सर्वत्रानुभूयमानमत्रासृजते" इति व्याख्यातम् । तथा च मायाया अप्यनुभूयमानतया कथं
न तदधीनत्वम् । ग्राहकतर्काभावादित्यपि न सत् । विपक्षे वेदप्रामाण्यापत्तेरेव बाधकत्वेन
तस्यैवानुकूलतर्कत्वात् । शुकादीनां मुक्तत्वे तु पुराणादिवाक्यमेव प्रमाणम् । किंचेत्यादिना
संसारस्य सादित्वे यवननुत्पत्त्यापादनं यत्तदपि निराकारनिर्गुणग्रहस्वरूपवादिनामपि

तद्देशे तुल्यत्वात्स्वमतानालोकनप्रवृत्तितमेव । किञ्च, किञ्चिदंशमादाय तुल्यत्वप्रतिपादने सर्वेषां सर्वतुल्यतापत्तिः । गालिप्रदानादिकं त्वासुरधर्मतारय्येव शोभते । इत्यलमस-
 दावेशेन । इत्यष्टमसंज्ञसंज्ञनाभासस्याभासत्प्रदर्शनम् । अयान्यचेत्यादेनैवमासंज्ञा-
 नाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते (तत्र मायायां प्रतिबिम्बत इत्यादिश्लोके मायायाः परिच्छिन्न-
 द्वादि तत्र ब्रह्मप्रतिबिम्बश्च प्रत्यपादी) त्याद्युक्तं तत्र युक्तम् । मायायाः परिच्छिन्नत्वेपि
 ब्रह्मणो विभुत्वात्तस्य परिच्छिन्ने प्रतीत्यसंभवात् । यथा जलगर्भिसिक्ता स्वातर्गतजले न
 प्रतिबिम्बने तद्वत् । गगनदृष्टोतस्तु पूर्वमेव निरस्तः । “पादोऽस्य विधा भूतानी”ति श्रुतिस्तु
 ब्रह्मण एकदेशे सृष्टिरिति प्रतिपादयति, नतु ब्रह्मणो मायासंबन्ध एकदेशोऽस्तीति तस्यार्थ-
 स्तत्र मापागचरूपदाभावात् । किञ्च प्रतिबिम्बपक्षेऽविचारितरमणीये कथंचिद्विषयोऽप्यपि
 ब्रह्मण स्वाविद्यया संसरति, कौतयेत्येव राधेयत्वप्रदविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवरवमिति
 पक्षे इत्यसमते ॥ ईश्वरविशिष्टपरमात्मनोऽस्ति द्वौ “यः सर्वज्ञः सर्ववि”दित्यादिश्रुत्युपपन्नो
 दुर्बुद्ध एवेति । किञ्च तादृशमत ईश्वरस्यापि स्वप्रकल्पितेश्वरतुल्यतया जीवानामपि
 स्वमदृष्टनिर्माणुरूपतुल्यतया सर्वनाश एव स्यात् । विषयप्रतिबिम्बभावादाय भेदस्या-
 पारमार्थिकत्वसाधनं तु पृष्ठपपाठकस्थमृदादिदृष्टान्तविरुद्धम् । नहि सृष्टादीनां विष-
 यप्रतिबिम्बभावेन किञ्चिदपिच्छिन्नत्वेन वा भौपाधिको भेदः संमतो येन इत्यपक्षे तेषां दृष्टा-
 तत्वा स्यात् । यथा सृष्टुरादीनामस्याविशेषो घटकुंडलादिस्तद्ब्रह्मणोऽवस्थाविशेष एव
 संसारो जीवादिरूप इति पक्षे तेषां दृष्टान्तत्वं युज्यते । तस्मात् विषयप्रतिबिम्बादिपक्षाः
 श्रुतिसंमताः । चतुर्थश्लोकव्याख्यायां च यत्किञ्चित्स्वयं तत्सर्वं तु तत्रैव दूषितं
 किं पुनः पिष्टपेयजेन । यत्तु “एतद्वात्सल्यमिदं सर्वं” मित्यत्र एतदात्मा यस्य सर्वस्य त
 एतदात्मेति बहुव्रीहिसमास प्रदर्श्य समभिध्याहृतसर्वपदार्थस्यान्यार्थताबोधनायैव
 पश्येति पक्षेऽपदसमानविभक्तिकं सर्वस्येतिपदं तेन न सर्वमित्यस्य वैयर्थ्यमिति युक्तम्,
 तदप्यात्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्ट इति श्लोकप्रवादविषयसममेव । तत्र टीकाकारस्यायं
 प्रश्नः । एष आत्मा यत् स एतदात्मा, तस्य भाग एतदात्म्यं, यद्येवं समासस्तदा सर्वपदस्य
 कथमन्य इति वक्तव्यम् । यद्येतदात्मा यस्य सर्वस्य ॥ सर्व इत्यत्र समासघटकांतपद-
 लक्ष्यतापत्तेदकसमपंकतया “बन्धदेव्यामीक्षे”ति वाक्यघटकाभीक्षापदवत्सर्वपदमप्युप-
 युज्यत इत्युच्यते चेत्स्यादेवं यद्येतदेव वाक्यं स्यात्, वर्तते तु एतदात्म्यमिति । तत्र
 सर्वपदस्यानन्वितार्थकृतया वैयर्थ्यं दुर्वास्येव । नहि पीताम्बरं यस्य विष्णोः स
 पीताम्बरो विष्णुरित्यत्र भावे त्वप्रत्यये कृते पीताम्बरत्वं विष्णुरित्यत्र विष्णुपदस्यान्य-
 योग्यता । समासोत्तरभावाप्रत्ययस्य संबंधबोधकत्वात्त एतत्कं “कृतद्वितसमासेभ्यो
 मतमेद्विन्यधनम् । त्वत्तलोत्तरकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ।” त्वत्तलोरिति भावप्रत्यय-
 मात्रोपलक्षण”मिति भूयणकारेण । तथा च समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यद्वोरभेदा-
 न्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वेन यथा पीताम्बरवत्त्वयोप्यसंबन्धाभेदस्य विष्णो वाधितत्वात्तादृश-
 रिहारं वैश्वदेव्यामीक्षेति न्यायेन कुर्वतुपेक्ष एवात्मन्यते च एष आत्मा एतदात्मा तस्य

भाय ऐतदात्म्यं एतत्संबंध इति यावत् । संबंधस्यैवस्थाविशेषरूप एव, स च सर्वस्मिन्न-
 याधित एव, शुद्धस्य ग्रहण एव लीलया जगद्रूपेणांगीकारात् । एतेन भावार्थकप्रत्ययार्थ-
 स्यान्नयानुपपत्तिरिति परामर्शम् । त्वन्मते भावार्थकप्रत्ययार्थान्वयानुपपत्तिरनैव ॥ तत्सत्य-
 मित्यत्र तच्छब्देन पूर्वोक्तं यत्तेजोयन्त्रादि तस्य सत्यत्वं प्रतिपाद्यते । नच तच्छब्देन
 कारणमेव गृह्यते प्रकरणाश्रितु कार्यं मानाभावादिति वाच्यम् । एवं सति “तेज
 ऐक्षत भट्टस्यां प्रजायेय तदपोसृज” इत्याद्यापि तच्छब्देन ग्रहण एव परामर्शापत्तेः ।
 किंच तच्छब्दस्य प्रकान्तवाचित्वमेवेति नियमो नास्ति । किंतु बुद्धिविषयताच्छेद-
 करणोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकत्वम् । अत एवानुगतधर्मावच्छिन्नवाचकत्वात् नानार्थ-
 करणम् । किंच तच्छब्देन कारणस्य परामर्शो तस्य सत्यत्वं “सदेव सौम्येदमग्र आसी” इति
 श्रुतिघटकतच्छब्देनैव ज्ञातं, पुनस्तत्सत्यमित्यादिना तस्यैव परामर्शं तच्छब्देन कृत्वा
 तस्य सत्यत्वप्रतिपादने पौनरुक्त्यापत्तिः । कार्यस्य सत्यत्वे तु वैनाशिकार्द्धवैनाशिकभाषा-
 यादिनो विप्रतिपक्षास्तन्मतनिरासार्थं तत्सत्यमित्यनेन तस्य सत्यत्वप्रतिपादनं सार्थकम् ।
 नचैवमपि पूर्वोक्तसर्वशब्देन जडस्यैव ग्रहणे किं मानम् । चिदचित्समुदायस्यैव कुतो न
 ग्रहणमिति वाच्यम्, इदंशब्दस्य प्रत्यक्षबुद्धिविषयताच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्न-
 वाचकत्वात् । चेतनस्य प्रत्यक्षबुद्धिविषयत्वाभावात् । जडजातस्यैवेदमिति बुद्धिविषयत्वा-
 दत एव तस्य प्रत्यक्षत्वमपि संगच्छते । तस्मात्सर्वशब्देन संकुचितवृत्तिना जडमेव
 प्रतिपाद्यते ननु चेतनमपि, तस्य ‘तत्त्वमसी’त्यनेन प्रतिपाद्यत्वात् । यच्च (स आमेत्य-
 न्नापि कार्यस्य तच्छब्देन ग्रहणे तत्त्वमसीत्यत्रापि तस्यैव ग्रहणं स्यात् कारणप्रकरणस्य
 विच्छेदा) इत्युक्तं तदपि स्वमतमनवलोक्यैव, त्वन्मतेपि ‘तदपोसृजत्’ इत्यादौ
 तच्छब्दे कार्यस्य ग्रहणेन प्रकरणविच्छेदात्तत्सत्यं तत्त्वमसीत्यादौ कार्यस्यैव ग्रहणं कुतो
 न स्यात्, यदि च तच्छब्दस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकरूपोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकत्वात्
 दोष इत्युच्यते, तदा तुल्यं प्रकृतेषु । ननु तदादिसर्वनाम्नां बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वो-
 पलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकत्वेपि हर्थादिपदवचनानार्थकत्वं स्यात् । साक्षात्परंपरयाऽवच्छेद-
 कैव्य एव शक्तेरैक्यनियमादन्वया नानार्थमात्रोच्छेदप्रसंग इति चेन्न, तच्छब्दो बुद्धिप्रकारा-
 यच्छिन्नं बोधयतिवत्याकारकभगवत्सकेतेन घटत्वपटत्वादिधर्माणामनुगतेन बुद्धिविषय-
 तावच्छेदकत्वेनैव विषयीकृतत्वात्तस्य न नानार्थकत्वम् । हर्थादिपदेषु ॥ गोत्वेद्वत्त्वविष्णु-
 त्वादीनां सकेतेन स्वरूपत एवावगाहनान्नानार्थकत्वोपपत्तिः । एवं च यत्पदशक्तावनुगत-
 धर्मेण शक्यतावच्छेदकानां न मानं तत्पदस्यैव नानार्थकत्वमधिकमन्यत्र विस्तरेणोक्तम् ।
 प्रकृतमनुसरामः । एवं च प्रकरणविच्छेदेपि तच्छब्देन कारणपरामर्शात्त्वमसीत्यादौ
 कारणस्यैव ग्रहणात् “तन्निरुप्तस्य मोक्षोपदेशात्” “हेयत्वावचनाच्च” इति सूत्रयोर्विरोधः ।
 यदपि (ग्रहणः सर्वकार्यात्मकत्वे तद्वदसत्त्वशंका प्रसक्ता सा तत्सत्यमित्यनेन निवारिता)
 इत्युक्तं तदपि तुच्छम् । ग्रहणोऽविकृतस्य सर्वकार्यात्मकत्वश्रवणेन कारणस्य सत्यतायां
 सदेवैत्यादिवाक्यैः श्रुतायां मूलोद्घातैर्निश्चितायां सदेवानुदयेन त्वादृशानां वैनाशिकानां
 वाक्यान् कार्यस्यानित्यत्वसन्देहे तत्सत्यमित्यनेन तस्य परामर्शो युज्यते । ततश्च

कार्येतित्यत्वनिश्चयः । नच कार्यस्य सत्यत्वं प्रतिपादयिषितं चेदिदंशब्दमेव सत्सिद्धपरामर्शकं प्रयुंजीत तस्य सत्सिद्धत्वात् ॥ तच्छब्दमिति वाच्यम्, कारणपरामर्शेऽपि तदोपस्य तुल्यत्वात्कारणस्यापि “य एवोणिमैतदात्म्य”मित्यादिना पूर्वं प्रतिपादितत्वेन तस्यापि सत्सिद्धत्वात् । एवं च कार्यस्य नित्यत्वात्तादोत्पत्त्योरसंभवेनाविर्भावविरोधाभावेन श्रुतिसंमतौ । स आत्मेत्यादिवाक्यस्य तत्त्वमसीत्यादिप्रतिपाद्येऽसंभावनानिरूप्यर्थं यत्पदुक्तं तदपि स्वमताज्ञानात् । नहि त्वन्मते स आत्मेति श्रवणेनैवासंभावना निवर्तते किंतु मनननिर्दिध्यासनान्म्यामन्यथा तावन्मात्रेणैवावनादिनिवृत्तौ संसर्ग इत्यादिना तयोर्विधाने निरयंरुमापयेत् । यस्तुतस्तु तस्य आवस्यत्वं तदंश इति यावत् । तत्त्वमसि तदात्मकत्वदंशो वाऽसि । ननु त्वंपदाध्याहारेऽतिगौरवमिति चेद् भ्रान्तौसि । नहि मध्यम-पुरुषे शुभ्रच्छब्दप्रयोगो नियतो येन गौरवं, अत एवोक्तं “शुभ्रमिदं प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यम” इति । भाग्यप्रत्ययानन्वयस्तु ऐतदात्म्यमित्यत्र त्वन्मतेऽप्युक्तं एवेत्यलं विस्तारेण । इति नरमलंङ्कणनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् । अथ गन्वाविर्भावविरोधात् इत्यादेर्विशमलंङ्कणभासस्याभासत्वं प्रदर्शयेत् । तत्र प्रथमं तत्रेत्यादिना टीकाकृतं किंचिदनूय तत्र स्वयं बोधानुज्ञावयितुमशक्नो विद्वन्मंडने नन्वित्यादिनोज्ञावितान् दोषान् (तौ चेद्-स्तुसत्त्वावच्छिन्नौ कुतो नातीतादेश्चाभ्युपत्तं युगपत्सकलोपलभ्यतयानंस्वयोरन्यतरघ वस्तुनो घटादेः सत्त्वस्य सर्वदांगीकारा) दित्यादि नो चेत्तदुत्तरं तत्रोच्यते इत्यादिना तत्रैव यद्यप्युक्तं तथापि किंचिदुच्यते । उत्पत्तेः पूर्वं घटादीनां सत्त्वं त्वयाम्युपगम्यते नवेति, प्रथमे सिद्धं नः समीहितम् । द्वितीये घटो भविष्यतीतिन्यरहाराणुपपत्तिः । भविष्यत्स्य धर्मत्वेन धर्मिणं विनाऽस्त्वात् । धर्मस्य धर्मिभूतित्वनियमादन्यथा तस्य धर्मत्वानुपपत्तिः ॥ नच धर्मधर्मिसंबंधानामनिर्वचनीयतया व्याप्तेरसिद्धिरिति वाच्यम् । अनिर्वचनीयत्वस्य व्याप्त्यसिद्धिप्रयोजकत्वे जगन्निध्यात्त्रसाधकानुमाने विषयसाध्यदेत्वादीनामनिर्वचनीयत्वस्य त्रयाम्युपगम्यतया तेषामसिद्ध्या व्याप्त्यसिद्ध्या मिध्यात्वमपि त्वदभिमतं न सिध्येदिति । किंच पदार्थानामनिर्वचनीयत्वं त्वया युक्त्या साध्यते श्रुत्या वा नाद्यः, युक्त्युपपत्तिरपाया व्याप्त्यनतिरेकात् । तस्याश्च धर्मिधर्मसंबंधवदितत्वेन तेषां त्वन्मते-सिद्ध्या कथं तददित्यस्यास्याऽनिर्वचनीयत्वसिद्धिः । नापि द्वितीयः, जगदनिर्वचनीयमित्याकारिकायाः श्रुतेरदंगेनात् । प्रत्युत “सदेव सौम्येदमप्र जासी” दित्यादिश्रुत्येदेश्चादुप्रतिपाद्यस्य जगदंगित्वं प्रतिपाद्यते । नच कारणात्मना सत्त्वं पूर्वमपि, न स्वरूपेणेति वाच्यम् । भवतु तादृशं केनापि रूपेण सत्त्वं तयाप्यधिकं त्विति न्यायेन सत्त्वं तु नापैति । एवं च सत्त्वं पूर्वमपि श्रुतिसिद्धं त्रयाम्युपगम्यतम् । तत्र भावित्वमपि स्वीकर्तव्यमन्यथा सृष्टिकाल जासीदिति प्रयोगानुपपत्तिः । तथा च भावित्वमूतत्वंतमान्तराश्रय एक एव घटः सिद्धः । किंच सर्वमनिर्वचनीयमिति वदता ग्रहापि कुतो भावित्वमन्यथा सृष्ट्यते । यथा धर्मधर्म्यादीनां निरक्तिरशक्या, एवं ग्रहणो निरक्तिः कर्तुं न शक्यते । इष्टावतिरिति चेत्तस्याप्यसिद्धिः स्यात् । नच ग्रहणो वेदे सत्यतया प्रतिपादनात्तत्त्वानिर्वचनीयत्वमिति वाच्यम् । यदि वेदस्य प्रामाण्यं त्रयाम्युपगमं चेत्तत्सत्यमित्यादिना वेदेन प्रतिपादिते

जगत्सत्यत्वे किमिति विद्वेष । एव च जगत सत्यत्वात् तस्य कारणात्मना सर्वं तिरोभाज्यं, स्वरूपेण सत्त्वमाविर्भाव । तत्र ज्ञाया प्रत्यग्रस्थाने तु तन्मतेपि तथैव पर्यनुयोगे मूकतैव स्यात् । एतेन श्रुत्यनुसारादनिर्वचनीयतादोऽभ्युपगम्यतामिति प्रलपितमपास्तम् । अनिर्वचनीयवादस्य श्रुत्यनुसारित्वाभावात् । यत्तु किंचेत्यादिना भावित्वाभावात् । अत्र घटादे सत्त्व सिकतासु तैलस्य भावित्वाभावेपि सत्त्वाभावादित्युक्तं तदप्यज्ञानात् । नहि भावित्वाभावेन घटादे सत्त्वं साध्यते । किंतु भावित्वं धर्मिनिष्ठं धर्मत्वाददृष्टव्यमित्यनुमानेन सामान्यतो दृष्टेन तस्य धर्मिगृह्यत्वं प्रसाध्य कपालकालादिरूपधर्मिगृह्यत्वात् परिशेषानुमानेन तस्य घटादिवृत्तित्वं साध्यते । परिशेषश्च प्रसक्तप्रतिषेधेन्यप्राप्तौ परिशिष्यमाणे सप्रत्ययः । तथा च प्रयोगः भावित्वं घटपटादिगृह्यत्वात् घटाद्यतिरिक्तागृह्यत्वे सति धर्मत्वात्, यद्वैरम् तद्वैरम् । एवं चाज्ञानादेव दोषोद्भावनं मिदम् । यदपि (सर्वस्य ब्रह्मरूपतया ब्रह्मण सर्वान्तर्गतकालोपाधौ सर्ववैशिष्ट्यं चीर्द्वारे) त्याद्युक्तम् । तत्र कालोपाधौ केन सबधेन सर्ववस्तुद्विरापाद्यते । कालिकेन उपादानोपादेयभावनियामकेन स्वरूपविशेषेण वा, आद्य इष्टापत्तिः । इदानीं घट इदानीं पट इत्यादिप्रतीतेः सर्वसमत्तत्वात् । ब्रह्मण सर्वान्तर्गतत्वादेरनुपयोगश्च । द्वितीये तु ब्रह्मण सर्वोपादानत्वेपि कालाद्यात्मना न तस्योपादानरूपम्, किंत्वविकृतस्यैवेति न तद्विशिष्टबुद्धिरिति सक्षेपः । इति दशमखण्डखण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् । अथ ननु मम यद्येत्यादेरेकादशखण्डखण्डनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते । (तत्र प्रमाणातरसाधेपि घटादेर्भूतादिव्यवहारश्चेत् स्वतः सिद्धप्रामाण्यश्रुतिबलादगीभ्यते तर्हि युगपद्भूतभाविष्यवहारावापयेतां विनिगमकाभावादित्यादिना दोष उद्भावितः) सोप्यस्थाने । नहि तथा हीत्यादिनोक्तवाक्येन घटादौ भूतादिव्यवहार उपपादितः । किंतु घटादौ ब्रह्मात्मकतया भूतत्वाविधर्मवत्त्वम् । अत एवोपसंहारे घटादिषु तदात्मकतत्सर्वं न विरुद्धमित्यादि कथनमपि सगच्छते । “यद्भूतं यच्च भव्यं” मित्यादिश्रुत्यापि भूतभाविपदार्थस्य पृथक्त्वेन ब्रह्मरूपत्वप्रतिपादनादेकस्मिन्नेककालावच्छेदेन तादृशव्यवहारो युगपन्न जायत इति गम्यते । अन्यथा “पुरुष एवेद सर्वं” मिलेतागतेव सिद्धे भूतभव्ययोः पुनर्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । यथैकस्मिन्नेव शरीरे बृहत्तमयौवनगाल्यररादीनां परस्परविरुद्धानां सार्वेपि न युगपत्तेषां व्यवहारो नापि विरोधोच्छेदस्तथैव प्रकृतेः । च घाल्ये यच्छरीरं तन्न यौवने किंतु भिन्नमेवेति वाच्यम् । क्षणभगवादप्रसगात् । “देहिनोस्मिन्यथा देहं कौमारं यौवनं जरे” त्यादिभगवद्वाक्यविरोधश्च । किंच “स्वाप्यया” इति सूत्रं तत्सूत्रशरीरभाष्यानुरोधेन जीवस्य सुषुप्तौ विलीनत्वमवश्यं स्वीकरणीयं तस्यापि, तथा च प्रबुद्धेपि तस्मिन्साव्यवहारं कुतो न स्यात् । एव च आप्रदाद्यवस्थात्रयं जीवस्येति स्वीकृतं तत्र यथा युगपद्व्यवहारो नैकस्मिन्नेककालावच्छेदेन तथैव भावित्वभूतत्ववर्तमानत्वादीनामेकस्मिन्नेककालावच्छेदेन न व्यवहारः । यदि चेत्यादिना (भूताद्यभिन्नतया घटादौ भूतादिव्यवहारस्तद्विज्ञाभिन्न इति न्यायात्तर्हि तेनैव न्यायेन तस्मिन् पटादिव्यवहारोप्यस्ति) त्यादिदोषोद्भावनं, तन्न साधीय । करणम्वरूपलक्षणस्य कारणाभि-

सस्य तदभिज्ञाभिज्ञ इति न्यायेन कार्याभिज्ञत्वम् । यथा गंधरदभिज्ञपृथिव्यभिज्ञघटादे,
 गंधरदभिज्ञत्वं नतु कार्याभिज्ञकारणाभिज्ञद्वितीयकार्यस्य सत्कार्याभिज्ञत्वम्, सर्वव्यव-
 हारसंकरप्रसङ्गात् । किंच यथा घटाद्यात्मनाविर्भूताया सृष्टौ न पटाद्यात्मनाविर्भूतत्वं-
 गंधाद्यात्मनाविर्भूतायास्तु घटपटाद्यात्मनाविर्भूतत्वमत एव सर्वत्र पार्थिवेषु गंधव्यवहारो, न
 तु घटे पटस्य पटे घटस्य वा व्यवहारः । एवमेव घटाद्यात्मनाविर्भूतस्य ब्रह्मणः पटाद्यात्मना-
 नाविर्भूतत्वात् घटादिषु पटादिव्यवहारः । अत एव सच्चिदानंदमन्त्रेऽपि ब्रह्मणस्तत्त्वायेषु
 घटादिषु न चिद्व्यवहारो, घटाद्यात्मना सदात्मकस्यैवाविर्भूतत्वात्, स्वीकृतव्यव-
 हारस्याप्यमेव परिहारोऽप्यथा त्वन्मतेऽपि सदाद्यात्मकब्रह्माभिज्ञत्वेन घटादिषु यथा सदाव-
 हारस्याप्यमेव परिहारोऽपि दुर्गार एव स्यात् । नचास्मन्मते पटादेर्मायिकत्वात् ब्रह्मात्मकत्व-
 मिति वाच्यम् । “पुरुष एवेदं सर्वं” “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” त्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः । किंच
 मायिकत्वेऽपि स्वभिन्नमायाभिज्ञत्वे घटे पटव्यवहारोऽशक्यपरिहार एव । यदपि यदा
 यस्मिन्निष्ठादिपंचावित्याद्युक्त्वा (व्यवहाराणां च निवृत्त्यात्कालिकनियमाभावोक्तिरुक्ता ।
 किंच यदा भूतत्वादिविरोधात्मकतत्त्वत्वं नांगीकृतं तदा स्वमादिसत्त्वब्रह्मादिसत्त्वं
 निर्माणं) मित्यादि प्रलपितं तदपि भ्रमम् । घटादीनां कारणात्मना सत्तामदेऽपि कार्यात्मना
 सर्वदा सत्तामावात्कालिकनियमाभावोक्तिरसंगता । स्वमादिसत्त्वब्रह्मादिसत्त्वमिति तु
 रिक्तं यच्चः । यदि घटादिसत्त्वं स्वात्मिकपदार्थसत्त्वतुल्यं स्यात्तदा “वैधर्म्याच्च न स्वमादिसत्त्व-
 दिति व्याससूत्रं विरुद्धं स्यात् । स्याच्च “मायामात्रं तु कास्त्वेत्येनानभिप्यक्तस्वरूपत्वा”
 दिति सूत्रेण स्वमस्यैव मायात्रप्रतिपादनं विरुद्धम् । जाग्रत्पदार्थानामपि त्वदुक्तरीत्या
 मायामात्रतया । किंच यदि घटादिसत्त्वं निर्माणं स्यात्तदा “कथमसतः सज्जायेत” इति
 श्रुतौ सत्पदेन घटादीनां ग्रहणं न स्यात् । नह्यसत्यस्य सत्पदेन ग्रहणं सभवति तस्माच्छ्रुति-
 सूत्रविरुद्धं यदुपपेक्ष्य एव । एतेन किं चास्तु पृथिव्यादौ मायया जागरे गंधः स्वप्ने तथा
 पटव्यादिदिग् निर्गतम् । किंच तन्मते मायाश्रयस्यैव मायिकाश्रयत्वेन पृथि-
 व्यादेर्मायाश्रयत्वाभावेन शुद्धचैतन्यस्यैव त्वन्मते मायाश्रयत्वेन तस्यैव मायिकपदार्था-
 श्रयत्वात्पृथिव्या माययाऽस्तु गंध इत्युक्तिस्तन्मतविरुद्धा । उक्तं च सक्षेपशारीरके—
 “माश्रयत्विपक्षवभाभिनि निर्विभागचित्तिरेव केवला । पूर्वसिद्धतमसस्तु पश्चिमा नाश्रयो
 भवति नापि गोचर” इति ॥ यतु (“पुरुष एवेदं सर्वं”मित्यत्रेदंशब्दसमानाधिकरण
 सर्वशब्दार्थ एव यच्छब्दसमानाधिकरणान्या भूतशब्दभग्नशब्दान्या निर्दिश्यत) इत्या-
 युक्त्वा (सर्वनाम्नां बुद्धिविषयघर्मोपलक्षितबोधकताया एव सत्ता) दित्युक्तं, तनुच्छम्,
 यन्मम गृहे यच्च मद्रातुगृह इत्यादिदृष्टान्तेन यदि “पुरुष एवेदं सर्वं यद्वत् यच्च भग्न”
 मितिवाक्ये भूतभग्नयोरेदंशब्दार्थसमानाधिकरणसर्वशब्दार्थत्वं प्रतिपाद्येत, तदा
 भूतभग्नयोः पुरुषरूपत्वेऽपि वर्तमानस्य पुरुषरूपत्वं न सिद्धेत । सर्वशब्दस्य संकुचित-
 रूपत्वात् तत्रैवेदं सर्वमित्यादिवाक्येन यथा स्वगृहस्थघने स्वभ्रातृगृहस्थघने सवोध्य
 संबंधयोधने स्वपितृघने तत्संबंधो न बोध्यते तद्वदत्रापि वर्तमानस्य पुरुषरूपत्वबोधो-
 सभवात् । सर्वनाम्नामपि सर्वेषां बुद्धिविषयघर्मोपलक्षितघर्मोपलक्षिते न शक्तिः, किं

यत्तदोरेय । एवं च सर्वशब्दशक्त्यभिप्रायेण बुद्धिविषयवाचकत्वकथनं तादृशपदशक्त्य-
 ज्ञानादेव । सर्वशब्दस्य तद्देश्यवाचकपदसमानाधिकरणस्य तद्देश्यताच्छेदकव्यापक
 विधेयव्याप्याप्याप्तिकधर्मावच्छिन्ने शक्तिः । सर्वे ब्राह्मणा पूज्या इत्यादौ ब्राह्मणत्वव्यापक
 पूज्यत्वव्याप्यवाचकावच्छिन्ना ब्राह्मणा इति बोधः । अतः पुनः सर्वे ब्राह्मणा वेदपाठका
 इति प्रयोगस्याप्रामाण्यं सगच्छते । ब्राह्मणत्वव्यापकवाचकस्य वेदपाठकत्वव्याप्यत्वा-
 भावात् । यदि बुद्धिविषयत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकत्वं सर्वशब्दस्य स्यात्तदा ते घटा
 नीलरूपवत् इतिवत्सर्वे घटा नीलरूपवत् इति वाक्यस्यापि प्रामाण्यं स्यात् । अस्मन्मते
 च नीलरूपवत्त्वव्याप्यवाचकस्य घटत्वव्यापकत्वाभावात्तद्व्यापकस्य च नीलरूपवत्त्व-
 व्याप्यत्वाभावात् तथा प्रामाण्यं, बुद्धिविषयतावच्छिन्नानां यत्किंचिदुपावच्छिन्नानां च
 घटव्यक्तीनां नीलरूपवत्त्वासाधितत्वाच्च ते घटा रूपवत् इति वाक्यस्य प्रामाण्योपपत्तिः ।
 न च घटे सर्वानि रूपाणीत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः, घटत्वव्यापकत्वरूपयावत्त्ववत्त्वाया
 घटेऽबाधितत्वादिति वाच्यम्, अत्र सर्वपदस्य विधेयवाचकपदसमानाधिकरणत्वात्
 तादृशसर्वपदस्य च विधेयताच्छेदकव्यापकोद्देश्यव्याप्याप्याप्तिकधर्मावच्छिन्नवाचक-
 त्वात् । रूपत्वव्यापकाधेयतासम्बन्धेन घटत्वव्याप्यधर्मस्य ततो बोधः । एवं च रूपत्वव्या-
 पकस्य यावत्त्वस्य घटत्वव्याप्यत्वाभावात्तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यम् । नचैवमननुगम इति
 वाच्यम् । स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्यापकतदन्वयितावच्छेदकधर्मव्याप्यपर्याप्तिकधर्मा-
 वच्छिन्ने सर्वशब्दस्य शक्तेर्विवक्षणात् कोपि दोष इति दिक् । यद्विषयादिना टीकाकारोक्त
 गीतावचनमुपक्रम्य (उत्तमागमात् चूर्णितत्वेन ज्ञाने स्वप्नादिविषयमायया भाविनोपि
 चूर्णितत्वस्य वर्तमानतया च ज्ञाने बाधकाभावात्) दित्युक्तं तदप्यज्ञानात् । “केचिद्विष्णु-
 वक्षनात्तरेषु सदृश्यते चूर्णितैरुत्तमागैः” इत्यादिनाजुनेन भगवद्रूपस्य वर्णनं कृतं तद्यदि
 मायिकं स्यात्तदा तद्दर्शनार्थं “दिश्यं ददामि ते चक्षुरिति” वाक्योक्तदिग्यचक्षुर्दानस्य वैयर्थ्यं
 स्यात् । इत्यन्तत्सिद्धस्य श्रीकृष्णमायिकरूपस्यानेन चक्षुर्पाञ्चजनेन सर्वैव दृष्टत्वात्तद्रूप-
 त्वात्तत्सिद्धरूप आधिक्याभावात् । तद्धर्मपूर्वप्रयासस्तस्य चातिप्रशंसा व्यर्था स्यात् ।
 एवं च तत्रैव ध्वस्तवर्तमानत्वयोरेककालावच्छेदेन दर्शनेन तत्र न विरोधनियमः ।
 अयमेव विरोधनियमाभावात् आश्रमवासिके पर्वणि गार्धारिं प्रति व्यासेनोक्तः । एतेन
 (तथा चोक्तमित्यत्र वचः किं कर्म) ति निरस्तम् । यन्तु आश्रमवासिकेतिहासाद्युदे-
 मृतानां तेषां तत्पत्न्यादीनां चावशिष्टकर्मत्वेन व्यासप्रसादगगाधानादिभिर्मायिकशरीरो-
 त्पत्तिरूपम्) इति प्रलपितं तदपि भदम् । मायिकस्य व्यासोद्देहेतुत्वेन गगाधान-
 व्यासप्रसादयोर्व्यासोद्देहनकत्वापत्तिश्च स्यात् । कर्मणामपि त्वन्मते मायिकत्वात् अवि-
 प्रणाश इत्यसंगतं, मायिकस्य विनाशित्वात् । अविनाशित्वस्य सर्वकर्मनाशाभावायैकत्वं
 चात्पर्यप्रादुर्भावाच्च युज्यते । नित्यानित्यस्याविच्छिन्नप्रवाहकणीत्यर्थोपि त्वन्मते न
 सम्भरति । कर्मप्रवाहकस्य ज्ञाननाशयत्स्याभ्युपगमात् “भूतानामात्मभारो यो ध्रुवोऽसौ
 सप्रज्ञानता” इति श्लोकस्य भूतपदस्यात्मभावपदस्य च टीकोक्तमर्थं हेय इत्यादिना
 परित्यज्य भूतानां जीवानामित्यर्थं कुर्वन् वक्तव्यं, किमत्र भूतपदं त्वन्मतसिद्धपारमा

धिकजीववाचक व्यावहारिकजीववाचक वा, नाथ तस्य प्रसरूपरूपेण जीवानामितिउच-
नस्यासंगत्यापत्तिः, सप्रज्ञानत्वमिति विदोषणमप्यसंगत व्याख्याभावात् । नापि द्वितीय
तस्य शरीरत्रितयातिरिक्तस्य वस्तुमज्ञव्यक्तेन घटवुद्धीप्रभातन्यायेन स एवार्थः पर्यवस्येत ।
अदर्शनादापत्तित इति श्लोके अदर्शनादित्यर्थमुक्त्वा (स एवाददर्शन लोपः पर्यवस्येति
लोचन इति पाणिनीसूत्रे संगतः) इत्युक्तं तदपि न किञ्चित् । दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वा
भावात् । अन्यथा येदोदितस्वर्गविषयकज्ञानज्ञानवति पुन्ये प्रयुक्तस्याप्य स्वर्गं न पश्यतीति
वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः । घटजागति घटं पश्यतीति वाक्ययोरविलक्षणबोधनकत्वापत्तेः ।
'अदर्शन लोपः' इति सूत्रं तु उच्चारणकृतसत्ताऽभावरूपत्वमदर्शनशब्दस्य वक्ष्यया योष्यम् ॥
अत एव शेषेरे "ज्ञानस्यावर्जनीयत्वेन तत्त्वमात्रवर्गात्ता उच्चारणसत्ता निषिध्यत" इत्युक्तम् ।
किञ्च दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वेपि नादर्शनपदान्मायारूपाज्ञानस्य त्वदभिमतस्य लाभः । तस्य
स्वभूते भावरूपत्वात् ज्ञानसामान्याभावार्थकत्वे तु अहमज्ञ इत्याद्यनुभवस्य तत्साधकत्वे-
नाभ्युपगतस्य विरोध इत्यन्यत्र विलम्बः । एतेन मायाया एव सादृशसत्तिकत्वाद्येत्यादिक
सर्वमपास्तं वेदितव्यम् । किञ्च तेषां यदि मायया शरीरात्तरं चेत्सर्ववद्वत्तत्तीना पतिप्रसन्ना
पातिव्रत्यहानिर्दुर्वारैव । न च प्रत्यभिज्ञानात् द्योप इति वाच्यम् । मायया जालधरयेव श्रुत-
वता विष्णुना सह व्यवहृतवत्या वृदाया पातिव्रत्यहानिस्तथा सति न स्यात् । तत्रापि
स एवायं मम पतिरिति प्रत्यभिज्ञाया सत्त्वात् । नच व्यावहारिकारमैक्ये सतीति विशेषणान्न
द्योप इति वाच्यम् ॥ पूर्वं श्रुतेन द्वितीयजन्मन्यवाससामर्थ्येन पूर्वरूप एतवता पत्या सह
विहारे पतिव्रताया पातिव्रत्यमगानापत्तेः । तस्मादीधरेच्छाया एव नियामकत्वं नान्यस्य
कस्यापीति । इत्येकादशखण्डखण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ लोकविद्वद्विधिधे-
च्छानामित्यादेर्द्वादशाखण्डखण्डनाभासस्याभासत्व प्रदर्श्यते ॥ (फलश्रुतेन कल्पनातो मायिक
लोककल्पना कल्पयुक्ते) स्यादिना मायिकत्वे लाघव न्यायश्रुतत्वं दोषाभावात् श्लोकः । तत्रेदं
यक्तव्यम् । भगवद्विच्छातो मायाया किं लाघव, यदि चेच्छाऽनेकविधा माया त्वेकविधेति
तु मायाया एकविधत्वे जीवेशयोर्भेदः किं ह्यतो येन तस्याल्पज्ञत्वमीधरस्य च सर्वज्ञत्वम् ।
नन्वेकैव मायाऽविद्यामेदेन द्विविधा तथाप्यनेकविधेच्छाकल्पनापेक्षया लाघव जीवेश्वरयो-
र्भेदश्च सिद्ध इति चेत्तर्हि जीरोपाध्यज्ञानात् घटावरवमज्ञान भिन्नमभिन्नं वा । आद्ये
पटावरकमपि भिन्नमेवागीकर्णीयमन्यथा घटाकारवृत्त्या घटावरकाज्ञाननाशे पटाघात-
कस्यापि नाशसमवेन सार्वज्ञ्यापत्तिः स्यात् । तथा च प्रतिपदार्थमज्ञानकल्पनेऽनन्तज्ञान-
कल्पनागौरव तत्रैव स्याद्विच्छा तु "बहुस्या प्रजायेये" स्याद्विश्रुतिप्रामाण्यादुभयमतसम-
तैवेति । द्वितीये तु घटादिज्ञानेन घटावरकाज्ञाननाशसमकाल एव जीवोपाध्यज्ञाननिवृत्तौ
मोक्षप्रसंग इति सक्षेपः । वस्तुसर्वस्यानागततातीतफलेनाभ्युपगमे "अनागतमतीतं च
वर्तमानमतीतं द्वयम् । विप्रकृष्टं व्यरहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः" इति वाक्यविरोधश्च । न
च तत्रार्पज्ञानमेव दृशेरर्थ इति वाच्यम्, अतीतानागतपस्तुनोऽसत्त्वे तस्य ज्ञानशृङ्गायमाण-
त्वादापज्ञानमपि दुर्लभं स्यात् । अन्यथा योगिना खुप्पादिविषयकं सम्यक् ज्ञानमपि
तुल्यो नोक्तम् । कादाचित्क सत्त्वं तु पाट्यरत्नविवेकं वैश्वमिना यामिकनागरणमनुबरोति ।

एव च सर्वदा सिद्धौ सत्यमिदं कार्यमेवं भवत्वितीच्छाविषयत्वमप्याविर्भावस्य लक्षणं
 संभवति । नचात्रैवपद निरर्थकमिदं कार्यमितिच्छाया सप्रकारकस्यैव ग्रहणादिति
 शकनीयम्, इदं कार्यमित्यत्र कार्यपदस्य नित्यरस्त्याविर्भाववैलक्षण्यद्योतकत्वेपि एवपदं
 प्रतिपाद्याया कारणावस्थायास्तत्सामग्रीसमवधानकालाव्यवहितोत्तराविर्भूतरूपायास्ततो
 ह्यभामभवेन तद्भाभार्थमेवपदस्यावश्यकत्वेन वैयर्थ्यासम्भवात् । न भवत्वितीच्छाविषयत्व
 तिरोभाव । नन्वस्य तिरोभावलक्षणत्वे तादृशेच्छाविषयत्वस्य देशेपि सत्त्वेन तद्देशस्यापि
 तिरोभावः स्यादिति चेन्न, ईश्वरेच्छाया तद्देशवृत्तित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य
 विवक्षितत्वेन तद्देशे तादृशविशेष्यत्वासत्त्वेन दोषाभावात् । एतेनैतयोऽन्वये नश्य
 त्वितीच्छाया पुरुषद्वयस्यापि नास्तीति परास्तम् । तस्यैच्छीयतादृशविशेष्यताश्रयत्वा-
 भावात् । नन्वेवमपि आविर्भावलक्षणघटक काले निर्विशेष सविशेषो वा नास्ति,
 युगपत्सर्वोपलभप्रसंगात् । नापि द्वितीय विशेषाणां नित्यत्वे पूर्वोक्तदोषानुद्धारोऽनित्य-
 त्वेऽपसिद्धातस्तद्विषयवेच्छात्तरकरूपनेनवस्थाप्रसंग इति चेन्नैवम्, सविशेषकालविव-
 क्षणेनोपपत्त्यभावात् । विशेषाणां नित्यत्वेप्याविर्भूतानामेवेदशब्दप्रतिपाद्यत्वेनाविर्भूत
 विशेषणविशिष्टकालस्यैवेच्छाघटकत्वान्नानुपपत्तिः । नचाप्यपसिद्धातं, कारणात्मनैव
 नित्यत्वाभ्युपगमादाविर्भूतत्वविशिष्टस्य कादाचित्कत्वेपि न क्षतिः । अन्यथा माया-
 वच्छिन्नस्येश्वरत्वेनास्मिन्तस्य कादाचित्कत्वे ग्रहणोपि कादाचित्कत्व स्यात् । किंच
 सर्वस्य मायिकत्वस्वीकारेपि घटादीनामुत्पत्तिविनाशौ किंप्रयुक्ताविति वक्तव्यम् । माया-
 प्रयुक्तौ चेन्मायायाः ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं सत्त्वेन सततमुत्पत्तिविनाशश्च कथं न स्यात् । न च
 सामग्रीसमवधाने उत्पत्तिर्नाशसामग्रीसमवधाने नाश इति वाच्यम्, सामग्रीसमव-
 धानस्याकस्मिकत्वे युगपदुत्पत्तिविनाशयोः प्रसंगो दुर्वार एव । न चादृशविशेषस्य सामग्री
 समवधानप्रयोजकत्वकल्पनान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तादृशविशेषस्य बहुमध्यक्यत्वात् ।
 किंचादृशस्यापि मायाहेतुकत्वेऽतः करणहेतुकत्वे वा तयोस्तत्त्वज्ञानपर्यन्तं स्यादित्येनादृश
 स्यापि तत्रावश्यकत्वेन तत्प्रयोज्यसामग्रीसमवधानस्यापि तथात्वेन सततमुत्पत्तिविनाशोपि
 कथं न स्यादन्वयस्य कस्यचिन्नियामकत्वकल्पने तत्राप्युक्तदोषतादवस्थ, ईश्वरेच्छापर्यन्ता
 नुधारने च त्वदुक्ता दोषास्तवामेव इन्त्यु । नन्वसम्मतं सर्वस्य मायिकत्वान्मायावाद्या
 निर्यचनीयत्वादनिर्यचनीये च पूर्वपक्षौ न संभवति, दुर्घटघटनापीयस्त्वादत एवोक्तं
 “विस्मयैकदारीराया मायावाश्रोचरूपत । अन्वेप्य परिहारोऽस्य बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः” ॥
 इति मायात्वमेव निश्चयमिति चेत्तर्हि निश्चिनोतु । तस्मादत्र नाशकावकाश इति चेदचित्ता
 नतशक्तिरेतैश्चर्याशालिनि स्वलीलयाऽऽविर्भावतिरोभावशालिनि ब्रह्मणि कथं पूर्वपक्षार-
 काश इति । किंचानिर्यचनीयत्वेन घटादिषु मायिकत्व स्वीक्रियते चेद्ब्रह्मणोप्यनिर्यचनीय
 त्वेन मायिकत्वं कुतो नेति वक्तव्यम् । यदि च तस्यानिर्यचनीयत्वेपि “सत्यं ज्ञानमनन्त
 ब्रह्म” इति श्रुत्या सत्यत्वप्रतिपादनाच्च मायिकत्वमित्युच्यते, तर्हि “तत्सत्य”मित्यादिश्रुत्या
 जगतोपि सत्यत्वप्रतिपादनात्तस्यापि कथं मायिकत्वमिति दिक् । एतेन (तस्मादिच्छाया
 अनियामकत्वान्मायैव नियामिका) इत्यादिकमपानम् । यच्च (जगतो ब्रह्मामेदेन

नगदमर्माणं ग्रहाधर्मत्वकल्पने त्वतिप्रसंगं) इत्युक्तम्, तदपि न किञ्चित् सत्तद्रूपेणा-
विभूतग्रहाणि सत्तद्धर्मस्य तद्वतीतेष्वेष्टत्वात् । यदपि टीकोक्तमिच्छायां द्वैविध्यमनूय
कालादीच्छायाः कालादिप्रियत्वेऽनप्रस्थाप्रसंगः कालाद्यानंतं चेत्यादिदोषमुन्नाशयित्वा
तस्माद्बहुभावरूपकार एव प्रजायेयेत्यादिना प्रतिपादित इत्युक्तं तदपि ॥ साधीयः, बहुभवन-
प्रकारकेच्छायां बहुत्वेनैव भवनं विवक्षितं सत्तद्धर्मण वा, आद्यं त्रितयपदार्थोत्पत्त्यैव
तद्विषयसिद्धावितरपदार्थानुत्पत्त्यापत्तिः ॥ द्वितीये तु सत्तद्रूपेण विषयत्वस्वीकारे पूर्वोक्ता-
परत्यभागेपि वादनाविषयत्वं कालिकाव्याप्यवृत्ति त्वयाप्यवश्यं स्वीकार्यमन्यथा पदार्थानां
सर्वदोषत्तिप्रसंगस्तथाच कालविषयतायाः कालवच्छिन्नत्वविषयावच्छेदकयोर्भेदस्वी-
कारेऽनवस्था, भेदास्वीकारे स्वात्माश्रय, एवं चेदशानुपगगणप्रसं स्वपक्षमदृष्ट्वा प्रलयक्षि-
ग्रहस्थानं प्राप्त उपेक्षणीयः । जगदित्यत्वं तु विष्णुपुराणेपि प्रतिपादितं—“तदेतदप्ययं नित्यं
जगन्मुनिवराजितम् । आविर्भावतिरोभाज्जन्मनासविकल्पवदिति” । “असत्यमप्रतिष्ठं ते
जगदादुरतीश्वर”मित्यादिना मिथ्यात्वस्वीकारे निंदाव्यवहारोति योध्यम् । इति द्वादश-
खंडखंडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् । अथ त्रयोदशखंडखंडनभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥
तत्र घटादेरनित्यत्वस्य बहुशो दूषितत्वात्पूर्वोक्तपुराणविरुद्धत्वाच्च (तत्कालमेवं पुराण
भारोप्योपलंभाद्यभावसमर्पणतो वरं घटादेरनित्यत्वकल्पनमेव) ति कथनमसंगतं, यत्तु
(कार्यसामान्यनुपयुक्तनोपाधिना कार्यवैलक्षण्ये कुंडलिनो देवदत्तस्योपलंभे दंडिनस्तस्यानु-
पलंभप्रसंगा) इत्युक्तं तदतिमंदं, तत्र कार्यपदेन यत्किंचित्कार्यं विवक्षितं कार्यत्वावच्छिन्नं
वा, नाद्यः कार्यवैलक्षण्यभावाप्रसंगात् सर्वस्यैवोपाधेर्यत्किंचित्कार्यानुपयुक्तत्वात् । द्वितीये
त्वापाद्याऽप्रसिद्धिः । कार्यमात्रानुपयुक्तोपाधेरप्रसिद्धेः । पारिमांढ्र्यादेरपि स्वप्रत्यक्षोप-
धोनिरवात् । सत्तत्कार्यानुपयुक्तत्वाविषयेपि आपाद्यं दंडकुंडलादौ विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं
वा । आप्ते कुंडलादीनां विशिष्टोपलंभानुपयोगित्वेनापादकाभावादेवापत्यभावः । द्वितीये
तु आपादक आपाद्यव्याप्यत्वाभावादापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानरूपस्यापत्तिहेतोरभा-
वादेवापत्तिर्न संभवति । किञ्च कालस्य कार्यसामान्यतर्गतत्वे कार्यसामान्यनुपयुक्तत्वमेव
न संभवतीति न किञ्चिदेतत् । उपलंभानुपलंभयोः कालमेवेनैव पुराणमेवेन सत्यं ॥
सर्वप्रमाणसिद्धं शिष्टसंमतं च । किञ्च त्वमपि यथा तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोर्ज्ञाना-
ज्ञानरूपयोर्ज्ञेयतयोः परस्परसमकार्यं मनुष्ये स्वदुरुनया तथा सर्वत्र विरोधाभावं
कृतो नांगीकरोपि । तथ स्वगुरुत्वावविश्वासश्चेत्किमर्थं मायिकत्वमसत्यं वा सर्वस्य
स्वीकृत्ये । ईश्वरः सर्वमिति तत्र संमतम्, तथा च किञ्चेष्टरः सर्वमित्युक्त्वा विर-
मन्वेति दोषस्तिष्ठापत्तिपराहतः । नास्ति किञ्चिदिति सर्वं सर्वस्य कारणमित्यादि
स्वीकारस्तु मिथ्यावादिनामत एव युज्यते । सर्वं मिथ्येत्युक्त्वा सर्वमनिर्वचनीय-
मित्युक्त्वा वा सकलदोषपरिहारसमवात् ग्रंथगौरवमनेकग्रंथप्रणयनं च त्वन्मत्तानु-
सारिणि ध्येयमेव । यत्तु (प्रेतद्वारम्यमित्यत्रापि दृष्टान्तरस्यैव सविशेषनिर्विशेषयो-
र्विशेषनैर्यासंभवात् । नहि वयं त्वद्गुरुत्वावपि विरोधो नेति वृत्तं न जिह्वीमो
यत्रमानप्रसार इत्यस्य श्रूयमाणेयं प्रामाण्यप्रसगा) इत्यादि प्रलयितं तदपि तुच्छम् ।

ऐतदात्म्यमित्यत्र लक्षणायां मानाभावादस्यार्थस्तु पूर्वमेव विवृतः । निर्विशेषसविशेष-
 पयोर्भेदे त्वेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधः । ननु श्रुतौ पारमार्थिकभेद एवोक्तो
 निर्विशेषसविशेषयोस्तु व्यापहारिकभेद एव स्वीक्रियत इति कथं विरोध इति चेत्तर्हि
 भेदस्य व्यापहारिकत्वमाश्रयव्यापहारिकत्वं विनाऽनुपपन्नमिति तदाश्रययोर्निर्विशेष
 सविशेषयोर्व्यापहारिकत्वस्वीकारे व्यापहारिकस्य च तन्मते मिथ्यात्वात्तयोरपि मिथ्या-
 त्वापत्तिः, यदि त्रेकतरमिथ्यात्वेऽपि भेदस्य व्यापहारिकत्वोपपत्तेः सविशेषपक्षेण एव
 मिथ्यात्वं न निर्विशेषस्यैव पुच्यते, तदा तयोर्विरोधोऽपि व्यापहारिकत्वान्मिथ्यैव त्वया
 स्वीकर्तव्यमन्या च ब्रह्मणस्तद्विषयविरोधस्य च मिथ्यात्वं श्रुतं कथं न जिहेयम् । त्रैकालिक-
 निषेधं श्रुत्वो न लज्जा केवलनिषेधकत्वेन तु तन्मतेऽनुमतम् । एवं यजमानप्रक्षार इत्यादावपि
 तत्सिद्धिसूत्रेऽर्थभेदादनामतत्वं मित्यादिना प्रतिपादितस्यार्थभेदस्य त्वन्मते कालत्रयेऽपि
 सत्येन श्रूयमाणेऽप्युच्यते प्रामाण्यं कुतो न स्यात् प्रक्षारयजमानयोरभयोरपि मिथ्यात्वा-
 विशेषेण यजमानस्यैव तस्य बह्वौ प्रक्षेपं कुतो न स्यादिति वृथैव तत्रायं प्रयासः । नरका-
 दावपि मिथ्यात्वज्ञानेन प्रक्षारइत्यादावपि प्रवृत्तिस्तन्मत एव सगच्छते । यद्यै ("तदात्म्य-
 मिदं सर्वं " मित्यादौ लक्षणास्त्येवे) श्रुत्वा (न चैकस्मिन् महाप्रकरणे एकत्र वाक्ये
 लक्षणाऽभावे पदांतरेऽपि सा नास्तीति नियमः) इत्याद्युक्तं तन्मदम् । ऐतदात्म्यमित्यत्र
 वाक्यार्थेनैव पूर्वोक्तस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य प्रवृत्तस्य सिद्धौ तत्रान्वयानुपपत्ति-
 तात्पर्यानुपपत्तिरूपलक्षणापीजस्याभावानुत्पत्त्यर्थबाधादीनां चाभावाल्लक्षणा न स्वीक्रि-
 यते । किन्तु पूर्वोक्तन्यायेन शक्तिरेवेति न तत्र तादृशनियमानुसारेण किंचिदप्युक्तम् ।
 सात्पर्यानुपपत्त्यादिसत्ये चैकस्मिन्नपि प्रकरणे लक्षणातदभावयोर्वृत्तौ विरोधाभावात् ।
 किंचैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमपि सर्वस्य कारणावस्थानविशेषरूपत्वं एव संगच्छते,
 ननु कार्यस्य मिथ्यात्वं । तत्र कार्यस्यैवाभावेन कस्य ज्ञानं, एवचोपक्रमविरोधः, सर्वस्यैव
 ब्रह्मप्रतिपादकस्य प्रपाठकस्यैकदेशे लक्षणाया तत्प्रतिपादकत्वकथनं न युक्तिसिद्धम् ॥
 नच ब्रह्मणो "यतो वाचो निर्वर्तन्त" इत्यादिना वागाद्यगोचरत्वप्रतिपादनाल्लक्षणा
 स्वीक्रियत इति वाच्यम् । तर्हि सङ्गलप्रपाठकस्य लक्षणाया उचितत्वेन एकदेशे तत्कथने
 न्यूनताया दुर्वारत्वात् ॥ "वायव्यं श्वेतमालमेत" इत्यत्र तु "वायुर्वै क्षेपिष्ठे" तिवाक्यस्य
 स्वार्थपरत्वं 'आत्मानस्ये'त्यादिसूत्रोक्तन्यायेनानर्थक्यापत्त्या विधिवाक्येन पदैकवाक्यत्वात्
 सकलवाक्यस्य छिद्रवांशप्रतिपाद्यशब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयमोग्यप्राशस्त्ये
 लक्षणा स्वीक्रियते, तत्र मीमांसकानां मते यथा विधिवाक्यस्यैव शब्दबोधजनकत्वं नार्थ-
 वादानामिति नियमस्तथा त्वन्मतेऽपि चेत्स्यात् तदा "तत्त्वमसी" त्यादिवाक्यानामानर्थक्य-
 भिर्नैकदेशे लक्षणा स्यात्, नत्वेवमस्ति, सर्वसिद्धप्रपाठके फलभावनाबोधकस्य तादृश-
 वाक्यस्याभावात्सर्वस्य महावाक्यस्याबोधकत्वं स्यादपसिद्धांतश्च तथास्वीकारे स्यात् ॥
 शारीरकभाष्ये सिद्धार्थप्रतिपादकानामपि स्वार्थं प्रामाण्यस्य शंकराचार्यैः सिद्धान्ति-
 तत्वात्तस्मात्तादृशोपपन्नमकदर्शनमज्ञानादेवेत्यास्ता विस्तारः ॥ तादृशनियमास्वीकारादेव च
 किंचेत्यादिकमपान्नम् ॥ सर्वग्रंथेषु सोऽयं देवदत्त इत्यादिवत्तत्त्वमसीत्यादिवाक्येषु लक्षणायाः

प्रतिपादितत्वेन हि चास्माकं न लक्षणेत्यादिनाऽपह्नस्तु तत्तद्भूतानवरोक्तमूलकण्य ॥
लक्षणायामपि लक्षणाज्यमहारस्यौपचारिकत्वे तस्य मुख्यत्वं नुत्रापि न स्यात् ॥ तत्त्वमसी-
त्यादिपदैकवाक्यता एवमभ्युपगमपरास्ता ॥ जडादौ चित्तं वादयोधने चिदक्षे प्रकृतामेदयोधने
॥ वाक्यमेद स्यात् ॥ किंच जडादौ चित्तं वादौ यदि श्रुत्यभिप्रेतं स्यात्तदा तत्प्रकरणे
तत्सत्यमिति न श्रूयात् तन्मिथ्येत्येव श्रूयात्, ब्रह्मण्योन्य “आत्मैवेद सर्वं” ‘ब्रह्मैवेद सर्वं’
मित्यत्र मिथ्येद सर्वमित्येव वदेत्तस्मात् सर्वस्य ब्रह्मरूपतैव श्रुतिसमता ॥ सा चाधिष्ठितस्यैव
ब्रह्मण सर्वरूपत्वे घटते ॥ यदि च तत्प्रकरणे सर्वस्य मिथ्यात्व समत तदा घटिपेधमुत्ते-
नैवोपसहारे नेति नेतिन्यायेन न त्वमसीत्येव बोधयितुमुचितं ननु त्वमसीति ॥ यत्तु
(कल्लस्याथ सत्ताभासस्य तिङ्गन्धैर्न्ययबोधनं न भवति वृत्त्यनियामकसवधस्याभावप्रति-
योगितानच्छेदकरम्) दिश्युक्तं तदपि न किञ्चित् ॥ वृत्त्यनियामकसवधस्याभावप्रति-
योगितानच्छेदकरत्वे क्षतिविरहात् ॥ नच जनकत्वम्बस्वसामानाधिकरण्यादिसवधानच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभासानामतिरेकत्वकल्पने गौरवमेव बाधकमिति वाच्यम्, जनकत्वं नास्ति
स्वत्व नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन जनकत्वस्वत्वाच्च भागस्य सर्वमतसिद्धतया तत्सवधा
यच्छिन्नप्रतियोगिताकाभास्यापि तत्समनियतत्वेन समनियतानामभावाना चैकत्वेन
गौरवानवकाशात् ॥ अत एव राज्ञ पुरुष इत्यादौ स्वत्वसवधानच्छिन्नराजत्वानच्छिन्न-
प्रकारकबोधस्वीकारे नना विरहितस्थले येन सवधेन यद्वरं यादृशस्थले बोध्यते नञ्
समभिप्याहारे तत्र तत्सवधानच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासस्यैव बोध इतिनिपमानुरोधेन
पुरुषो न राज्ञ इत्यत्र स्वत्वसवधानच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाससिद्ध्या तादृशवाक्यस्या
ग्रामाण्यापत्तिरूपदूषणेऽनिर्भरं कृत्वा राजस्वराभासवानुपपन्नं सुदूर इत्यादिमिश्रिष्ट
वैशिष्ट्याग्राहि प्रत्यक्ष मति सत्त्वसत्त्वमर्कशास्त्रबोधसामग्र्या प्रतिषेधकत्वकरणनागौरव
पर्यन्तानुधावनमपि भट्टाचार्याणां सगच्छते ॥ तिङ्गन्धव्यालीक त्वमर्थेऽन्वयबोधायोगादि-
श्रुक्तिस्तु जीवस्य नालीकत्वमितिपूर्वोक्तिविरुद्धा ॥ एव च पूर्वापरानालोचनमूलत्वादुन्मत्त-
प्रलपितमिदम् ॥ किंच जीवव्यालीकत्वे त्वपदार्थे तत्पदार्थस्यामेदप्रतिपादने बाध ॥
सदलीकबोधमेदासमवाच्यत्वे च सत्त्वस्य पारिभाषिकत्वापत्ति ॥ अत एव नापि तिङ्गर्भा
भाससत्त्वमर्थं बोधयितुं शक्यं तुच्छत्वेनानुयोग्यप्रतिदेहिरेत्युक्तिरप्यममता ॥ “नस्यता
सत्यपि ज्ञानमर्थशब्दं करोति ही”ति न्यायेन तादृशबोधे बाधकाभावात्, इतरथा
नाऽसद्वारीदित्यन्वयबोधोपानुपपत्ति ॥ असत्त्वद्ववाक्यस्य तुच्छस्याभावानुयोगित्वासभ-
वात् तस्माच्च त्वमसीत्येव स्यात् ॥ यत्तु मध्यमपुराणानुपपत्तिकथनं तत्तु ‘युष्मद्युपपद’ इति
पाणिनिधिसूत्रार्थज्ञानात् ॥ तेन हि युष्मत्पदसामानाधिकरण्ये मध्यमपुराणो विधीयते ननु
युष्मत्पदार्थसत्यत्वं इत्युक्तं तत्तुच्छं यतां युष्मत्पदे तत्सामानाधिकरण्यं हि युष्मदिति
तिङ्गन्धकारकवाचकत्वम् ॥ अत एवोच “तिङ्गन्धकारकवाचिनी”ति, दोषरे च
सामानाधिकरण्यमेवार्थबोधकरमित्युक्तं एवोप्यार्थेन समानाधिकरण्ययुष्मदर्थबोधक-
शब्द उपपदे इति व्याख्यातम् ॥ युष्मद्व्यातिगता च नैकविषयता दिश्युक्तम् ॥ तिङ्-
वाक्यस्य धातुत्वं सत्ताश्रयस्य युष्मच्छब्दवाक्यालीकन सामानाधिकरण्यमभावयुष्म

चन्द्रस्य समानाधिकरणत्वानुपपत्त्या मध्यमस्यानुपपत्तिरलीङ्गे सत्ताश्रयामेदस्य बाधित-
त्वात् । युष्मत्पदसामानाधिकरण्ये मध्यमपुरयोभिधीयत इत्युक्तिस्तु युष्मदर्थेन यत्र
लोकस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यम इति कैयटोक्त्यननुसंधानमूलकैव ॥ किंच
“प्रत्यक्त्वापरमाश्रय्युपाधी कर्तृकर्मणोः । तयोः श्रुतिविशेषेण चोतकौ मध्यमोत्तमा”-
विति हरिकारिकानुरोधेन प्रयोक्तृद्वंद्वकारानास्पदचेतनस्य मध्यमप्राच्यस्यालीकत्वे मिथ्यात्वे
वा चिदंशे न विवर्तवाद इति पूर्वोक्तिविरोध इत्यलं विस्तरेण ॥ इति त्रयोदशखंडसं-
नाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ चतुर्दशखंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ तत्र
“परां चि खानी” स्यादश्रुतौ संसारिणां प्रत्यक्त्वेन शुद्धात्मज्ञानाभावा एवोक्तौ ननु
सर्वथाज्ञानाभावा इति ब्रह्म प्रष्टव्यः—शुद्धात्मपदेन धर्मसामान्यशून्यात्मग्रहणं वा
यत्किंचिदभेदशून्यस्य वा नाशः । प्रत्यक्त्वेनेत्यत्र तृतीयाया वैशिष्ट्यार्थकत्वे प्रत्यक्त्वस्यैव
धर्मतया धर्मसामान्यशून्यत्वासंभवात् ॥ प्रत्यक्त्वेन शुद्धात्मज्ञानस्वैवाप्रसिद्धा नांतरा-
त्मज्ञित्यादिना तक्षिपेधोप्यसंगतः स्यात् । द्वितीये यत्किंचिदभेदविशिष्टस्याप्यात्मज्ञानस्य
तद्विषययत्किंचिदभेदशून्यत्वस्याक्षततया घटपटादिज्ञानस्यापि यत्किंचिदभेदशून्यात्मज्ञान-
त्वेन संसारिणां तक्षिपेधोऽसंगत एव ॥ यत्किंचिदभेदशून्यत्वेन तज्ज्ञानस्यालंङ्कार-
वृत्त्याप्यसंभवेन “कश्चिद्दीर्घः प्रत्यगात्मानमैक्षत” इत्यप्यसंगतं स्यात् ॥ एवं सर्वधेत्यत्रापि
सर्वप्रकारेण सर्वधर्मां विशिष्टत्वेनेत्यर्थकत्वेपि संसारिणां तादृशज्ञानासंभवेन तक्षिपेधो
न युक्तः ॥ किंच नांतरात्मज्ञित्यत्र शुद्धात्मगोचरकृपदाभावादिशेषनिषेधपरत्वं न युज्यते,
नहि घटे न पश्यतीत्यत्र शुद्धघटचाक्षुषाभावा एव प्रतीयते, न घटसामान्यचाक्षुष-
निषेध इति वक्तुं शक्यते, पीतघटचाक्षुषवत्यपि तथा प्रयोगापत्तेः ॥ नचांतराशब्दसममि-
ष्याहारात्तया प्रतीतिरिति धार्यं, तस्य मध्यादिवाचकत्वेपि शुद्धवाचकत्वाभावादिति
संश्लेषः ॥ यत्तु (मुद्राराभिघातजन्यघटनाशं त्यक्त्वा पापनाशो दीपोक्तिर्मुंघे) त्युक्तं,
तद्विद्वन्मंडनपंक्त्यर्थाज्ञानात् ॥ तत्रहि ज्ञाननाशयत्वेोक्त्या ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रनिवर्तक-
त्वेनास्याप्यज्ञानकार्यत्वमुच्यत इत्युक्तं तस्य चायमर्थः—ससारस्य ज्ञाननाशकत्वमुक्तं तच्च
तस्याज्ञानकार्यत्वं एव घटते ज्ञानस्याऽज्ञानमात्रनिवर्तकत्वनियमादिति । एवं च तादृशनियमे
न्यमिधारप्रदर्शनाय स च तदा स्यादपि ज्ञानस्यान्यनिवर्तकत्वं प्रदर्शितं स्यात् । तथाच
व्यवहारदर्शनाय स्मरणरूपज्ञानेन पापानामज्ञानकार्यत्वेनोभयप्रायमिममतानां निवृत्तिदर्शनेन
ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वं न समप्रतीति तादृशनियमानुरोधेन प्रपंचस्याज्ञानकार्यत्वं न
वक्तुं शक्यत इत्यभिप्रायः ॥ मुद्राराभिघातस्य ज्ञानरूपस्याभावात्तदोपदर्शनेपि न प्रवृत्तो-
पयोग इति तदभिप्रायं तद्व्यवस्थितः शिष्यस्त यदि खंडनेच्छा चेत् ॥ पापनाश एव भवति
॥ निवृत्तिरित्युक्तिस्तु कार्यस्यासत्त्वमभ्युपगच्छतो न शोभतेऽन्यथा सत्कार्यवाद आश्रितः
स्यात् “विद्वाद्यामरूपादिमुक्त” इत्यादिश्रुतिस्तु त्रिदुषि नामरूपनिवृत्तिं दर्शयति ॥
नामरूपत्वावच्छिन्नस्य सर्वस्यैवाभावां, तथा च तदनुसारिणां मतेपि ज्ञानस्य प्रपंचनिवर्तकत्वं
न समप्रति तत्र प्रपंचराक्षकपदाभावात्, अन्यथा सर्वपापप्रतिनिमुक्त इत्यादिवाक्यतोपि
पारशक्त्युक्तज्ञानातपोवात्मरैषां स्वर्गप्राप्तौ जगति पार्यंमुच्छिद्यते ॥ तस्माज्ज्ञानिनो नाम-

रूपविनिर्माणं एव श्रुत्यभिमत इति ॥ किंच ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तनस्येति तत्कार्याहन्तामम-
तादिसत्सारस्यैव निरतंकत्वं ननु प्रपञ्चस्य तस्याज्ञानकार्यत्वाभावाद्गमनकार्यत्वाच्च ॥ ननु
ममतादिसत्सारस्यापि ग्रहणकार्यत्वमङ्गीकर्णीयमन्यथा ग्रहणं सर्वकर्तृत्वं हीयेतेति चेन्न ॥
ग्रहणकार्यपदेन साक्षाद् ग्रहणकार्यत्वस्य विवक्षितत्वादहतादिसत्सारस्याविद्याद्वारा ग्रहणकार्य-
त्वाच्च व्यभिचारः ॥ त्वन्मते ग्रहणज्ञानस्य जीवसृष्टद्वैतनिरतंकत्वमेव नत्वीश्वरसृष्टद्वैतनिरतं-
कत्वमपि अत एवोक्तमीश्वरेणापि जीवेन सृष्टद्वैत द्विधोच्यते ॥ विवेके सति जीवेन द्वयो-
वयं स्फुटीभवेदिरूपकस्य- अवाधक साधकं च द्वैतमीश्वरनिर्मितम् ॥ अपनेतुमशक्यं
चेत्यास्ता तद्विष्यते कुतः ॥ अग्रे च- यद्यग्रेन्मानसद्वैत तद्विरोधेन शान्त्यति ॥ अभ्यसेद्योग-
मेवातो ग्रहणज्ञानेन किञ्च- ॥ सात्त्विकद्वैतशान्तावप्यागामिजनिक्रिया ॥ ग्रहणज्ञानं विना न
स्यादिति येषां तद्विदिम इत्यादिना तथा च स्वमतमज्ञात्वैव प्रपञ्चस्य ज्ञाननिवर्तनस्ये प्रमाणं ॥
नच जीवकल्पितसत्सारातिरिक्तं प्रपञ्चो नास्त्येवेति वक्तुं युक्तम् ॥ नास्तिकमतप्रवेष्टापत्ते-
सर्वैश्वर्यविप्रापत्तेश्चेति ॥ नैयात्मनो न वेदश्चेति भगवदुक्ताप्रविदेकस्योर्वोसादिति तस्यैव
सत्त्वतिरिति तयोर्वो वित्रेकोऽसौ मस्ति सामानाधिकरण्येनानान्वयसंभवे यस्येत्यध्याहारेण
यदुमीह्याश्रयणे वा मानाभावादगौरवाच्च ॥ एतच्चैतद्व्याप्त्यानुसारेण- 'य एव सत्सारतद-
पुराणो मायामयो वेदः स वेदवेदेत्यादिपुराणग्रन्थैर्यं मायामयत्तमुक्तं तदप्यतस्तद्विषय-
सत्सारस्यैव न तु प्रपञ्चस्य । तन्नाशो ग्रहणविदामाचार्यत्व न स्यादित्युक्तं निस्तरतः प्राक् ॥
"यत्र हि द्वैतमिव भवति तद्विद्वत् इतर पश्यती"त्यादि श्रुतिस्तु सुषुप्तिविषया न मुक्ति-
विषयेत्युक्तं स्वाप्ययस्यस्योरिति सूत्रे सदसतो सबन्धस्य रयानग्रीकृतस्येन मायाग्रहणो-
स्यधामाव ॥ स्वप्नदृष्टावमात्रेणासत्त्वस्य तु न संभवति श्रुतिसूत्रविरोधात् ॥ यत्तु
(यद्यपि जागरदृष्टमस्मरीचिभिर्न स्वप्नतापोपशमसथापि जाग्रदमात्रेण तदुपशमोत्पद्ये)
स्यादिविलपितं तदपि तत्रत्यपूर्वपक्षज्ञानात् तत्राविद्याया अस्तरे ग्रहणं तत्सबन्धो ॥
स्यात् सबन्धस्य द्विष्टत्वादित्याक्षेपे समेन समं प्रतीयत इत्युक्ते उक्तं स्वप्नप्रतीततरणी-
किरणवारोपतस्य जागरितदृष्टमस्मरीचिजलधिपीपिविभ्रमस्तदुपशमाभिमानेन सुखि-
त्याभिमान इति तथा च तादृशप्रभे तादृशोत्तरेण कृतकृत्यतायामय दृष्टात इति ॥ तत्र
ग्रहणज्ञानस्य दार्ष्टान्तिकत्वप्रकृत्यं रञ्जनादेव । अत एवास्ततोपि प्रत्यायिका विद्या साक्षा-
सतीत्यादिनाऽपनेतार्यो विशदीकृतो विद्वन्महान् इत्यलम् ॥ अस्तवोपीति द्विद्यादं स्वमे-
सरप्रत्यायकत्वं यत्तु तदपि रञ्ज्यते विरुद्धं त्वन्मते स्वप्नस्य साक्षिवेद्यत्वाभ्युपगमात्
कृतकार्यापणादेरपि कार्यापणत्वेन ज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वमिति तज्ज्ञानं सत्यमेव ॥
किंचासंख्यं "सदेतुत्वे कथमसत्तं सजायत" इति श्रुतिविरोधः । एतेनासत्तं ससदेतुत्वे
को दोष इति निरस्तम् ॥ किंच दृष्टातानुरोधेन सर्वं स्वीकुर्वन्तल दृष्टातं त्यक्त्वा श्रुत्यनु-
सरणमपि नोचितम् ॥ न तावतापीष्टसिद्धिस्तत्र प्रपञ्चस्य सत्यत्वेन प्रतिपादनात् ॥
"तत्सद्वा तदेवानुप्राविशत्सच्च त्वच्चाभव" इत्यादि श्रुतौ ग्रहण एव जगदुत्पत्त्युक्तम् ॥
तस्माज्जगदुत्पत्त्यमपि ग्रहणं वास्तवमेव न मायिकम् ॥ कल्पना तु लोकानुसारिण्येवेति
नास्तत्तं सदेतुत्वं यद्यपि (यत्तिर्यादिना तत्क्षणमेव तददर्शनादुत्पत्त्यं साधयति

तथाह त उपलब्धिक्षणेऽनुपलब्धेरभावा) इत्यादि कुतर्कोद्भावन तदपि ॥ किंचित्
तत्क्षणमित्यस्य दर्शनक्षणांतरक्षणापर्यन्तत्वादित्यथा प्रहादामिहितार्थं तत्क्षणमित्यदृष्ट-
प्रमाणमित्यत्र तवाप्यगति स्यात् ॥ अभिधानस्य तच्छब्देन विवक्षणेऽभिधानक्षणे एव
आविर्भावरूपीकारे क्तप्रत्ययार्थविरोधः ॥ एव "इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्र
निमित्तत्वा" इति सूत्रभाष्ये मनुष्यपुद्गल कदाचित्तत्क्षणे हस्ती भूत्वा देवो वा
पुनर्मनुष्यो वा भवेदित्यादिशङ्काचार्योक्तवपि तत्क्षण इत्यत्र तच्छब्देन मनुष्यपुद्गल
लक्षणोपादाने एकक्षणे एव सघातद्वयोत्पत्तेः परानभिमततया सगति स्यात् । सघाता
सघातांतरमुत्पद्यमानमिति पूर्वोक्तिविरोधश्च तस्माद्यथा तत्र तत्क्षणानंतरक्षणे एव
विवक्षितसंज्ञापीति न दोषः तादृशक्षणेऽप्युत्पत्त्यनन्तरत्वेन लोके क्लृप्ता या सामग्री
तदसमवहितो प्रादुर्भूता च न स्वल्पकालनष्टघटादौ व्यभिचार वस्तुतस्त्वस्मिन्मते
वस्तुसत्त्वेऽसत्त्वे च श्रुतिरेव प्रमाणं न युक्तिः । एव च एतदुक्तयुक्तिभिरेव त्वन्मते दोषो
विद्वन्मते प्रतिपादितः ॥ अत एव सप्रति त्वद्वीत्यैव विचार्यत इत्युक्तम् ॥ तत्र
दर्शनादर्शने दोषास्तद्वयोक्तस्ते त्वद्वयेव निपातिताः । अस्मासु तत्प्रदर्शनं तु त्वदुक्तं मौल्यं
त्वद्वयेव प्रकाशयति ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना तत्तन्मन्त्रादीनां व्यावहारिकसत्त्वमाश्रित्य
तत्कार्याद्भेदं प्रतिपादयद्भेद एव ॥ व्यावहारिकप्राप्तिभासिकसत्त्वयोर्भेदस्य वस्तुमशक्य-
त्वात् ॥ किंचित्कालस्थायिनि प्रातिभासिकसत्त्व बहुकालस्थायिनि व्यावहारिकमित्युक्तौ
स्वरूपकालनष्टघटादौ प्रातिभासिकं बहुकालं दृश्यमानस्वभावादौ व्यावहारिकं सत्त्वमापद्य-
तेति दिक् ॥ इति अतुर्दशलङ्कारनाभासस्याभाससत्त्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र पूर्वपक्ष-
इत्यादेः पञ्चदशलङ्कारनाभासस्याभाससत्त्व प्रदर्श्यते ॥ (तत्र पूर्वपक्षं नारभवादे पूर्व
द्रव्यनाशे मानाभावा) इत्युक्तं तदपि पूर्वपक्षाविचारणादेव ॥ पूर्वपक्षे पूर्वद्रव्यनाशस्या-
नुक्तत्वात् ॥ ॥ या 'विनाशी वारेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मे' इति श्रुतेर्नाशासंभवाद्येरेत्युक्ते-
स्तथाज्ञातमिति बाध्यम् ॥ तादृशश्रुतेरात्मनो नाशासंभवाज्जीवस्वरूपनाशेनाभेदो यदि
प्रतिपाद्यते तत्रापि तदभेदो न संभवतीत्यभिप्रायात् तथा च त्वन्मतनिरासार्थमेव तदुक्तं
नारभवादनिरासार्थमित्यवेहि ॥ तादृशश्रुतिघट्टकानुच्छित्तिधर्मेतिपदस्यानुच्छित्तिधर्मा-
यस्येत्यर्थकत्वे विनाशीत्यनेनैव तदर्थस्य प्रतीतत्वेनास्य वैयर्थ्यं स्यात् ॥ न च तत्प्रति-
पाद्याविनाशित्वे हेतुप्रदर्शनमनुच्छित्तिधर्मेत्यनेनेति न तद्वैयर्थ्यमिति बाध्यम् ॥ तत्रानु-
च्छित्तिपदेन नाशविवक्षणेऽविनाशित्वमेवाविनाशित्वे हेतुरित्युक्तम् ॥ तथा चात्माश्रय-
तस्मादेतुप्रदर्शनपरत्वेपि न विद्यते उच्छित्तिर्येषां तेऽनुच्छित्तयस्मादृशा धर्मा यस्येत्यर्थ-
कत्वमेव सम्यक् ॥ एव च रूपरसादीनां नित्यत्व यथाश्रयस्य नित्यत्व विना न संभवति
तथा धर्माणां नित्यत्वमपि धर्मनित्यत्वज्ञापकं सदविनाशित्वे हेतुरिति बोध्यम् ॥ यत्तु
वृत्तिमत्त्व धर्मत्व तद्व्यापारत्व धर्मित्वमित्युक्त्वा सर्पतरस्य रज्ज्ववृत्तित्वेपि सर्पवृत्तित्वादेव
धर्मत्वोपपत्तेरित्युक्तं तदुपगतं यद्यनिर्यचनीयमेव सर्पत्व तत्रोत्पद्यत इत्युच्यते तदा
तत्रावर्तमानस्य तत्रोत्पत्तेरसंभवादुत्पद्यत इत्यसंगतम् । नचात्रिधामानमेव प्रतीयत इति
बाध्यम् । असत्त्वप्राप्तिप्रसंगात् न चानिर्यचनीयमेव तद्वृत्तित्वमिति बाध्यम् ॥ तादृश-

मानाभावात् किंच त्वन्मते जगत एव तादृशत्वेन घटत्वादिकं परित्यज्य रज्जुपर्यन्तानु-
घातनं व्यर्थमेव नयनगतपीतत्वस्य शंसादिवृत्तित्वेपि तदधर्मत्वादिति कथनं तु शास्त्रा-
नभिज्ञत्वेन प्रोक्तयति ॥ नयने पीतरूपानङ्गीकारात् नयनस्य वैजसत्वात् पित्तद्रूपितत्वेपि
कालिंदीजलनीलिमापदौषाधिकमेव पीतत्वं न यास्तत्रम् ॥ एवमपि शरीरे तद्वृत्तित्वं
तु कथंचिदपि न संभवति ॥ साहसमाश्रित्य तद्वृत्तित्वं स्वीकारे तदधर्मत्वादित्यसंगतं
नृपमेव तथा तच्छब्दलिरूपितत्वमिति चेद्वृत्तित्वं किं त्वन्मते नानिर्यचनीयं येन तच्छब्दलिन-
रूपितं पीतत्वं स्वीकुरुते ॥ श्रीदण्डोक्तसंज्ञनचतुर्थपरिच्छेदस्य दूषणैर्निरूपयितुमशक्य-
स्य लाक्षणत्वे तादृशपरिच्छेदस्य दूषणैरेतमानरादीनामभावात्वादीनां च निरूपयितुम-
शक्यत्वेन तद्वदितप्रिकालापाध्यतरूपसत्यस्यापि निरूपयितुमशक्यतया तस्यापि ग्रह-
णक्षणात् न ह्यात् ॥ यत्तु तयोराजत्वेन संयोगाभावकथनमयुक्तमित्युक्त्वाऽजयोः
संयोगे वायकाभावादित्युक्तं तदपि हेतुज्ञानात् नराजत्वं संयोगाभावे हेतुः किंतु
विभुत्वं न एव टीकाकृतापि विधुतिरवयवयोः क्रियावराहित्याज्जन्यः संयोगो न
यत्तु शक्य इत्युक्तम् । अणुरपक्षे जीवस्यायित्वस्वीकारे समवायसंबन्धे तत्स्वीकारे
सायवत्तापत्तिरेव बाधिका ॥ पुतेन जीवस्याश्रितत्वं इत्यादिकं निरस्तम् ॥ यैः स्वरूप-
संबन्धः स्वीक्रियते तन्मते यस्य येन संबन्धस्तस्य तद्वतिरिक्तत्वं स्वीक्रियते । अत एव
ध्वंसादीनामधिकरणरूपमकारमपि सगच्छते ॥ अत एवाधिकरणस्य कैवल्यमभावात् न च
कैवल्यं दुर्निरूपमिति बाध्यम् ॥ प्रतियोगिविनाभूतस्वरूपस्यैव तत्त्वात् यत्तु (अंशा-
विभाजनेत्याद्यसंगतम्, औपचारिकत्वप्रसंगात् न हि हस्तादिदेवदत्तादिर्भवती) व्यापुक्तं
तत्रोच्यते हस्तादिपदेन शिरसोपि ग्रहणं न वा बाधेऽप्यवश्येन वेषदत्तानात्मकस्य तस्य
छेदेपि हस्तादेच्छेद इव देवदत्तहननप्रायश्चित्ताभावप्रसंगात् ॥ द्वितीये तस्याप्यवस्था-
नुपपत्तिस्तस्माद्व्याप्यत्वात् देवदत्तत्वे तत्र वाचनिकत्वप्रायश्चित्तस्य बाधकत्वात् संपूर्णं
प्रायश्चित्तम् ॥ एवं चांशांशभावेपि नौपचारिकत्वम् ॥ किंच जीवग्रहणोः स्वरूपस्य
यैदैकसमधिगम्यत्वाद्देवे चांशादिनायस्यैव प्रतिपादितत्वात्तथैवामेदोपि प्रतिपादितः नहि
प्रज्ञस्वरूपं चक्षुरादिगम्यमलौकिकत्वादस्वरूपित्वेन तत्र चक्षुरादीनां सामर्थ्याभावात् न
च पूर्वजं रूपरहिताकाशापिपकचाभुपस्योक्तत्वेन तद्विरोध इति बाध्यम् ॥ आकाशस्य
रूपरहितत्वे प्रमाणाभावात् तत्रापि पञ्चीकरणप्रक्रियया रूपवत्त्वसंभवात् ॥ यत्तु
तद्वृत्तित्वादित्यत्र स्पर्शपरामर्शौ न संभवत्ताप्रकृतत्वादित्युक्तं, तदपि मंदम् ॥ नहि
प्रक्रम्यमानार्थग्राहकत्वमेव तच्छब्दस्यापि तु बुद्धिस्थवाचकत्वमपि तथा ॥ स्पर्शान-
मित्युक्ते स्पर्शस्यापि बुद्धिविषयत्वात्तदोघने बाधकाभावात् ॥ तद्विदार्योपसर्जनत्वादिति
हेतुरप्यसंगतः स्पर्शस्य तद्विदार्योपसर्जनत्वाभावात् किंच सर्वं नाम्नामुत्सर्गतः प्रधान-
परामर्शित्वं प्रायिकं अन्यथा—“द्वैतैरेतत्तामसं तात्त्विकं सूक्ष्मं तुरंगमम्” इत्यादौ तच्छब्देन
राशः परामर्शानुपपत्तेः यत्तु परिशेषेणेत्यादिना टीकाकृतदुष्कृतम् टीकाकृतश्रार्थाकमता-
नुवादोऽसंगतश्चार्थाकस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वादित्यादित्युक्तं, तदपि शास्त्रद्वयानभिज्ञ-

त्वादेवं नहि परं प्रति स्वमतसिद्धप्रमाणेनैवोपस्थातव्यमिति नियमोऽन्यथा प्रत्यक्षभि-
 ज्ञेऽप्रामाण्यं तेन कथं साधनीयमिति वक्तव्यं प्रत्यक्षेणैवेति चेत्तर्हि प्रत्यक्षप्रमाणभिज्ञेपु
 प्रत्यक्षेण प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्निश्चेतुमशक्यत्वेन तत्सिद्धिर्न स्यात् प्रत्यक्षातिरिक्तं न
 प्रमाणमिति वाक्येन चेत्प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धेरभावात् न्यूनत्वं स्यात् वादिनोऽनासत्त्वेन
 तद्वाक्यमात्रेणार्थसिद्धेरभावात् यदि च प्रत्यक्षातिरिक्तं न प्रमाणं प्रमितिकरणतावच्छेदक-
 रूपशून्यत्वादिति हेतुनेत्युच्यते तदा प्रतिज्ञादिना प्रत्यक्षभिज्ञे व्याप्तिज्ञानरूपेऽनुमाने
 प्रमितिकरणतावच्छेदकं व्याप्तिनिश्चयत्वमस्त्येवेत्यसिद्धाबुद्धावितायां व्याप्तिज्ञानत्वं
 व्यभिचारप्रकारकत्वासमानाधिकरण स्ववच्छिन्नोत्पत्त्यव्यवहितं प्राक् क्षणव्यापकव्यभि-
 चारप्रकारकज्ञानसामग्रीकज्ञानमाधर्मत्वादिति हेतुर्नैवासिद्धिः परिहर्तव्या ॥ एवं
 चानुमानस्याप्रामाण्ये तादृशहेतौ तद्धाने चानुमितिकरणतावच्छेदकधर्माभावाज्ञानेन
 प्रत्यक्षातिरिक्तेऽप्रामाण्यानुमितिरिति प्रत्यक्षमात्रस्यैव प्रामाण्यं तन्मते न सिध्येत् किंच
 चार्वाकमतेऽनुमानस्याप्रमाण्ये सिध्यं प्रति प्रत्यक्षातिरिक्तं न प्रमाणमित्युपदेशोपि
 तेषां न युज्यते उपदेशस्य सिध्यसदेहविपर्ययनिवृत्तिरूपेऽसाधनताज्ञानजन्यकृतिजन्य-
 स्वात्परकीयसशयविपर्यययोरप्रत्यक्षत्वात्साधनानुमानस्य प्रामाण्यमनिच्छतोपि चार्वाकेण
 स्वीकार्यं अनुमाने स्वतः प्रामाण्यस्वीकारे प्रामाण्यसशयानुपपत्तेः ॥ एतेनानुमानमपी-
 त्यादिकमसगतम् ॥ आसत्त्वं न यथार्थवादित्वं याथार्थ्यानिरुक्तेः ॥ तद्वति तत्प्रकारक-
 त्वादिरूपस्य हृदो बह्निमानित्यादि वाक्यजन्यबोधेपि सत्त्वात्तस्यापि बह्निवति बह्नित्व-
 प्रकारकत्वादित्यत्र विस्तरः किंच यदा कदाचिद्यथार्थवादित्वं सर्वसाधारणत्वादप्यानर्त-
 कम् ॥ यावज्जीवं यथार्थवादित्वं दुर्लभं यथाकथंचिदनुगमे तु यथादृष्टवादित्वरूपलक्षणे-
 प्यनुगमसंभवात्तत्परिहारागोनुचित इति ध्येयम् ॥ धर्मत्यालौकिकत्वे न तद्विचारोपि
 ॥ लोकरीत्या पूर्वमीमांसायामतः पूर्वमीमांसोच्छेद इत्यसगतम् ॥ व्यासेन लोकरीत्या
 विचारितमिरयुक्तिर्व्याससूत्रार्थापरिज्ञानादेव ॥ इति पञ्चदशखंडखंडनाभासस्याभासत्व-
 प्रदर्शनम् ॥ तत्र तावज्ज्ञेयादपोढशखंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ तत्र
 नानाशब्दस्यानेकार्थकत्वमव्ययानामनेकार्थत्वादप्यथा प्रकृतिप्रत्ययत्वभ्यस्यैव शब्दार्थत्वे
 विनाशब्दस्यापि त्रिशोषार्थकत्वापत्तेर्नानाशब्दस्य निषेधार्थकत्ववत् ॥ “सोऽन्वेष्टव्यः स
 विजिज्ञासितव्य एतमेव विदित्वा मुनिर्भरति य आत्मनि तिष्ठ” इत्यादिष्वपि भाष्य-
 युक्तानु श्रुतिषु नानाविधव्यपदेश एव न तु भेदस्य व्यपदेशः ॥ एवं च स च भेदं वक्तु-
 मर्हतीत्यसगतम् । नञो भेदमाश्रयत्वाभावात् ॥ जीयस्यांशत्वे तु “ययाग्नेः क्षुद्रा
 विस्फुलिङ्गा व्युचरत्यग्नेः सास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे एवात्मानो व्युचरती”
 स्याद्विश्रुतिरेव प्रमाणं । एतेन (विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मातिरिक्तत्वाभाससिद्धावपि तदंशत्वं
 केन सिध्ये) द्विनि पराम्भम् । अभेदमात्रेणाशत्वासाधनाच्छ्रुत्यैवांशत्वसाधनादभेदेनांश-
 त्वोक्तौ तु ब्रह्मणोऽप्यंशत्व स्यादिति पूर्वपक्षोप्यविचित्तरः । श्रुतौ ब्रह्मणांशत्वाप्रतिपादनात्
 ब्रह्मणि विरुद्धा धर्मास्तु श्रुतिप्रतिपाद्या एव स्वीक्रियते नान्य इत्युक्तं जीवस्याणुत्वं तु
 पूर्वमेव प्रपंचितम् ॥ यत्तु (भेदव्यपदेशमात्रस्यांशत्वसाधकत्वं तु वदन् व्याख्याद्विरीति-

मंजानुपेक्ष्य) इत्यादि प्रलपितं तदपि भ्रातृत्वाद्वाहि व्यासैरंशत्वे नानाव्यपदेशादिति पंचम्यंतातिरिक्तो हेतुः प्रदर्शितो येन तन्मात्रस्य नांशत्वसाधकत्वं स्यात् ननु नानाव्यपदेशः सोन्येष्ट्यः स विविक्षासितस्य इत्यादिकः स च स्वामीभृत्यसारूप्ये वियुज्यत इति नांशत्वसाधक इति चेत् स्यादेवं यदि नानाव्यपदेशस्तावन्मात्र एव स्यात् भवति ॥

“यथाग्नेर्विस्फुलिगा व्युत्तरं त्येवमसादात्मनः सर्वं एवात्मानो व्युत्तरंतीत्यादिकोपि ॥ स च न त्वदुक्ते सारूप्ये युज्यते नचैव “भन्मया चापि दासकित्वादित्यमपीयत एव” इति सूत्रांशस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् ॥ श्रुत्यंतरे “ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे कित्वा” इत्यादिना दासादीनां ब्रह्मत्वं प्रतिपादितं सद्य जीवानां ब्रह्मकार्यत्वं एव घटते ॥ तथा च इत्यादि श्रुतौ प्रतिपादितानां प्राणलोकादीनामपि जीवानामपि कार्यत्वं स्यात्तथा च “नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य” इति पूर्वसूत्रविरोध इत्याक्षेपोदारार्थकत्वेन सार्थकत्वात् कार्यं दर्शनेनाक्षेपोद्धार इति चेच्छृणु ॥ पूर्वोक्तश्रुत्या स्वाजीवानां कार्यत्वं यदि दाशाद्युद्देशेन ब्रह्मत्वं विधीयते ॥ विधीयते त्वन्यथापि दासत्वकित्वादिनादिकं ब्रह्मणि ॥ एवं चेमे कित्वा इत्यादौ इदमास शरीरस्य परामर्शाच्छरीरत्वेन अंशत्वेन ब्रह्मोद्देशेन विधानमंशत्वमेव प्रतिपादयति न कार्यत्वम् ॥ तथा च जीवस्य स्वरूपतो जन्माभावेन कार्यत्वाभावात् ब्रह्मणः सकाशाद्विस्फुलिङ्गचद्विभागा एव नोत्पत्तिरिति नोक्तसूत्रविरोधः ॥ एतेन किंचेत्यादिकमपास्तम् ॥ आभासस्य नालीकत्वमिति तु न युक्तं तस्यालीकत्वाभावे सत्यत्वप्रसंगात् तथात्वे द्वैतापत्तिः ॥ किंच जीवस्य प्रतिषिद्धात्मकत्वे प्रतिषिद्धस्य च त्वन्मते मिथ्यात्वात्मीयस्यापि मिथ्यात्वात्तन्नियामकत्वमीधरे न संभवति तथा च “य आत्मनि तिष्ठति”त्यादिकायाः श्रुतेर्विरोधः ॥ नच स्वात्मप्रपंचस्य मिथ्यात्वेपि तन्नियामकत्वं वयेश्वरस्य तथा जीवनियामकत्वमपि सेरस्यतीति वाच्यम् ॥ स्वात्मप्रपंचस्य सायामात्रत्वेन तन्नियामकत्वाभावेपि श्रुतिविरोधाभावेन इष्टांतसिद्धेः ॥ न च जीवस्यापि मायिकत्वमेवेति वाच्यम् ॥ अज्ञो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे । “नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य” इत्यादिसृष्टिसूत्रविरोधापत्तेः ॥ एतेन किंचेत्यादिकमपान्तरम् ॥ यत्तु “नैषा तर्केण मस्तिरपनेये”त्यादिश्रुतौ तर्कनिषेधस्तु श्रुतिप्रतिकूलतर्कविषय इत्युक्तं तत्राभिनोऽनंशत्वसाधकसत्केः श्रुतिप्रतिकूलो न वेति ॥ सांशत्वप्रतिपादकश्रुतिप्रतिकूलत्वेपि “निष्कलं निष्क्रियं शांतं”मित्यादिश्रुत्यनुगृहीत एवेति चेत्तर्हि द्विविधश्रुत्यनुगृहीतेन विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपेण किमपराधमिति स एव कुतो नांगीकियते ॥ किंच तादृशवर्कानुसरणे—“ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन” इति स्मृतौ “अंशो नानाव्यपदेशा” इति सूत्रे चांश इवांश इत्यादिलक्षणाकल्पनागौरवं स्यात् ॥ श्रुत्यनुगृहीततर्को बलवान्निरयुक्त्वा “न कर्मणा न प्रजये” त्यादि श्रुतेः प्राधन्यं न्यायोपपन्नहितश्रुतेः प्राबल्यदर्शनमत एवेत्यादिना कथकसंप्रदानविरुद्धम् ॥ न्यायाप्रदर्शनान्यूनत्वं च दोषः ॥ यत्रमानप्रसर इत्यादावपि सामानाधिकरण्यदर्शनेन तच्छ्रुतेर्नामपरत्वं भेदपरत्वं स्तुतिपरत्वं वेति संदेहे न्यायात्स्तुतिपरत्वरूपतात्पर्यावधारणं भवति ननु न्यायाच्छ्रुत्यर्थस्य बाधोऽन्यथा भीमांसायाः श्रुतिप्रतिकूलत्वमेव स्यात् । तथाच यजमान-

प्रस्तर इत्यादौ श्रुत्यर्थवाचं वदन्नुपेक्ष्य ॥ स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्वयवहारतः । इति याज्ञवल्क्यस्मृतावपि-निष्ठते लिखित नैकमेकदेशे विभाषित ॥ दाप्य सर्वान् नृपेणार्यो न ग्राह्यस्त्वनिवेदित ॥ अनेकार्थाभियोगेपि यावत्ससाधयेदनी ॥ साक्षिमिस्त्रावदेवासौ लभते साधित धनम् ॥ इत्यनयो स्मृत्योर्विरोधे सति तद्विरोधपरिहाराय न्यायस्यो-त्सर्गापवादलक्षणस्य समर्थत्व प्रतिपादितम् ॥ तच्च विषयभेदेन तयोर्व्यवस्थापन एव सम्भवति न श्रुत्यर्थवाधे ॥ एव च तर्कस्य श्रुत्यर्थवाधकत्वमुक्त्वा अत एव याज्ञवल्क्यो व्याहेत्यादिना यत् प्रलपित तदसंगतमेव ॥ अत एव श्रुते सर्वप्रमाणेभ्य प्राबल्यमपि संगच्छते ॥ यदि तर्कस्य श्रुत्यर्थवाधकत्वमित्येव तवाग्रहः, तदा शाक्यबुद्धादिप्रदर्शित प्रबलतर्कानुसारेण श्रुत्यर्थवाधमंगीकृत्य तन्मतमेव कुतोऽनाक्षिप्रिय ॥ यत्तु (जीवस्ये-धेतस्तस्यापि ब्रह्माभेदे सर्वोपपत्तावन्यतरपक्षपातोऽनुचितः) इत्युक्तं, तदपि तद्वैव युज्या-द्यदि यथेतरस्य ब्रह्माभेदप्रतिपादका श्रुतिर्दृश्यते तथैव तस्याशत्वप्रतिपादिका स्वस्वरूपेण नित्यत्वप्रतिपादकापि काचिच्छ्रुतिरपलभ्येत । अथवा तर्कस्य श्रुतितः प्राबल्यमस्मन्मते स्यात्तदा तदुक्तो दोषः स्यात् ॥ जीवे चाणुत्पन्नत्वस्वरूपेण नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिदर्श-नात्तत्र पक्षपातः श्रौतानामुचित एव ॥ एव चास्मन्मते-ममैवाशो जीवलोकं जीवभूत सनातन । इति स्मृतिरपि संगच्छते ॥ तन्मते तु तत्रापि अश इवाश इत्यादिलक्षणाश्रयणे सनातनादिपदस्याप्यर्थान्तरकल्पने गौरवः स्यात् ॥ एव नैव तर्केणेत्यादिप्रामाण्याच्छ्रुत्यर्थ-विह्वे न तर्केण श्रुत्यर्थवाधस्यानुचितत्वात् तदुक्ततर्कानामनुपादेयत्वैव ॥ भ्रातिमूल्यानां सात्त्यादिसमयाना तदुक्तस्मृतीनां च निरासार्थं द्वितीयाध्यायसूत्राणि व्यासैरारब्धान्यस्य वाचार्थश्च व्याख्यातानि ॥ एतेन श्रुतिविरोधपरिहारार्थं द्वितीयाध्यायसूत्राणीति त्वद्विला-पोपि निरस्तः ॥ श्रुतिसमतस्य न्यायस्य विचार आस्तत्वावधारणमनाद्वैत्याद्यसंगत मोक्षस्य कर्मतत्त्यागोभयसाध्यत्व इष्टापत्ति जीवस्यानशत्तु श्रुत्यसमतत्वादनुपादेय जीवस्याश-त्तु “मन्त्रर्णादपि च स्मर्यत” इत्यादि सूत्रैर्दृष्टीकृत त्वन्मते ॥ तयो सूत्रयोर्विरोधोपि ॥ तदुक्तं जीवस्यानन्त्याभिमतत्वं त्वशत्त्वेन तादात्म्यादेव भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यम् ॥ नच निर्याकर्मतत्प्रवेशापत्तिरिति वाच्यम् ॥ तन्मते भेदस्य वास्तवत्वात् ॥ भेदाभेदयो-र्विरोधस्तु वास्तवयोरेव ॥ एतेन भेदाभेदयोर्विरोधेनैकग्रानवस्थानाच्चेत्यसंगतम् ॥ किंच भेदाभेदयोर्विरोध इत्यपि सामान्येन न सम्भवति ॥ यत् किंचित्प्रतियोगिकभेदवति घटादौ स्वाभेदसत्त्वाद्यापि तत्प्रतियोगिकभेदस्तत्प्रतियोगिकाभेदविरोधीति सयोगिभेद-तद्भेदयोरेकस्मिन्वृक्षे सत्त्वादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ यत्तु (विस्फुर्लिङ्गानां वन्द्यभेद वदन्नेव प्रष्टव्य विमिमे विस्फुर्लिङ्गात्मकवद्भेरभिन्ना उत उपादान वद्भिः ॥ नाद्यः ॥ जीवस्य चादशदृष्टानेन स्वसादेवाभेदसिद्ध्या ब्रह्मणस्तदसिद्धे) रित्यादिप्रलपित तदप्यज्ञानात् ॥ विस्फुर्लिङ्गो वद्विरित्यादिप्रतीतः प्रमात्वानुरोधेन वद्भग्भेदो विस्फुर्लिङ्गे प्रतीयते ॥ तत्र वद्विरित्यादिच्छाभेद एव चादशप्रतीतिविषयः सन्तु वद्विवावच्छिद्यार्थकिंचिद्वद्भग्भेदेषु पपघनेऽन्यथा घणे द्रव्यमित्यग्राप्यभेदान्वयवोधनापत्ते द्रव्यत्वावच्छिद्यवावद्भ्याभेदस्य तत्र बाधितत्वात् ॥ किंच विस्फुर्लिङ्गा स्वात्मकवद्भेरभिन्ना उत उपादान वद्भेरित्याकारक

पूर्वपक्षोप्यसंगतः ॥ विस्तृष्टाङ्गानात्मकमहोर्विस्तृष्टाङ्गोपादानत्वासंभवात् ॥ नहि
घटाकारतामप्राप्ताया मृदा घटोपादानत्वं दृष्टम् ॥ एवं च यथा विस्तृष्टोऽङ्ग-
शोऽमित्यसत्त्वादप्यमित्यत्वमेवं जीवे ब्रह्मज्ञो ब्रह्माभिरुक्तत्वमाधितमेवेति संक्षेपः ॥
एतेनांतेऽप्युच्यते ननु चेत्पादासंगतो विकल्पो निरस्तः ॥ नच पटेषादिसु विरमो
दृष्टांतः पटस्य संतुपादानत्वासंभवात् ॥ सर्वेषाचकपदस्य प्रकृतेऽभावेन सर्वप्रज्ञाभेदो
न संभवतीति कथनमयुक्तम् ॥ ब्रह्मज्ञास्य जीवस्य व्युत्थारणात् पूर्णमपि ब्रह्मत्वात्पक्षादपि
ब्रह्मांशत्वेन ब्रह्मत्वात् पुनरविभागेपि ब्रह्मत्वादसम्भवे सर्वदेव ब्रह्माभेदः संभवति
तथा च रज्जुकस्य कथं घनेन दृष्टांतेन सर्वदा ब्रह्माभेदमादिनने इष्टसिद्धिरिति पूर्व-
पक्षस्यानवकाशः ॥ यच्च तस्यादुपाधिनिर्गमनेनैव जीवनिर्गम इति स्वसिद्धात्प्रतिपादनं
तत्तुच्छत्वेनैव ॥ जीवस्यैवोपाधिकृत्य मानामावात् ॥ किंच उपार्थोत्पत्तित्वं जीवत्वा-
पादकत्वमनिरास्य वा नाद्य जीवस्य सादित्यापत्तेः ॥ तथा सति संसारस्यापि
सादित्वापत्तिः ॥ अपि द्वितीयः । अनिरास्योपाधित्वे मानामावात् ॥ नचानिरास्य-
व्युपाधित्वं स्वीक्रियत एवेति वाच्यम् ॥ तथा सति मुक्तानामपि जीवत्वापत्तिर-
निरास्योपाधीनां कारणात्मना सत्त्वात् ॥ एतेन घटाकारयजीवाविभागे युक्त इत्यपि
निरस्तम् ॥ किंच घटाकारयजीवाविभागेस्वीकारे यथा घटाकारस्य न संज्ञांतरे तथैव
धीयेति संज्ञा तस्य न स्यात् ॥ तस्यादौपाधिको जीव इत्यसंगतमेव ॥ इति पोटद-
ण्डखंडनाभासस्यामास्यमद्वैतमम् ॥ अथ भगवदिच्छया जीवस्यैवार्थादीत्यादि सप्तद्व-
खंडखंडनाभासस्यामास्यं मद्वैतमेव । तत्र जीवस्यैवार्थादि विरोधाभावेपि वैषम्यं न
संभवति वैषम्यं नैषुष्यं च भेदे संभवति नत्वात्प्रसूयारीधरः स्वयमेव लीलार्थं
स्वेच्छया तत्तद्रूपेणाविर्भूतः पुनश्च अर्थादामार्गानुसारेण तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तत्कर्मा-
नुरूपं फलं ददाति कर्म कारयति चेत्तपि लीलैव ॥ अत एवोक्तं “लोकान्तु लीला-
कैवल्य”मिति “एषोऽयं साधुकर्म कारयति तं यतोऽप्यो लोकेभ्य उद्यतीपते एष उ वा
साधुकर्म कारयति तं यमपो निनीयत”इति च त्वन्मते च सर्वस्य मिथ्यात्वात् कोपि
कारयति न कोपि करोति नापि लीलेति सर्वश्रुतिसूत्रविद्वज एव ॥ ईश्वरस्य यथा
सृष्टीच्छा तथा भोगेच्छापि भवत्येव ॥ नचात्मकामत्वात् भोगेच्छा संभवतीति वाच्यम् ॥
तर्हि “यदु स्यां प्रज्ञयेदे” लीच्छापि श्रुतिप्रतिपादिता यथिक्ता स्यात् ॥ यदि ॥ तादो-
च्छासत्त्वेपि तत्तात्कालमत्वं न हीयत ईश्वरत्वादिस्तुच्यते तदा प्रकृतेपि तुल्यम् ॥ अत
एवोक्तं “सर्वधर्मोपपत्तेः”ति सर्वधर्मा ब्रह्मणि उपपद्यंते सर्वसमर्थत्वादित्यर्थः ॥
यत्तु सूत्रस्य विषयवाक्यात्म्य इत्युक्तं त्वन्मदम् ॥ “संख्ये सृष्टीराह ही”ति सूत्रमारभ्य
“देवयोगाद्वातो”पीति सूत्रपर्यंतमेकमेवाधिकरणं तस्य च विषयवाक्यं “एतस्य वा
पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सच्यं वृत्तीये स्वमस्थान”मित्या-
कारकं तदेव तदधिकरणपरसर्वसूत्राणां विषयवाक्यं च ॥ यदि च प्रतिपक्षं निजमेव
विषयवाक्यमित्येव तत्रान्युपगमस्तदा “गौणश्रेयसात्मकत्वात् तद्विषयस्य मोक्षोपदेशा”
दित्यादि सूत्राणामपि कुतो न विषयवाक्यत्वान्नः ॥ तत्र विषयवाक्यत्वात्तत्तात्काल-

“एषाभिधानानु तिरोहित” मित्यादिसूत्रं विद्वन्मण्डनोक्तरीत्यैव व्याख्याने संगच्छते ॥
 ध्यै चिन्तायामित्यादिना चिन्तार्थकत्वेन प्रतिपादितस्यापि ध्यै धातोरभ्युपसर्गसन्निधाने-
 नेच्छाबोधकत्वं संभवत्येव ॥ भूधातोः सत्तार्थकस्य यथानूपसर्गसन्निधानादनुभवरूपार्थ-
 बोधकत्वं एतेनाभिधानशब्दस्येच्छायां रूढौ मानाभावेनेत्यादिकस्य त्वदुक्तस्यानव-
 काशः ॥ उपासर्गेणेत्यादिवचनस्य प्रमाणत्वात् परस्याज्ञानस्याभिधानादभिनिवेशात्
 स्वरूपं तिरोहितमित्यादि व्याख्यानं तु स्वमतानभिज्ञत्वात्तेन कृतम् ॥ तन्मतेऽज्ञानस्यैव
 स्वरूपतिरोभावहेतुत्वं ननु तज्ज्ञानस्यापि ॥ किंचाभिधानादिति व्यर्थमेव परात्ति-
 रोहितमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् किंच “परातु तच्छ्रुते” रित्यादौ “ब्रह्मविदामिति पर”
 मिति श्रुतौ ब्रह्मवाचकत्वेन निश्चितस्य परशब्दस्याज्ञानवाचकत्वे यानाभाव इत्यपि
 बोध्यम् ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्तव्याख्याने तु आविर्भवतीत्यध्याहारे गौरवम् ॥
 एवमीश्वरात्मज्ञानेन बंधेश्वरीश्वरस्य बन्धं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात्तच्छब्देनेश्वरपरामर्शे कारण-
 त्वबोधकपंचम्यसंगतिः ॥ अज्ञानपरामर्शश्चाज्ञानस्याप्रकृतत्वादेव न संभवति एकस्य
 तच्छब्दद्वयेश्वरज्ञानतदज्ञानबोधकत्वासंभवेनावृत्तिकल्पने गौरवं चेति ॥ एवं बन्धतद-
 भावयोरज्ञातज्ञातेश्वरप्रयुक्तत्वमित्यप्यसंगतम् ॥ बंधस्याज्ञातेश्वरप्रयुक्तस्य एकस्य पुरुषस्ये-
 श्वरज्ञाने सत्यपि तस्य बंधहानिर्न स्यात्तदानीमप्यनेकपुरुषीयाज्ञानसत्त्वेनाज्ञातस्येश्वरस्य
 बंधहेतोः सत्त्वात् ॥ सर्वमोक्षो वा स्यात् ज्ञातेश्वरस्य सत्त्वात् ॥ यदि चाधुना कस्यापि
 ज्ञानं नोत्पन्नं यदा उत्पस्यते तदा सर्वमोक्ष इष्ट एवेत्युच्यते तदा “यो यो देवानां
 प्रत्यबुध्यत स एव तदभव” इत्यादि श्रुतिविरोध इत्यलमतिविस्तरेण ॥ यत्तु (जडानां
 सद्दशादेवोद्भव इति सत्येनोपलभ्यमानजीवानां चित्त्वेन चोपलंभ इति निष्प्रमाण)
 मित्युच्ये तत्र स प्रष्टव्यः किं जीवानां चित्त्वेनोपलंभे प्रमाणं नास्तीति मूषेऽथवा
 जीवानांचित्त्वेनोपलंभस्तथा जडानामपि स्यान्नियामकाभावादिति ॥ आद्ये उपलंभ एव
 प्रमाणं प्रमाणेपि प्रमाणापेक्षणेनवस्थाप्रसंगात् ॥ द्वितीये चिदंशस्य तिरोभावादेव न
 जडानां चित्त्वेन प्रतीतिसिद्धद्वन्भ्युपगमे तु जडत्वानुपपत्तिरेव बाधिका ॥ अत एवाका-
 शादेर्न चित्त्वेन प्रतीत्यापत्तिः ॥ सत्त्वेन चित्त्वेन वा प्रतीतौ किं नियामकमिति चेत्
 भगवद्विष्टैव ॥ तस्या एव सर्वनियामकरत्वात् अन्यथा स्वन्मतेपि घटादिषु चित्त्वेन
 प्रतीतिः कुतो न ॥ सच्चिदानंदरूपब्रह्मकार्यत्वाविशेषात् ॥ नच मायाकार्यत्वात्
 सत्त्वेन प्रतीतिरिति वाच्यम् ॥ तथा सति जीवस्यापि चित्त्वेन प्रतीतिर्न स्यात्तस्यापि
 स्वन्मते मायाकार्यत्वान् ॥ एवं च स्वभावविशेषादेरेवानुभवासारेण नियामकत्वं
 वाच्यम् ॥ अत एवोक्तं-सत्ता चितिः सुखं चेति स्वभारा ब्रह्मणश्चयः ॥ मृच्छलादिषु
 सत्तैव व्यज्यते नेतरहूयम् ॥ सत्ताचित्तिद्वयं व्यक्तं धीवृत्त्योश्चोरमूढयोः ॥ शांतवृत्तौ त्रयं
 व्यक्तं मिथं ब्रह्मेत्यमीरितम् ॥ तत्पूर्वं च-अनुभूत्यनुसारेण कल्प्यते हि नियामक-
 मित्युक्तम् । तथा च नियामकस्यावश्यं स्वन्मतेप्यपेक्षणीयतयेश्वरेष्टैव नियामिकां-
 गीकार्या किं स्वभावविशेषादिनेति ॥ धर्मरूपं ज्ञानं निरुपायौ न किंनु सोपाधावेवेति
 यदुक्तं तदपि न सम्यक् ॥ येनोपाधिना सोपाधित्वं न उपाधिरपि निरुपायौ न

स्वीकार्यः किंतु सोपाधावेवेति चाष्टोपाधोरोमेद आत्माधयो मेदं चान्योन्याप्रपा-
नवस्थादिदोषप्रसंगात्तस्य निरुद्धाधारेणोकारे च किमपरादं ज्ञानरूपधर्मेणेति ॥ इति
सप्तदशखंडखंडनाभासस्याभासत्त्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्रोपस्थितहान्यादिकरणदूषणस्य-
स्यादेरष्टादशखंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शयेत् ॥ यद्यप्युपस्थितहान्यादिकरणदूषणस्य
वाचनिकत्वं नास्ति तथापि लोकादृक् प्रकमेवाधारणं परतत्त्वस्य दोषरूपं स्वतंत्रपुरुषेच्छया
यदि तदेव भवति तदा च दोषरूपमिति दृश्यते ॥ यथा राजसिंहासनादोहणं भूतत्वं
दंडावहत्यादोषः ॥ उक्तं च-राजसिंहासनादोहदुर्दृष्ट उक्तमसादृशः ॥ तदेव यदि राजा
लीलायं स्मृत्यं भिदास्तनमारोहयति तदा तदेवारोहणं न दोषरूपं नापि दंडावहम् ॥
यद्यल्लोके अनुचितं तत्सर्वमीश्वरेषु दोषं पृथेक्येव तत्र निश्चयस्तदा प्राणिर्हिंसां लोके
निंदाग्रहाः । येदेपि "मा हिंसासर्वभूतानी" स्वादिवा निषिद्धागनुष्मिताऽधर्मरूपा
च ॥ सा च सर्वप्राणिसंहातकृतेरि परे कुतो न दोषाग्रहा ॥ अग्नीधरस्य च प्रलय-
कृतत्वं किंतु स्वकर्मवशादेव प्राणिनां संहार इति नाम्मते दोष इति चेत्तदा जीववध-
कृतेरि जीवेषु सा न दोषरूपा स्यात् तस्यापि स्वकर्मणैव भूतत्वात् ॥ अहं सर्वस्य
जातः प्रभवः प्रलयस्तथेति वचनविरोधश्च ॥ "जन्मावस्य यव" इति सूत्रविरोधश्चैव
स्वादीधरस्य प्रलयावकृतत्वात् ॥ किंच जीवस्य परत्वाभावात्परदुःखकरणमित्यसंगतम् ॥
ईश्वर एव दाने दानेन्यथाकरणे सर्वत्र समर्थ इति ज्ञानवतामसादीयानामनन्यभाव
ईश्वर एवोत्पद्यते कर्मभिरिव फलमुत्पद्यत इति ज्ञानतां सर्वं मिथ्यैवेति ज्ञानतां तु
कदापि नेश्वरे भाषो निग्रेयस्य यतोपि न जायते प्रत्युत नास्तित्वं यथेष्टाचारं
चेति ॥ एतेन किंचित्वादिकं सर्वं निरस्तम् ॥ राजा तु यत्र तस्य स्वातंत्र्यं तद्विषये
दृष्टांतः न तु वेदादिबोधितप्रलोक्येपीति तत्र तस्य परतंत्रत्वात्तत्वादिप्राप्तावपि न
दोषः ॥ ईश्वरस्तु सर्वत्रैव स्वतंत्रतासाक्षिरनुयोगपर्य्यनुयोगानर्हः समर्थानां कपी-
णामपि निरनुयोगपर्य्यनुयोगानर्हस्य किमुतेष्वरस्य ॥ अत एव स्वतंत्रेच्छस्य मुनेर्निरनु-
योगाद्यनर्हत्वादिति तत्रतत्रोक्तं संगच्छते ॥ स्वम्भते वैषम्यादिदोषो दुरद्वार इत्युक्तं
प्राक् त्वदुक्तं च तत्रैव दूषितं तृतीयश्लोकखंडनावसरे ॥ ननु मायामोहेनेत्याहुचयेष्व-
रेच्छाया मायाकृतमोहद्वारा कार्यविशेषं प्रति हेतुत्वं प्रतीयते तच्च स्वतंत्रेच्छायादि-
मस्त्वमते पिरुद्धमिति वेदसत्यमिदमुच्यते । भूदादिद्वारा घटादिकं प्रति घटादिद्वारा
जलाहरणादिकं प्रतीतिद्वारा नृसिं प्रति हेतुतेपि विरोधो वक्तव्यः । किंचेश्वरस्य
स्वतंत्राकरणत्वे मायायाः कारणत्वे वा तत्तत्कर्मद्वारा वरफलोत्पत्तिस्वीकर्तृणां न दोषो
नापि विरोधस्तथाव्यापारेण व्यापारिणो नान्यथा भिद्वरगमिति न्यपान्मावादीनां तत्त-
त्फलोत्पत्तौ व्यापारवशाच्च दोष इत्येव सर्वैः स्वीकरणयोगेन च प्रकृतेपि न विरोध इति
निर्ह ॥ यत्तु (स्वच्छेयैव चेतस्य स्वस्वदोषादानं वाचयज्ञानमूलक) मित्युक्तं तत्तुच्छं
वात्पर्य्यसत्त्वे तत्रापि बोधे वाचकमात्रात्, अत एव चैत्रावकाशितं स्फुटं मैत्रः पश्यती-
त्यत्र वात्पर्य्यसत्त्वे चैत्रस्यैव मैत्रस्यापि बोध इत्युक्तं महाचर्य्यैः ॥ यदि तर स्वशब्दस्य
वाचित्वानभिमानोस्ति तर्हि वक्तव्यं स्वशब्दस्य कुत्र प्राक्किं समभिग्याहृत इति चेत्तदा

चैत्र स्वपुत्रं पश्यतीत्यत्र यथा चैत्रस्य बोधनया चैत्रभ्राता स्वपुत्रं पश्यतीत्यादावपि
 चैत्रयोधापत्तिः समभिव्याहृतस्यैकशक्यघटनत्वातिरिक्तस्य दुर्घचनतया चैत्रस्यापि
 तादृशशक्यघटनत्वात् ॥ यदि च म्वघटितवानयग्रन्यप्रतीतिमुख्यविशेष्यताच्छेदकधर्मा-
 वच्छिन्नवाचकत्वं स्वशब्दस्य स्वीक्रियते चैत्रभ्राता स्वपुत्रं पश्यतीत्यत्र चैत्रस्य तादृश-
 धर्मावच्छिन्नताभावात् दोष इत्युच्यते तदा स्वपुत्रदर्शिनं चैत्रं भ्रमं पश्यतीत्यादौ
 चैत्रस्य मुख्यविशेष्यताभावात्तद्वोधानुपपत्तिर्भ्रमयोधापत्तिश्च तस्य मुख्यविशेष्यत्वात् ॥
 न च महावाक्यार्थबोधे चैत्रस्य विशेषणत्वेऽपि संज्ञावाक्यार्थबोधे मुख्यविशेष्यत्वं
 चैत्रे सत्त्वात्तद्वोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् ॥ एवमपि चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यते स्वयोपक-
 वद्विषयानाधिकरणधूम्रानित्यत्र चैत्रधूम्रयोर्बोधानुपपत्तिर्दुर्वारैव ॥ तत्र तयो-
 कथंचिदपि मुख्यविशेष्यत्वाभावात् ॥ ननु स्वार्थान्वयितारच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यता-
 निरूपितविशेषणताच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्वपदार्थघटितविशेषणविशेष्यताच्छेदकधर्माव-
 च्छिन्ने च शक्तिद्वयं कल्प्यते तथा च चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यते चैत्रं स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ न
 चैत्रबोधानुपपत्तिरिति चेन्मैव चैत्रभ्राता स्वपुत्रो दृश्यते इत्यादौ चैत्रयोधापत्तिः पूर्वोक्त-
 धूम्रबोधानुपपत्तिश्च दुर्वारैव ॥ किंच स्वपदार्थमज्ञात्वा तादृशधर्मयोः स्वपदार्थघटित-
 योर्ज्ञानासम्भवेनारमाश्रयादिप्रसङ्गश्च ॥ तथा च तत्रापि अन्यथेत्यादिकं प्रलापः स्वशब्द-
 शक्त्यज्ञानमूल एवेत्यलं विस्तरेण ॥ सेवका स्वच्छेदस्यादौ तु तात्पर्याभावादेव न राज्ञो
 बोधः ॥ श्रौते तु न दूषणमित्यत्र यत्रयोक्तं तत्पूर्वमेव निराकृतम् ॥ राजाज्ञायां पर्य-
 तुयोगानहंत्वं तु लौकिकरीत्या न शास्त्रीयरीत्येति पूर्वमेवोक्तम् ॥ एतेन राजाज्ञेत्यादिकं
 निरस्तम् ॥ जीरत्य परतत्रता “पराजु तच्छ्रुते” रित्यादिना प्रतिपादिता ॥ ईश्वरस्य तु
 सर्वत्र स्वतत्रता “एष सर्वेश्वर एषांतर्यामी” त्यादिश्रुतितै प्रतिपादितमिति न कश्चि-
 दपि पर्यनुयोग इत्यवधेयम् ॥ इत्यष्टादशखण्डखण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ
 यत्तद्दीकाकारेणेत्यादेरुक्तविशेष्यताखण्डनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते, तत्र दीकाकारोक्तं
 पूर्वमीमांसकमतं दूषणायोपक्षिपतीत्यादिकमनूय तत्र दूषणं जैमिनिनेश्वरानगीकारादि-
 त्यादिनोद्भाषितं तदपि जैमिनिमतमज्ञात्वा यथा व्यासमतमज्ञात्वा जगतो मिथ्यात्वं
 जीरत्य कल्पितरश्मित्यादि प्रलपितं तथैव जैमिनिमतमज्ञात्वा कैश्चिद्वादिभिरीश्वरस्यानगी-
 कृतेऽपि पार्थसारथिमश्रादिभिरीश्वरस्यापि सहकारित्वोपगमात्तेषामपि जैमिनिसूत्रस्या-
 ख्यातृत्वेन जैमिनिमतप्रकाशकत्वात्तद्व्याख्या दृष्टा जैमिनिनेत्यादिदोषमुच्चारयत्तुपेक्ष्य ॥
 अत एव पार्थसारथिमिश्रैः स्वरूप-व्याख्याने भोक्षोऽपि निरूपितः ॥ श्रवणमननादीना-
 मुपयोगोप्यौषत्तिकसूत्रं व्याख्यायां सम्यक्तया प्रतिपादितस्तद्दीकाकारेण सम्यक् तथा
 व्याख्यातश्चेति ॥ एतच्च तन्मतमभिप्रेत्यैवायं यत्स्वमामित्यादिनोपक्षेपः ॥ प्रथमौत्तरव-
 यानु तत्सर्वं नात्रोक्तम् ॥ धर्मं जैमिनिरत एवेति सूत्रेऽपि कर्मणा फलदातृत्वभावव्यक्रमत-
 कर्मणामेव मुख्यत्व नेश्वरस्येत्युक्तं नैतावता ईश्वरो नास्त्येवेति ॥ ये तु विधिनिषेधाभ्या-
 मीश्वरं प्रवर्तयन्ति निवर्तयतीत्यगीकुर्वन्ति तन्मतं जीश्वरवादादपि नेष्टापत्तिः सम्भवति ॥
 तत्रापाद्यमतिरेकस्य निश्चितत्वात् ॥ एतेन दृष्टापत्तेर्मीमांसकैः कर्तुं शक्यत्वादित्यादि-

कमपास्तम् ॥ ईश्वरान्गीकृतमीमांसकमतस्याप्रकृतात् विचानीश्वरवादापत्तिरूपं तूष्णं
रन्मतैपि सम्भवति तस्यापि कर्मसापेक्षस्येश्वरस्य फलदातृत्वं स्वीकृतम् ॥ एवं ॥ ईश्वर-
स्यानीश्वरत्वमपि स्वात्तर्हि पराधीनत्वं सम्भवति ॥ अन्यथा जीवानामपि कुतो नेश्वरत्वम् ॥
यत्तु (सादृशशब्देन यथोचितफलदानसमर्थमित्युच्यते तर्हि लोकविरोधो जडस्य सादृश-
ताया लोकेऽभावात्) दित्युक्तं तदप्यज्ञानात् नहि लोकप्रसिद्धमेवान्यथानुपपत्त्या फलप-
नीयमिति निश्चयस्तथा सति स्वर्गजनकत्वापि लोके प्रसिद्धरसादृष्टमपि न सिध्येत् ॥ लोक-
प्रसिद्धत्वे चापूर्वत्वहाति । एव च वेदबोधितकारणतन्मात्रानुपपत्त्या यथा पूर्वं कल्प्यते
तथा च सादृशे मात्त्रयानुपपत्तिं परिहृत्वा भवति सादृशमेव कल्पनीयमन्यथा पूर्वकल्पते
व्यथमेव स्यादित्याशयः ॥ कल्पनाया लोकानुसारित्वे कल्प्यमानस्यालौकिकत्वानुपपत्तिरेव
दोषः तस्मादलौकिकी कल्पनैव लोकानुसारिणी न वैदिकीति ॥ तस्मादित्यादिना ईशप्रसा-
दादिक प्रत्येक कर्मण हेतुत्वमिति स्वसिद्धांतं नाविच्छेदं सोपि तत्सिद्धांतविच्छेदः ॥ ईश्वरे
सोपादिस्वीकारे निर्धर्मकत्वहानिरीश्वरतोयस्य जन्यत्वापातश्च ॥ सोपस्यापि धृतिविद्वेष-
त्वाजन्यत्वेपि न दोष इत्युक्तौ तु “सत्यकाम सत्यसक्त्य” इत्यादि धृतिविरोध
इति ॥ तथा चेश्वरप्रसादादिकं प्रति कर्मणा हेतुत्वात्सम्भवादीश्वरेच्छयैव प्रवृत्तिरिति
वाङ्मत्त्वपरिहारार्थं त्वमा वाच्यम् ॥ एव च तत्रैव सर्वकार्यसमये किं कर्मभिरिति ॥
विधिनिषेधवैयर्थ्यं त्वमते दुर्धारमेव ॥ जलममते च वेदोक्तमणस्वार्थकृता वा मर्यादा
तदनुसूच्यैव कर्मफलदातृत्वात्तत्कर्मकारयितृत्वाच्च न विधिनिषेधानां वैयर्थ्यं मर्यादा
बोधकत्वादिति संक्षेपः ॥ यदि च स्वभावस्तु प्रवर्तते इत्यस्य स्वभावः पूर्वकर्म प्रवर्तते
प्रवर्तयतीत्यर्थानुसारेण कर्मणामेव प्रवर्तकत्वमित्युच्यते तदा तेषामेव हेतुत्वोपपत्तौ
किमीश्वरेणेति तत्रापीश्वरसिद्धिर्न स्याज्जडस्य चेतनं विना एतन्नान्यकरणं नास्तीत्यपि दृष्टा-
नुसारिणस्तत्र न सम्भवति नियमः जडस्यापि जलस्य ब्रह्मादिपातनरूपफलजनकत्वात्तत्र
प्रत्यक्षस्य चेतनस्य सहकारिणोऽभावात् किंच “एष असाधुं कर्म कारयती”ति धृतौ न
कर्मणि सत्तुष्टं कारयतीति बोधजनकं पदमस्ति येन त्वदुक्तं प्रोक्तं कारयतीत्यर्थः
स्यात् ॥ एव च कर्मिरीश्वरतोपस्तेनेश्वरस्येच्छा तथा च कर्मकरणं तेन एतौपत्तिरित्यद्य
परंपराकल्पनं तु गौरवापादकत्वादुक्तमेव ॥ यत्तु बालानां केषांचित् पित्रादिवाक्य
तद्वान्यप्रयोजकज्ञानहेतुताश्च वा प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकं केषांचित्सु सत्कारणद्वारा पूर्वजन-
सत्त्वित्वाज्ञानं तथेति न दोष इति तन्मन्दं कृतप्रयत्नापेक्षेति मूत्रे बालस्य दृष्टांतत्वे-
नोपादानं ननु सर्वेषां बालानां येन केषांचिदित्यादित्वत्प्रत्यपि समतं स्वात् ॥ तथा च
यस्य बालस्य प्रवृत्तिः पित्रादिवाक्यात्तत्समयां तस्यैव दृष्टांतत्वसम्भवेऽधिकं व्यथमेव ॥
तद्वान्यप्रयोजकज्ञानहेतुताश्च बालप्रवृत्तिहेतुत्वं न सम्भवति ॥ कार्याव्यवहितप्रारक्षण-
वच्छेदनं कार्यसमानाधिक्यभावात्प्रतियोगित्वान्प्रच्छेदकधर्मवत् एव कारणत्वादित्यथा
पाकादिषु प्रक्षेपे तदुत्पादितत्वात्तद्वद्वा च तस्यापि हेतुतासम्भवाच्चैश्वर्यं तदुक्तं पचति मैत्र
इत्यादीं चैत्रं पचनीत्यादिप्रयोगापत्तिः ॥ चत्रो मैत्रेण पचयतीत्यादिसत्यं च चैत्रं
पचतीति प्रयोगापत्तिस्तस्यापि परंपरया पाकादिहेतुत्वात्तस्मात्सादृशस्यैव मैत्रप्रयोजक-

ध्यापारस्य पाकादिकं प्रत्यन्ययासिद्धत्वमेव वक्तव्यम् । एवमत्रापि पित्रादिवान्ययव
 हितस्य तत्प्रयोनकज्ञानव्यवहितस्य शास्त्रस्यान्ययासिद्धत्वमेव ॥ कार्याध्ययहितप्राक्
 क्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणे तदभासस्य सत्पार ॥ ॥ च स्वजन्यज्ञानजन्यरावयार्थं
 विषयकज्ञानवत्सबधेन बालप्रवृत्त्यव्यवहितप्राक्क्षणेपि शास्त्रस्य सत्त्वात्तस्य कारणत्वा
 नुपपत्तिं नच साक्षात्सबधेन कार्याधिकरणवृत्तेरेव कारणत्वमिति वाच्यम् ॥ दृढस्य
 घटकारणत्वानुपपत्तेः तस्यापि घटजन्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन घटाधिकरणे कपाले
 स्वजन्यभ्रमीजन्यता सबधेन वर्तमानत्वात्तस्य साक्षात्सबधत्वाभावादिति चेन्न ॥ अग्नय
 ह्रस्वनिषमपूर्ववृत्तिर्न एव कारणत्व तद्विघ्नस्य चान्यथा सिद्धत्वम् ॥ अवश्यह्रस्वत्व च
 लघुभूत एव ननु गुरौ गुरुत्व चोपस्थितिकृत इचित्सबधवृत्त इचिच्छरीरकृतम् ॥ अत
 एव दृढतरस्य न कारणत्वम् ॥ तस्य स्वाश्रयजन्यभ्रमीजन्यतासबधेनैव कारणत्व वाच्यम् ॥
 स च सबधो दृढसबधापेक्षया गुरु । एव च दृढत्व नावश्यह्रस्व सयधगौरवाद्दृष्टावश्य
 ह्रस्व स यधकृतलघुत्वात्तथैव प्रकृते पितृवाक्यसबधापेक्षया शास्त्रसबधस्य पितृवाक्या
 घटितस्य गुरुत्वाच्च शास्त्रमवश्यह्रस्व किंत्वन्ययासिद्धमेवेति नचैव यागस्य स्वर्गं प्रति
 कारणत्व न स्यात्तस्य स्वर्गपूर्वक्षणेऽभावात् परपरासबधस्य च गुरुत्वादिति वाच्यम् ॥
 यागस्य श्रुतिविरोधिकारणत्वरक्षार्थं स्वजन्यपूर्ववत्सबधेनैव पूर्ववृत्तित्वकल्पनादित्यन्यत्र
 विस्तर ॥ एतेन (वेपाधिरसस्कारद्वारा पूर्वस्य जन्मसंचितशास्त्रज्ञान हेतु) रिति
 प्रलपितमप्यपास्तम् ॥ (मदाना कर्मणा सहायकमन्तरेण परदानृत्वाभावाच्च विध्यादि
 ज्ञानापेक्षे) ति यदुक्तं तदप्यज्ञानादेव विध्यादिज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेपि फलं प्रति हेतु
 त्वासम्भवात् फलं प्रति तु त्वमते कर्मणामेव हेतुत्वम् ॥ अत एव विधेः प्रवतनात्प्र
 घादोपि सगच्छते प्रवतना च प्रवृत्त्यनुकूलो ध्यापार एव ननु फलानुकूल इति त्रिविधानि
 खलु कर्माणोऽस्यादिना कर्मत्रैविध्यं यत्प्रतिपादितं तद्विर्मूलं न्यास्तादिभिरुक्त्याऽप्रतिपादि
 तत्वात् यद्यपि व्यासैर्योगभाष्ये सोपक्रम निरूपक्रम च कर्मेति ' तत्सयमादपरातज्ञा
 नमरिष्टेभ्यो ' वेति सूत्रे कर्मद्वैविध्यं निरूपितम् ॥ तत्र ध्याननन्मेति सूत्रं च कर्म
 शुक्लकृष्णयोगिनिस्त्रिविधमन्येषां चतुष्पात् खल्विय कर्मजातिरित्यादिना त्रैविध्यादिनिरू-
 पितं तथापि तस्य त्वदुक्ता उपात्युप्रादयो भेदा न दर्शितास्तस्माच्च किंचिदेतत् एव
 च पुनस्त्रिविधानित्याद्यपि स्वकपोलकल्पितमेव ॥ तत्प्रतिबधककर्मप्रयुक्तश्वरेच्छावशादि
 त्यादिना तादृशेच्छाया कारणत्व यदुक्तं तत्कल्पनापेक्षया ईश्वरेच्छामात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्ति
 भावहेतुत्वकल्पने लाघव वैषम्यान्दिोषस्तद्भूत एवेति फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति
 यदुक्तं तच्च शास्त्रहृदयानभिज्ञत्वादेव ॥ तथा हि फलं कार्यकारणभावप्रदं तन्मुख
 तदपीनं गौरवं गौरवज्ञानं तददापो भवतीति तदर्थं ॥ एव च कार्यकारणभावोत्तर
 यद्वैरवज्ञानं तच्च कार्यकारणभावज्ञानप्रतिबधकं भवति ननु कारणत्वप्रदकालेपि गौरव
 ज्ञानं न प्रातबधकमिति कस्यापि समतमन्यथा गौरवस्य दोषत्व न स्यात् ॥ अत एवोक्तं
 व्याप्तिप्रकारेणान्योन्याभावगर्भैव ध्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवादित्यादि चिंतामणिप्रतिपा
 दितमपि सगच्छते ॥ त्वदुक्तीत्यां तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिघटितात्यताभावगर्भस्या

सिद्धान्तस्यापि कारणत्वे दोषाभावात् तदसंगतमेव स्यात् ॥ एवं न कल्पनागौरववियय-
मेव तत् न स्वच्छेदकगौरवेऽपि ॥ अन्यथादापत्तिस्तु सर्वं म्रियेति वदतां मतमेव
न तु वैदिकानाम् ॥ यदपि जीवसृष्टिकाले कृतोऽन्यो मर्यादारूपो यत्रस्तरसत्यत्वाय
यागादिसाफल्यमित्यादिविद्वन्मंडनोक्तमनूय तत्र दोष उद्भाविताः । कर्मणो कर्णेऽपि
तत्र फलस्यापि प्रतिजीवं तदैव विचारिततया ईश्वरेच्छया फलस्योत्पत्तिर्भविष्यत्येवेति
कर्मणोऽन्यथासिद्धिरित्यादिना सोऽपि मर्यादास्वरूपाज्ञानात् ॥ नहि सृष्ट्यादावीश्वरेणे-
दृशी मर्यादा कृता कर्मकरणं विनापि फलं भविष्यतीति ॥ तादृशमर्यादाबोधकध्रुतेर-
भावात् ईश्वरकृतमर्यादाबोधक एव चेदः । अत एव यद्वेदानुसारेण कृतं तदीश्वरेच्छयैव
कृतमिति तथा चेश्वरेण “ज्योतिष्टोमेन यजेत दशंपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”
त्यादिरित्या दर्शितमर्यादाक्रमेणैव फलं विचारितमतस्तत्कर्माकुर्वतां न फलसिद्धिरिति
संक्षेपः ॥ ईश्वरेच्छाभावेणैव फलाभावस्य सिद्धिरिति स्वयंप्रसंगतम् ॥ फलाभावेऽपि ईश्वरे-
च्छया एव हेतुत्वात् ॥ तदुक्तस्त्वर्थो न संभवति ॥ जीवकृतप्रयत्नापेक्षः कारयतीति
यदुच्यते तत्र जीवेन कृतो यः प्रयत्नः सः स्वयमेव कृतो वा ईश्वरेण कारित इति
वक्तव्यम् ॥ यथा स्वयमेव पूर्वं तेन प्रयत्नः कृतस्तथैवाधुना कार्यं संपादयिष्यतीति किमी-
श्वरेण ॥ द्वितीये तु ईश्वरस्य प्रयोजकत्वं कृतप्रयत्नापेक्षमेवेत्यनवस्था ॥ किंच यथा चैत्रः
पचति तं मैत्रः प्रेरयति मैत्रः पाचयतीति यद्युच्यते तदा मैत्रो यथा तृप्त्यादिरूपं
स्वप्रयोजनमुद्दिश्य प्रेरयति तथेश्वरोऽपि किमुद्दिश्य प्रेरयतीति प्रयोजनं वक्तव्यम् ॥
नद्यातकामस्य किंचिदपि संभवति तस्यालीकैव प्रयोजनम् ॥ एवं चास्मदीत्यैवार्थ-
स्त्वयापि वाच्योऽन्यथा दोषः स्यादिति तदधीन एव कारयतीत्युक्तम् ॥ व्यापारांतरं
निष्कलमिति यदुक्तं तदपि न किंचित् पूर्वं कृता वा मर्यादा तदनुसारेण जीवान् प्रवर्त-
यतीत्यपि लीला न पर्यनुयोज्या लोके तथैव दृष्टत्वात् । राजापि स्त्रीद्वयं कृतमर्यादानुसारेण
प्रवर्तयति तत्र प्रवर्तनं च योगक्षेमसाधारणमन्यथा मर्यादाभंगं स्यादतो न वैषम्यम् ।
यत्तु आचार्यास्तु इत्युक्त्वा लिखिते ग्रंथे पुत्रादिशब्दप्रपात्कर्म द्वितीयेत्यादिप्रसक्त-
ग्रोच्यते अकथितं चेति सूत्रेण तत्र द्वितीया ॥ न च दुष्साध पक्षदंडरूपिप्रतिचिबुद्धा-
सुजिभयमुपां कर्मयुक्तस्यादकथितं तथा स्याज्जीवकृत्वहानित्यादिना परिगणितानामेवेयं
संज्ञा नान्येषामन्यथा परिगणनस्य वैयर्थ्यापत्तिस्तथा च वर्णयतेस्तत्रागणनात्कर्म-
संज्ञेति वाच्यम् ॥ तयास्तं माणवकं धर्मं आपते अभिधत् इत्यादावपि माणवकस्य
कर्मसंज्ञा न स्यात् ॥ भाषिष्यत्यादीनामपि तत्रागणनात् तस्यात्परिगणितधातुममर्थानां
धातूनां यत्कारकमपादानत्वादिविद्वेषणरूपेणाभासमानं तत्र द्वितीयेति तदर्थः ॥ तथा च
वर्णयतेरपि परिगणितमृगानुसमानार्थकत्वाद्द्व्यादीनामिव तत्कारकेऽपि द्वितीयोपपत्तिः ।
अत एवोक्तमर्थनिर्वचने यं सज्जेति न च भाष्ये याचे पृथग्निर्देशग्रहणाज्ज्ञार्थनिबंधनत्वमे-
तत्संज्ञा इति वाच्यम् ॥ भाष्यासमततरेऽपि प्राचीनसमतत्वात्तद्व्यसंयोगस्य साधुत्वं
भद्रत्वेयं ॥ अत एवोक्तं शेषरे भाष्यानुक्तानामत्र ग्रहणं प्राच्यमनुरोधेन अर्थनिबंधने
यमित्यपि कैयटानुरोधेनेति । वस्तुतस्तु भाष्यादिप्रयोगस्यार्थत्वाच्च तत्र तर्कावकाशः ।

न च भाष्यकर्तृणां ऋषित्वे किं प्रमाणमिति वाच्यम् ॥ सप्तर्षिनागरीध्यतर्देवलोक
समाश्रिता ॥ तावन्त एव मुनयः सर्वाभविर्जिता ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण सगत्यागेन
मेधया ॥ तत्र गद्यावतिष्ठते यागदाभूतसङ्ग्रहम् ॥ यतो वेद पुराणानि विद्योपनिषद-
स्तथा ॥ श्लोका सूत्राणि भाष्याणि यत्किञ्चिच्च वाङ्मयम् ॥ इत्यादि याज्ञवल्क्यवच-
नस्यैव प्रमाणत्वात् ॥ एव च त एव ऋषयो लुप्तानि भाष्यादीनि प्रकटीभूय पुन
प्रवर्तयन्ति । अत एव वेदादीना नित्यत्वमपीति सक्षेपः ॥ परदाने कर्मापेक्ष कर्मकारणे
जीवकृतप्रयत्नापेक्ष इत्यादिकं तु मर्यादास्वरूपप्रपञ्चः ॥ तेन अस्मिन्मते पुत्रादेश
प्रयत्नाभिनिवेशे किं कृत इति वक्तव्यमित्यादिदूषणमनवकाशम् ॥ सर्वस्येश्वरकृत
मर्यादापीनत्वेनेश्वरकृतत्वात् ॥ किञ्चेत्यादिना मर्यादामार्ग ईश्वरस्यानीशत्व यदुक्तं
तदपि लोकशास्त्रानभिज्ञत्वादेव ॥ नहि लोक राज्ञा स्वकृतमर्यादानुसारेण वर्तमानाना
मनीश्वरत्वम् ॥ गीताया च-न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ नानवासम
वाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणीति ॥ एव च स्वकृतमर्यादारक्षणार्थं स्वमर्यादानुसारेणेपि
नेश्वरत्वहानिं वचित्वाकरण स्वीश्वरत्वादेवेति ॥ इत्येकोनविंशत्यखण्डसङ्गनाभासस्याभास-
त्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र सूत्रकारेत्यादिर्विशेषसङ्गनाभासस्याभासत्व प्रदर्श्यते ॥ यदुक्तं
(प्रकाशादिवज्रैव परा स्मरति च अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाभ्योतिरादिवदिति सूत्रयो
दूषणस्य परिहारं कृतं स नाशित्वेन प्राप्तस्य किञ्चिन्नतया प्रसक्तस्य) ति तदग्रे च
अभेदश्च नाशित्वेन सम्भवतीति तच्च द्वैतमतानुसारेण वा न्यायमतानुसारेणेति वक्तव्यं
नाथ तत्राशाशिनोर्भेदानुपगमात् अन्यथा आरम्भवादापत्तिः ॥ विदत्तवादे च कार्यस्या
सत्त्वादेव भेदो न सम्भवति द्वितीयोपि न न्यायमतस्य तत्राप्रकृतत्वात् “अशो नानान्य
पदेशादिति सूत्रे पूर्वमशाशिभावस्याप्रकृतत्वाज्ञेयायिकैशाशाशिभावानभ्युपगमात् ॥
किञ्च-माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । अस्यायवभूतैस्तु न्यासः सर्वमिदं
अगदित्यादिनाऽन्यवाक्यविभावाभ्युपगमात्तत्रायत्रायविनोर्भेदे द्वैतापत्तिः स्यात् । किञ्च
नाशित्वेन प्राप्तस्य दूषणस्य परिहारः सूत्रे कृतो भिन्नतया प्रसक्तस्येति प्रलपनं शारीरक
भाष्यविरुद्धम् ॥ तत्र “ननु जीवस्येश्वराशराभ्युपगमे तदीये न ससारदुःखोपभोगे
नाशिन ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात्, यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमागतेन दुःखेनागिनो
देवदत्तस्य दुःखित्वं तद्वत् ततश्च तत्तदुःखेन महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात् अतो ‘वर पूर्वावस्थे’
ति पूर्वपक्षे विधाय प्रकाशादिवज्रैव पर इत्यादिसूत्रत्रयमवतारितम् । तस्मात्तद्विरुद्धकथनं
तन्मतमभिज्ञत्वं द्योतयति ॥ सूत्रत्रयार्थस्तिव्याप्तिना योर्थं प्रदर्शितं सोप्यसंगतं कथं
मिति चेच्छृणु ॥ “यथा जीवो विद्यावेशरादेहाद्यात्मभासमित्रं गत्वा तदुःखेन दुःखं ह्यहं
मिति मन्यत नैव परं” इति त्वयोक्तं तत्र जीव विद्यावेशोऽविद्याश्रयत्प्रमत्तिद्यावच्छिन्नत्वं
तदभिमानित्वं वा नाथ ॥ जीवे विद्याश्रयत्वस्य तन्मत्तं निषिद्धत्वात् । तदुक्तं-आश्रयत्व
विरयत्प्रभागिनी निर्विभागचित्तिरेव कथला ॥ पूर्वसिद्धतमस्तस्य पश्चिमो भागयो भवति
‘नापि गोचरः । इति ॥ एव च परस्वैवाविद्यावेशः स्यान्न जीवस्य तथा नैव पर इति
सूत्रान्तविरोधः ॥ द्वितीयेपि ब्रह्मणोवच्छिन्नत्वं सम्भवत्येव ॥ नहि घटाकाशे यदटावच्छिन्नं

प्रामाण्यः

तदाकारो नास्तीति यत्कुं शक्यम् ॥ घटाकाशमहाकाशयोरभेदात् नापि सृतीयः विकल्पा-
सहतात् अविद्यामिमित्वं किमपि चाश्रयोहमित्याकारकान्तकरणवृत्त्याश्रयत्वं तत्प्रति-
फलितत्वं वा नायः ॥ तदाश्रयत्वं तदधिष्ठानत्वातिरिक्तस्य दुर्वचनत्वेन तस्य ग्रहण्यपि
दुर्वारत्वात् ॥ जीव इव ग्रहण्यपि दुःखादिमत्त्वं तदवस्थमेव द्वितीयेपि विव्यप्रतिबिम्बो-
रभेदे स एव दोषो भेदे च विवादात्प्रतिबिम्बो नातिरिक्त इति पूर्वोक्तविरोध इत्यलं
विस्तरेण ॥ एवमन्येपि दोषान्मुक्तैर्यै बहवः संति ग्रंथगौरवभयाहोद्गायन्ते ॥ सूत्रार्थस्तु
जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत्तुःखेन परस्यापि दुःखित्वं स्यादिति प्राप्त आह “प्रकाशादिवन्नैवं
पर” इति नैव पर इति निषेधेन प्रकारभेदो बोध्यते तथा च यस्मात्परो जीवयत्र तस्या-
जीवयद्दुःखी न जीवस्य हि दुःखे द्विष्टत्वे नानुभवो जीवदुःखयोर्भेदात्परस्य तु दुःखे
सादृशानुभवो नास्ति सर्वरूपत्वात् किंतु प्रियत्वे नानुभवोऽस्ति नहि स्वामित्वे द्विष्टत्वे
नानुभवः तत्र दृष्टान्तमाह प्रकाशादिव्यदिति यथा प्रकाशशैत्यादयो बहिर्हिमादीनां न
दुःखद्विष्टत्वे बुद्धिजनकास्तदात्मकत्वादप्येषां तु तज्जनका एव परस्यापि ॥ तदुक्तं-
कालस्तु हेतुं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ ॥ नास्तेहि तापो न हिनस्त्व
तत्वात् क्रुध्येत कस्मै न परस्य द्वंद्वमिति नन्वेवं सत्यप्यादीत्येवं वक्तव्यमिति चेत्तर्हि
सामर्थ्याविशेषादेव दुःखित्वाभावो क्रुध्येत ननु धर्मधर्मिभावादतत्त्वबोधनार्थं प्रकाशा-
दिवदिति स्मरंतीति सूत्रार्थे तु न विवादः । ननु जीवस्य भगवदंशत्वाद्विधिनिषेधाविषय-
त्वेन संबंधाभावात्कथं दुःखित्वं किंच “कदां शास्त्रार्थवत्त्वा” दिव्यधिकरणे ग्रहण
ज्ञातकामत्वेन फलानुपयोगाज्जडस्य च ज्ञानाद्यभावेन कर्मकरस्याशक्यत्वाद्विधिनिषेध-
शास्त्रानर्पक्यमाशंक्य जीवस्य कर्तृत्वमंगीकृत्य तत्परिहारः कृत सोऽपि विरुध्येत भगवत्
इव जीवस्यापि कर्तृत्वात्तत्त्वात् अंशादिनोरभेदादिति प्राप्त उच्यते “भनुजापरिहारौ
देहसंबन्धाज्जयोतिरादिव” इति यद्यपि जीवस्य भगवदंशत्वाच्च स्वरूपतो विधिनिषेधावि-
षयत्वं तथापि तदेहसंबन्धादागतुर्कं तद्वत्तीति तत्र दृष्टान्तः । ज्योतिरादिवदिति यथाऽनु-
दकपृष्ठीनां स्वतो निषेधाविषयत्वेपि शरादिसंबन्धाविषयविषयत्वं श्रोत्रिणादिसं-
धाच्च विधिनिषयत्वं तथैव जीवस्यापि देहसंबन्धात्तत्त्वद्विधिनिषेधाविषयत्वसंभवेन फल-
संज्ञेयः ॥ यदपि (यथाग्रेरित्यादि श्रुत्या नाशयन्न बोध्यते किंतु पाधिनिर्गमादविर्भाय
इत्युक्तं पूर्वं जीवस्य व्युत्थरणं नोत्पत्तिरिति तु न सगते व्युत्थरतीत्यस्यैकस्य पदस्य सर्वत्र
संबन्धे प्राणादिषु वैलक्षण्यानीकारस्यानुपपत्तेः) रित्यायुक्तं तत्र सम्यक् । एकस्यापि
शब्दस्य श्रुत्यंतरपर्यालोचनयान्वार्यकल्पने बाधकाभावात् ॥ यदि व्युत्थरणशब्दस्य
प्राणादिव्युत्थरणसद्व्युत्थरणार्थकत्वमंगीक्रियते तदा “अयमात्माजरोमरः” “न जायते
त्रियते वा विपश्चि” इत्यादिवाक्यविरोध स्यात् “किंचानेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे च्याकरवाणी” इत्यादि श्रुतौ सिद्धव्यपदेशाच्च जीवस्य प्रलयेऽविभागमात्रं
सृष्ट्यादौ च विभागरूपमेव व्युत्थरणं कल्प्यतेऽन्यथा स्वन्मतेपि यथा प्राणादीनां
स्वस्वरूपेणोत्पत्तिर्व्युत्थरणशब्दायैव जीवस्यापि स्वरूपेणैवोत्पत्तिः स्यात् त्वोपा-

धिकी ॥ एकस्य व्युत्तरणशब्दस्य मुख्योत्पत्त्यर्थकत्वे प्राणादौ जीवे चामुख्योत्पत्त्यर्थ-
 कत्वे आवृत्त्यादि कल्पनाप्रयुक्तं गौरवं स्यात् ॥ यदि च शाखांतरे तत्पाठाभावाद्गौ-
 ण्युत्पत्त्यर्थकत्वं कल्प्यत इत्युच्यते तदाकाशस्यापि शाखांतरे पाठाभावादात्मन आकाशः
 संभूत इत्यत्रापि गौण्युत्पत्त्यर्थकत्वं कुतो न स्यात् ॥ श्रुतंतरविरोधपरिहारार्थं तथा
 कल्पनं तु प्रकृतेऽपि तुल्यम् ॥ नन्वसन्मते पूर्वं सर्वत्र व्युत्तरणशब्दस्य मुख्योत्पत्त्यर्थ-
 कत्वमेवेति जीवेऽपि मुख्योत्पत्तिविषयकशब्दबोधे जाते पश्चाद्गौण्युत्पत्तिविषयकबोध
 इति नावृत्त्यादिकल्पनागौरवमिति चेन्न ॥ क्षणविलंबस्य शपथनिर्णयत्वात् । किंच
 पाश्चात्यबोधस्य यदि पूर्वबोधो हेतुस्तदा प्राणादिष्वपि तथैव कथं न गौण्युत्पत्ति-
 बोधस्तस्माच्च किंचिदेतत् ॥ यद्यपि पंचभूतप्राणादीनामप्याविर्भावतिरोभावावेव सिद्धांते
 स्वीकृतौ नोत्पत्तिविनाशावित्यतो भूतानादीनामपि नित्यत्वमेव ॥ तथापि जीवस्या-
 स्तिप्रकारभेदे श्रुतिप्रतिपादितो नामरूपन्याकरणात्पूर्वमपि स्वस्वरूपेण सत्त्वरूपः
 प्रलयेऽप्यविभागरूपश्च विशेष इति तस्य नित्यत्वव्यवहारः ॥ न च भूतादीनामसत्त्व-
 मेवेति वाच्यम् ॥ श्रुतौ सत्यत्वेन प्रतिपादनाद्वेदविरुद्धकल्पनायाश्चान्याय्यत्वात् ॥
 एतेन यत्त्वित्यादिकं निरस्तं तदभिज्ञाभिन्न इति न्यायस्य तु तत्त्वं पूर्वखंड एवोक्तम् ॥
 धर्मधर्मिणोरभेदे धर्मान्यथाभावे धर्मिणोऽप्यन्यथाभावकल्पने शब्दनाशे गगनस्यापि
 स्वन्मते नाशापत्तिस्तस्माद्धर्मान्यथाभावेऽपि न जीवान्यथाभाव इति ॥ तेन धर्मेत्यादिदूष-
 णमनवकाशं न चैवमपि जीवस्य ब्रह्मणः सकाशाद्विभागस्वीकारे ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वा-
 पत्तिर्विभागो हि अपादानरहिते देशे गमनं तच्च विभुत्वेन संभवतीति चेन्मैवं यदि
 विभागस्येदं लक्षणं स्यात्तदा त्वदुक्तो दोषोऽपि स्यात् । गमनस्य किर्यारूपत्वाद्विभागस्य
 किर्यारूपत्वमेव स्यात्तस्माद्वेदं लक्षणं किंतु संयोगनाशको गुणो विभाग इत्येव तल्लक्षणं
 तच्च किंचिद्देशसंयोगनाशो संभवतीति खाल् खगो विभक्त इति प्रतीतेः ॥ नच तादृश-
 प्रतीतिर्न प्रमाणसिद्धेति वाच्यम् ॥ तथा सति खगश्चलतीति प्रतीतिरपि न स्यात् पूर्व-
 संयोगनाशोत्तरदेशसंयोगौ विना क्रियाया अप्रामाण्यकत्वात् क्रियायास्तजनकत्वनिय-
 मात् ॥ तत्र चार्यं क्रमः—पूर्वं क्रिया क्रियातो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाश उत्तरसंयोगो-
 त्पत्तिः । एवं च खगश्चलतीत्यादि प्रतीतेः प्रामाण्यानुरोधेन पूर्वदेशविभागोऽप्यंगीकार्यः ॥
 सच गगनादेव तत्र देशांतराभावात् ॥ एवं खान् खगो विभक्त इति प्रतीतेः प्रामाण्यं
 निष्पत्त्युहम् ॥ नच खगसंयुक्ते गगने कथं तद्विभाग इति वाच्यम् ॥ संयोगविभागयोः
 प्रादेशिकत्वे नाविरोधात्, उक्तं च—अथ प्रादेशिको भवेद्देशपिको विभुगुणः संयोगादि-
 द्वयं तथेति ॥ स्पष्टोक्तैर्दुर्बोधत्वं वदंस्तूपहास्य इति यदुक्तं तत्र जीवस्यापि प्राणादिब-
 हुत्पत्तेः श्रुतत्वाजीवस्य नित्यत्वं प्राणादीनामनित्यत्वनित्यत्वं संज्ञायास्पदत्वादुर्बोध-
 स्वम् ॥ यदि चास्य स्पष्टत्वमेव तत्राभिमतं तदा स्पष्टे संज्ञायाभावात्तत्र संज्ञायं कुर्वन्नुप-
 हास्य इवैकग्रौपाधिकत्वं स्वीकुर्वन्नपि तथैव । अत एव यथा प्रदीप्तात्पावकादित्यादिना
 दृष्टांतप्रदर्शनमपि साधु संगच्छतेऽन्यथा स्पष्टेर्धे दृष्टांतप्रदर्शनस्य व्यर्थत्वादसंगतमेव
 स्यात् ॥ एवं च यथा जगौ विस्फुर्लिंगस्य सत् एव तस्मात्प्रविभागोऽप्यपेक्षयाणुत्वमग्ने-

सादपेक्षया महत्त्वमेवं जीवस्य सत एव विभागो ब्रह्मापेक्षयाणुत्वं ब्रह्मणस्तदपेक्षया महत्त्वं च दृष्टान्तेन बोध्यते ॥ नच जीवस्यापि ब्रह्मत्वान् कथं तदपेक्षया महत्त्वमिति वाच्यम् ॥ अंशांशिनोरभेदेपि न्यूनाधिकभाजस्य दृष्टत्वात् ॥ अत एव सूत्रकारेणाप्युक्तं “अधिकं तु भेदनिर्देशा” इति अद्याधिकं त्रित्यादिसूत्रेण ब्रह्मणि महत्परिमाणपरत्वं न प्रतिपाद्यते किंतु “इतरस्यपदेशादित्यकरणादिवोपप्रसक्तिः” इति पूर्वसूत्रेण कृतस्य जीवस्य ब्रह्मात्मव्यपदेशाद्ब्रह्मणः कर्तृत्वे जीवस्यैव कर्तृत्वपर्यवसानात् तेन स्वहितमेव कर्तव्यमिति हिताकरणं दोष इत्यादिपूर्वपक्षस्य “सोऽन्वेष्टव्यः स विनिश्चासितव्यः” इत्यादिरूपभेदव्यपदेशादक्षरादिगुणविशिष्टाजीवादुत्कृष्टं सर्वज्ञत्वादिगुणकं जगत्कर्तृमा-योपाधिकमित्यर्थेन तेन सूत्रेण निरासः कियत् इति चेन्मैयम् ॥ अधिकपदस्योत्कृष्टार्थ-कत्वे भाव्यविरोधापत्तेस्तत्र हि वारिरादधिकमन्यद्वयं जगत्कारणं मम इत्युक्तं तावतापि परस्तु भेदव्यपदेशादिति भिन्नं तु भेदवदित्येतादुक्त्यैव सामंजस्य अधिकं त्रित्यादिगु-तरारंभो व्यर्थः स्यात् ॥ तस्मादधिकपदस्त्वारस्यादंशित्वरूपमाधिक्यं भेदश्च बोध्यत इति नन्तव्यम् ॥ तथा च तुलानन्दः पूर्वपक्षं व्यापतेत्यति भेदव्यपदेशात् पूर्वं च यथा येदे-ऽभेदव्यपदेशस्तथा भेदव्यपदेशोपि ॥ स च आधिक्ये पर्यवस्यति आधिक्यं चांशित्वा-त्पूर्वपक्षस्य हि तमेव करोतीति न नियमः ॥ स्वदेहेपि नलनिर्गतनकेराप्रसाधनादेर्दर्श-नात् किंतु स्वलीलया हितमहितं च करोति अधिकं तु भाव्यादितोवसेयम् । अपीति गमनार्थको ननु लयात्मक इति यदुक्तं तच्छारीरकभाव्यानाल्लोकनात् तत्रापि ‘पूर्वस्यै-तैल्लयार्थत्वं प्रसिद्धं प्रभवाप्यवौ’ इत्युत्पत्तिप्रलये प्रयोगदर्शनादित्युक्तं स्वाप्ययादिति सूत्रे दृष्टान्ते सर्वत्रोपादानेन सर्वधाभावे इचित्सर्वधदर्शनात्तद्योग्यस्वोक्तिर्न विरच्यते ननु कैवल्ये मानानावादिति प्रलपनं कैवल्यज्ञानात् “अस्मिन्नस्य च तद्योगं ब्राह्मी” इति सूत्रेण च जीवस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धता ॥ तत्र यदुक्तं यदि पूर्वं ब्रह्मभारो भवति पश्चा-त्प्राप्नोतीत्यर्थस्तर्हि निर्मूलनौरवमिति तदज्ञानात् ‘ब्रह्मभूत-प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥ ममः सर्वेषु भूतेषु मन्त्रकिं लभते परमिस्तुक्त्वा विशते तद्वन्तरमिति भगवतैवोक्तत्वेन तद्वचनस्यैव मूलत्वात् ॥ यदपि विशते तद्वन्तरमित्यस्य भेदं गच्छ-तीत्यर्थ इत्युक्तं तनुच्छं विश्वातोन्मादशार्थकस्य मानाभावात् ॥ श्रौतदृष्टान्तस्य “यथा सैंधवद्विहय उदकप्राप्तस्त उदकमेवानुविलीयत” इत्यादिना प्रदर्शितस्योपरोधापत्तेर्नहि सैंधवोदकयोरेभेद एव सर्वोत्तमना सम्भवति, तस्माद्विभाग एव ॥ भिन्नत्वेन प्रतीति-रादित्यनिरूपणेऽभेदप्रतीतिरवशिष्यते जडत्वं वा तथा च चेतने जडत्वस्यासम्भवादभेद-प्रतीतिर्यादवशिष्यते सैव यथा सवमणामितादिना निरूपिता अत एव तथा हीत्युप-पादनमपि सगत नापि पूर्वांशविरोधः पूर्वं च तत्तद्दृष्टान्तानुरोधेन जीवानामत्यन्त-विद्वक्षणत्वमत्यतामेदोपि च न स्वीक्रियते किंत्वंसांशिनोरिवभेदः अत एव “गति-सामान्या” इति सूत्रेण व्यासैरेतादृशभेद एव दर्शितः तदर्थस्तु श्रुत्यात्मा मोक्षे “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती” त्यादिना सामान्यभावस्य सामान्यस्य निरूपणादित्या-दिरूपः न च सामान्यस्य तुल्यरूपतयातुल्यत्वस्य भेदघटितत्वादुपपन्नभासगतिरिति

वाच्यम् ॥ श्रुतौ परमपदसमभिव्याहारेण भेदाघटितसादृश्यस्यैव साम्यपदार्थत्वादन्यथा
 निरजन साम्यमुपैतीत्येताग्रतैव सामञ्जस्ये परमपद व्यर्थमेव स्यादेव तत्पदस्वारस्याद
 विभागरूप साम्यमेव श्रुतिप्रतिपादितमिति सूत्राभिप्राय यदि साम्य भेदघटितमेवेति
 तत्राग्रहस्तदा तादृशश्रुत्यनुसारेण मोक्षावस्थाया भाव्यादिवक्ष्यापि भेद एव स्वीक्रियेत
 एव चाद्वैतं दत्ततिलाजलि स्यात् । न च सप्तमीसमासस्थानाकारत्वाद्गतौ समासो सगत
 इति वाच्यम् ॥ तस्याप्याकरे तुल्यास्यसूत्रे ध्वनितित्वे नानाकाररूपकथनस्याकराना
 लोचनविनृभितत्वात् सामान्यादिति तस्मादित्यादिना त्वया प्रतिपादितो य सूत्रार्थ
 स च न सगत प्रधानादीना द्वितीयेध्याये निराकरणीयतया “ईक्षतेर्नाशब्द”मिति
 सूत्रे च प्रधानस्याप्रकृतत्वेन तद्विराकरणार्थं गतिसामान्यादिति सूत्रव्याख्यानेऽप्रकृत
 प्रसगपौनरुक्त्यादिशोपापत्ते ॥ ब्रह्मणो जीवापादानत्वोक्तिरसगतेत्यादिप्रलापस्तु स्वमत
 परमतानवलोकनमूलक ॥ स्वन्मतेपि ब्रह्मण सर्वोपादानत्वस्वीकारात् ॥ “प्रकृतिश्च
 प्रतिज्ञादष्टात्तानुपरोधा”दिति सूत्राच्च सर्वोपादानत्वेपि यथा ब्रह्मणो नान्यत्वमेव जीवो
 पादानत्वेपि ॥ नचास्मन्मतेऽध्यासाधिष्ठानत्वमेवोपादानत्व ब्रह्मणस्तथा आध्यासस्या
 नित्यत्वेपि नाधिष्ठानस्य तथात्व श्रुत्यादौ तथा दर्शनादिति चेन्न ॥ यथा सौम्येकेन
 मृत्पिण्डेनेत्यादिना श्रुक्तिरजतादिदृष्टाव लक्ष्म्या मृत्पिण्डादिदृष्टातोपादानेन ज्ञानदशोपादा
 नत्वस्य वेदविरुद्धत्वात् श्रुक्तिज्ञानेपि रजतादिज्ञानाभावेन एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान
 प्रतिज्ञोपरोधाच्च ॥ महि सत्यज्ञाने सति यावदनृत ज्ञात भवति ॥ अस्मन्मते च ब्रह्मण
 उपादानत्वेपि न विकारत्वमित्युक्तं प्राक् ॥ अतारसमय इव सर्वदा ईश्वर इत्यादिक
 स्वस्मन्मताज्ञानविनृभितमिति यदि च शास्त्रशकल्पना निर्मूला तदा स्वन्मतेपि किं मूल-
 मिति वक्तव्य वेदश्चेदस्य त्वत्समताधिकत्वे मानाभाव इत्यन्यत्र विस्तर । यत्तु (“मुक्तो
 पसृप्यव्यपदेशा” दिति सूत्रे नि सरण कस्य शब्दस्यार्थ) इत्युक्तं तदपि विद्वन्मडन-
 पत्त्याभिप्रायाज्ञानात्तत्र स्वावतारसमये क्रीडार्थं साक्षाद्योग्यास्तदाविर्भवतीत्युक्तं तत्रैव
 “मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा”दिति सूत्र प्रमाणतयोपन्यस्तम् ॥ मुक्ताना भगवन्नाम
 प्राप्ताना देहाद्यध्यासरहिताना या भगवन्निकट्यासयोग्यता तस्यापदेशो व्यपदेशस्त
 स्मादित्यर्थं किं तत् सूत्र भगवत्क्रीडायोग्यताया प्रमाणं तदर्थंस्तिरत्यादिना योऽर्थ
 प्रदर्शित स तु तन्मतविरुद्ध ॥ नामरूपविनिर्मुक्तैरपसृप्य यत्तस्य व्यपदेशादिति तदर्थं
 नामरूपविनिर्माकस्य सोपाधिके समवायिरूपाधिके चोपसर्पणासम्भवादसगति ॥ “न
 तस्य प्राणा उज्जामति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती”ति श्रुतिविरोधश्च ॥ क्रममुक्तिविषयत्वेन
 नामरूपविनिर्माकासम्भवेति सक्षेप ॥ मुक्त्यपेक्षया भक्तेराधिक्यं तु मुक्तिं ददाति
 कर्हिचित् स न भक्तियोगमित्यादिना पूर्वमेव विस्तरेणोपपादितमिति ॥ यच्च मुक्ता अपि
 लीलाविग्रह कृत्वा हरिं भजत इत्याद्युक्त्वा तर्हि तत् क्रममुक्तिपरमिति यदुक्तं तदपि न
 सम्यक् ॥ तेषा द्यन्मते विग्रहवत्वस्वीकारेण लीलाविग्रहो निरर्थक स्यात् ॥ किच-
 चात्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युत्क्रमे ॥ कुर्वत्यहैतुर्वी भक्तिमित्यभूतगुणो हरि
 रित्यादिना ज्ञानिनामात्मारामाणा शुकदवादीनामपि भक्तेरुक्तत्वात् भक्तेर्ज्ञानादाधिक्य

प्रतीयते ॥ नहि ब्रह्मलोक प्राप्तः स्वर्गमीहते ॥ यदि ज्ञानस्य भोक्तृन्यूनता स्यात्तदा ज्ञानिनस्तत्रैच्छैव न स्यात् मशरीरमित्यादि बाधय तु ब्रह्मपरम् ॥ अत एव मत्वा धीरो न शोचन्तीति तद्वारम्भेण उक्तम् ॥ शरीरत्वावच्छिन्नाभासवोधादित्य-
संगतम् ॥ तथा हि शरीरतत्तावच्छिन्नाभावः कुत्र बोधनीय जीवे ब्रह्मणि वा नाह कैवल्यमुक्तौ जीवस्य ब्रह्मातिरिक्तस्याभावात् ॥ नापि द्वितीय ॥ एक जीवस्य भुक्तावपि तदतिरिक्तजीवशरीराणां ब्रह्मणि सत्त्वेन द्विरीरत्वावच्छिन्नाभासस्य वक्तुमशक्यत्वाद् न च कतिरस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाच्चदभासो ब्रह्मण्यथापि इति वाच्यम् ॥
तथा सति कैवल्यमुक्ताधित्यसंगत तस्य सावेदिकत्वात् ॥ एकजीवतादस्तु निर्मूलत्वा-
हुपेक्षणीय इत्यास्ता प्रविस्तर ॥ जीवस्यामरस्य तापि न पठितमित्यादि तु "मर्मवाशो जीरलोके जीरभूतः सनातन" इत्यादिवीतावाक्यानालोचनमूलकम् ॥ गीता न प्रमाण मिति चेदुपेक्ष्योसि जीवस्य ब्रह्मण्य सहोपादानोपादेयभावरूप एव सद्यः स च धृत्युक्त इति एतेन जीवस्य ब्रह्मण्य सह क सद्यः इति निरन्तरम् ॥ इति विराजण्डलजनाभासत्वाभासस्वरप्रदर्शम् ॥ अथ विभागादिकमित्यादरेकधर्मातिरिक्त-
खड्गनाभासत्वाभासस्य प्रदर्शयते ॥ यदि विभागादिक जीवेऽनुपपन्नमिति मूये तदा प्रतिर्विधोऽवच्छेदो वा विभो कथमुपपन्नो येन तस्वीकरोपि ॥ न चाराशस्य विमोर्घटादिना परिच्छेदो जलादौ च प्रतिर्विधो द्रव्यते तदनुरोधेन ब्रह्मणोपि तावद्वगी-
कियत इति वाच्यम् ॥ गगनस्य प्रतिर्विधे मानमावात् ॥ प्रतीतिस्तु तलमालि-
न्यादिवद्भूमरूपैव ॥ एष विभुत्वावच्छिन्नत्ववोर्विरोधादवच्छेदोपि न सम्भवतीति ॥ किंच अंशत्वे विभागे च भ्रुतिस्मृती प्रमाणत्वेन दर्शिते सूरमपि ॥ प्रतिर्विवाव-
च्छेदयोस्तु न किंचिदपि प्रमाणमत-अनादस्य भ्रुति मौल्योत्प्रेषणा युक्तिमाधित इति न्यायावतारलक्षणच्छन्दैकपण्येऽप्ये शब्द एव प्रमाण न युक्ति सत्त पाण्यादय-
उपाधिविरहितत्वा इत्यप्यसंगतम् ॥ तत्रोपाधिवाचकपदाभावात् ॥ "अपाधिपादो-
जग्नो गृहीते" त्यादिभ्रुतिस्तु सर्वभवतसमर्थत्वाद्ब्रह्मण्य उपपद्येतावित्थानतशक्ति-
मत्वाच्च यद्यद्वेदेन प्रतिपाद्यते तत्सर्वमेव तस्मिन्सगच्छत इत्यसङ्कदेवोचितम् ॥ किंच
स्वप्रकाशो ब्रह्मणि यथाऽविद्यानुपपन्नाऽपि त्वया कल्प्यतेऽस्तथा मायाप्रतीतिस्तथैवा-
त्रापि प्रवेशनिर्गमनस्वीकारे कथ विरोध कथ वाऽनुपपत्ति ॥ अस्माभिस्तु भ्रुतिस्मृ-
त्यनुसारेण सर्वं स्वीक्रियते ॥ परिभाषा तु नदीनृचादिवज्जापर्यमज्ञान सत्तामात्रैविध्य-
मित्यादि यत्त्वया स्वकपोलकल्पित स्वीक्रियते तदेव ॥ त्वन्मते च विज्ञाते तदनन्तरमिति-
भगवद्वाक्यविरोध औपाधिकस्य जीवस्य प्रवेशासम्भवात् न चोपाधिनाश एव प्रवेश-
इति वाच्यम् ॥ नष्टे प्रविष्ट इति ध्वजहस्तोपपत्ते ॥ किंच प्रवेशोप्यय पारिभाषिक एव-
स्यात् ॥ नहि लोक एतादृशप्रवेशः कश्चिद्वृत्ते ॥ अज्ञ इवास इति अतः प्रवेश इव-
प्रवेश इति लक्षणरूपत्वेन तु गौरव स्यात् किंच त्वन्मते सर्वत्रैव वेदातेषु ब्रह्मप्रति-
पादकेषु लक्षणैव ॥ एवं च वेदस्य मुख्यार्थेण न कुत्रापि द्विष्ट ॥ यतु (भावार्थो-
पदेशात् प्राक्त्वविशेषात् सत्त्वावच्छिन्नानुपपत्तिरन्वयस्यैव बाधज्ञानस्य शब्दप्रतिप-
द-
पदेशात् प्राक्त्वविशेषात् सत्त्वावच्छिन्नानुपपत्तिरन्वयस्यैव बाधज्ञानस्य शब्दप्रतिप-
द-

कत्वा) दित्युक्तं तन्मदम् ॥ अविद्यासत्त्वेऽज्ञानमेव भवति न बाधज्ञान यदि च विद्या
या अपि शब्दज्ञानप्रतिबधकत्वमभिमतं तदाऽज्ञानविषयेऽविद्याप्रतिबधाज्ज्ञाते तु समा
नविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या प्रतिबधाच्छब्दबोध कुत्रापि न स्यात् ॥ नन्वविद्यया न
शब्दप्रतिरोध उच्यते येनोक्तदोष स्यात्किंतु तज्जन्यविपरीतभावनया बाधरूपयेति
चेन्न तादृशबाधज्ञानस्यापि शब्दबुद्धिप्रतिबधकत्वागीकारे नास्ति दशम इति ज्ञानस्यापि
दशमस्त्वमसीति वाक्यजन्यबुद्धिप्रतिबधकत्वापत्तिः ॥ तथा च तज्जन्यप्रत्यक्षस्यासभवेन
दृष्टातासिध्या 'तत्त्वमसी' स्यादो शब्दात्प्रत्यक्षं सभजतीति त्वत्सिद्धातो व्याकुप्येत ॥
वस्तुतस्तु प्रत्यक्षस्येन्द्रियादिदोषकबलितत्वात्तदपेक्षया वेदस्य निरस्तसमस्तदोषस्य प्रबल
त्वाच्च तेन तद्बाध उज्जावयितुं शक्यं "यजमान प्रस्तर" इत्यादावपि यजमानप्रस्तर
योरभेदागीकारे प्रस्तरस्याग्नौ प्रक्षेप स्यादग्नेर्वेदेन प्रतिपादितत्वात्तत्र यजमानस्य प्रक्षेपे
तदुत्तरं यजमानकृतं प्यस्य वेदप्रतिपादितस्य लोपापत्तिरिति वेदोक्तार्थानुपपत्त्यैव तत्र
लक्षणा ननु प्रत्यक्षस्य बाधकरत्वानुरोधेनेति ॥ एतेन यजमानप्रस्तर इत्यादिकमपास्तम् ॥
यदपि (आचार्यवान्पुरुषो वेदेति तु श्रवणाद्यगत्या गुरूपसत्तिं विधत्ते ननु ब्रह्मज्ञाना
साधारणकारणतये)ति प्रलपितं तच्छास्त्रहृदयानभिज्ञत्वादुद्देश्यविधेयभावादिमर्यादान्
भिज्ञत्वाच्च ॥ तथाहि मलिनं ते वपुः स्त्राया धनयान्मुखीत्यादौ शरीरमालिन्यादेरुद्देश्यस्य
सिद्धसाध्यायोपपुज्यत इति न्यायात्ज्ञानादिरूपविधेये हेतुत्वमिति सर्वसमत उद्देश्य
विधेयभावरूपे चोद्देश्यवचनं पूर्वं विधेयस्य तत्र परमित्यपि नियमः ॥ तथा आचार्य
वान्पुरुषो वेदेत्यादौ कथं गुरूपसत्तेरिधेयत्वं कथं वा ब्रह्मज्ञानकारणता तस्यानेतीति
कुत्रचित् सहकार्यसमवधाने स्वीकृताचार्याणां ज्ञानाभावेपि न तस्य कारणत्वहानिरन्यथा
पुरपमृदाद्यसमवधाने दृढादितो घटाद्यनुत्पत्त्या तेषामपि कारणत्वं न स्यात् ॥
"श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा" दित्यस्य त्वदुक्तं पूर्वार्थोऽस्त्युक्तस्तु न इत्यत्र विनिगमनाविरहः ॥
किंच त्वदुक्तेर्धेयं उपाधितो नगत्कारणमपि ब्रह्मवस्तुतो निरवयवमित्याद्याध्याहारकल्पने
गौरवम् ॥ श्रुतेरित्यस्य निरवयवत्वबोधकश्रुतेरित्यर्थे लक्षणाकल्पनेन गौरवम् ॥
अस्मन्मते दोषस्यानुद्भावितत्वात् प्रज्ञाहीनत्वं च निन्दकत्वादासुरत्वं द्योतितमित्यलम् ॥
इत्येकविंशतित्वद्वयद्वान्मासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र समवायागीकारं पूर्ववत्वादि
द्वाविंशतित्वद्वयद्वान्मासस्याभासत्व प्रदर्श्यते ॥ समवायसत्त्वं इत्याद्युक्त्वा तादृश-
श्चेत्तवाप्यगीकार इत्यादिप्रलापस्त्वस्मदुक्तार्थाननुबोधात् ॥ ब्रह्मस्माभिः समवायो गी
क्रियते किंतु गद्यस्थलेऽवयवसत्त्ववादिनः प्रत्युच्यते यदि स्वयां समवेतस्यापि समवा
यिनं विना स्थितिर्नागीक्रियते तदा घटे नष्टेपि घटत्वस्य स्थित्यर्थं सूक्ष्मो घटो गीकृतं प्य
इति तस्माद्यथा घटत्वस्थितिः प्रत्येककालादौ तथा गद्यस्यापि स्थितिः कुतो नेति नैता-
वता समवायो गीकारं विनश्यदवस्थानां तदुत्तरं लक्षणं गुणास्तिष्ठनीत्यपि दृष्टातविधेयै-
वोक्तम् ॥ गुणगुणिनोरभेदादित्यप्यसंगतम् ॥ गुणनाशेपि गुणिनः प्रत्यभिज्ञाबलाद्वा
ज्ञानगीकारादेकस्मिन्नेवाग्रादौ रूपरसादीनामाविर्भावनिरोभायेप्याग्रादीनां तिरोभावा
दर्शनेनान्यतामेदं वस्तुमशक्यतरात् ॥ नच रसादीनामुत्पत्तिविनाश आग्रादीनामप्यु-

तत्तत्तिनाशौ स्वीक्रियेत इति वाच्यम् ॥ तदेवेदं फलमित्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् ॥
यदि च क्षणिकवाद एव तत्राग्रहस्तदा ध्यासाद्युक्तयुक्त्या तन्मतस्तिरस्तेनैव निरस्तत्वा-
दुपेक्षणीयोऽस्ति ॥ अन्वयतत्त्वोदितं तत्सर्वं विस्तरेण पूर्वखण्ड एव दूषितम्, किंच
“इदि द्वेप आत्मे” त्यादिश्रुत्या आत्मनो हृदयस्थानं प्रतिपादितं यदि जीवस्य सर्वगतत्वं
स्यात्तदा सर्वत्र इत्येवं प्रतिपादितं स्यात्तस्मादशुभे ॥ ननु हृदयस्य सुप्तिस्थानत्वा-
द्बुधुपाधिकस्य जीवस्यापि तत्स्थानं भवत्येवेत्युपचारादेव जीवस्य स्थानं श्रुतिराहेति
चेन्मैवम् ॥ यथा सर्वगतस्यात्मनो बुध्यवच्छिन्नत्वं तथा हृदयावच्छिन्नत्वमपि किंच
यथा घटावच्छिन्नस्याकाशस्य मग्नपरिच्छिन्नत्वं तथा बुध्यवच्छिन्नस्य हृदयावच्छिन्नत्वाव-
गमतेऽपि मुख्य एवार्थे संभवति गौणार्थरूपं न श्रुतीनां मुख्यार्थे विद्वेदप्रयुक्तमेवेति
कृतं विस्तरेण ॥ इति द्वाविंशतित्वं तद्वदनाभासत्वाभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ प्रज्ञाशब्देन
बुद्धिरेवेत्यावेद्ययोर्विंशतित्वं तद्वदनाभासत्वाभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ प्रज्ञाशब्देन बुध्युपादानं
तु त्वन्मत एव न युज्यते सर्वव्यापकस्य कृतं प्रवृत्तत्वात् प्रज्ञायास्तत्र कारण-
त्वासंभवात् “प्रज्ञया शरीरं समाख्ये”ति श्रुतौ तृतीयानुपपत्तिः ॥ नच प्रज्ञैव सर्वं धो
नान्येनेति वाच्यम् ॥ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुत्युक्तसर्वगतत्वाप्युपपत्तिः ॥
असम्भवे तु जीवस्यानुत्वा “दालोमभ्य आनस्ताप्रेभ्य” इति श्रुत्युक्तसर्वशरीरव्यापक-
त्वस्य स्वतोऽसंभवाच्चैतन्मेव शरीरव्याप्तिः श्रुत्या प्रतिपापते ॥ अत एव “तथा च
दर्शयति पृथगुपदेशा”दिति सूत्राभ्यां व्याप्तिरप्येवमेवायं स्फटीकृतः ॥ यच्च (पृथगु-
पदेशादिति सूत्रं तत्कान्तिगत्यागतीनामित्यादिपूर्वपक्षसूत्रसमूहस्यमिति न दोषावह)
मित्युक्तं तत्र यदि तादृशसूत्राणां पूर्वपक्षरूपता स्यात्तदा स्यादेवायं तत्र मनोरथः तदेव
तु न संभवति तादृशसूत्राणां पूर्वपक्षपरत्वे जीवस्योपाधिकत्वं सिध्दात् ॥ तिस्रस्तं
स्यात् ॥ उपधेरेव नाशान्युपगमे ब्रह्मैव जीवरूपं स्यात् तदेतत्सर्वं न वेदसंमतं
यतः “सर्वं वेदा यत्पदमसमंति तं स्यैवमिपदं पुरुषं पृच्छामि” वेदैश्च सर्वैरहमेव
वैद्य इत्येवंरूपाभिः श्रुतिरमृतिभिर्वैदवात्पर्यविषयं ब्रह्मैवेति सर्ववेदांतानां ब्रह्मपर्यवसा-
यित्वमविवादं ब्रह्म च जगत्कारणाद्यसाधारणधर्मैर्जीवविलक्षणमित्यसकृदुच्यते तत्र यदि
“नात्माश्रुते” इत्यादिसूत्रानुरोधेनोत्पत्त्याद्यश्रवणाजीवस्य नित्यत्वान्मयानुपपत्त्याऽद्वैत-
श्रुत्यनुरोधेन जीवब्रह्मणोरैक्यमौपाधिक एव भेदः स्वीक्रियते तदा तादृशमतिज्ञाया
ईशांशिभावेन निवृत्तस्य च व्युत्तरणाविभागेनाप्युपपत्तौ तादृशप्रवासो विफल एव ॥
न चांशांशिभावे निष्कल्वश्रुतिविरोध इति वाच्यम् ॥ “श्रुतेस्तु भवद्भूतत्वा”दिति
न्यायानुरोधेन विद्वदधर्माग्रहस्यैव धर्मिमाहकश्रुतिरूपमानसिद्धत्वादेव सकलदोषपरि-
दासंभवात् ॥ नापि निर्गुणश्रुतिविरोधस्तथाः प्राकृतगुणनिषेधपरत्वात् ॥ नच “तत्सूत्रा
तदेवानुप्राविश” इत्यादि श्रुत्या प्रवेशप्रवणात्परमेव ब्रह्मजीव इति वाच्यम् ॥ तत्र न
तस्यैव प्रवेशः किंतु जीवेन सहैवान्वयानेन जीवेनानुप्राविश्य कामरूपे व्याकरवाणी”ति
श्रुतिविरोधप्रसंगात्समाध्यायब्रह्मणोरंशांशिभाव एव ॥ औपाधिकमेदाप्युपगमे तु
तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वमिति पदे भागवत्प्रागल्भ्या अंतस्त्वबोधकश्रुतीनामर्थवादत्वकल्पनं

उपासनाविषयाणां रूपाणामवस्थात्कल्पन कार्याणां मिथ्यात्वकल्पन चेति दोषव्यूह
स्यात् गुणस्य गुण्यपेक्षया भिन्नत्वं तु पूर्वमेवोक्तम् ॥ चैतन्यस्य गुणत्वे प्रकाशाश्रयवत्सू
त्रविरोधं वदन्तस्सूत्रानभिज्ञत्वादुपेक्ष्य ॥ तद्गुणसारत्वादिति सूत्रं यत्त्वया ध्यात्वायत
तत्र दोषा पूर्वमुक्ता ॥ अधुनाप्युच्यते तत्र तत्पदेन यदुपाधि परामृश्यते स किम
न्यथानुपपत्तिबलादध्याहृत उत कश्चित्पूर्वमुक्त ॥ नाद्य अनुपपत्त्यभावस्यास्मदुत्तरीत्या
संभवात् रीतिस्तु पूर्वखण्ड एवोक्ता ॥ न द्वितीयं अदृष्टत्वात् ॥ “चातरा विज्ञान
मनसी” स्योक्तं विज्ञानं बुद्धितत्त्वात्मकं दृश्यत एवेति वाच्यम् ॥ विज्ञानपदस्याने
कार्थत्वे नात्र बुद्धेरैव ग्रहणे नियामकाभावात् ॥ सूत्रे विज्ञानमनसीत्यत्र विज्ञानपदेन
करणव्युत्पत्त्येन्द्रियाणामपि समूहात् ॥ बुद्धेस्तत्पदेनोपादानमिन्द्रियाणां नेत्यत्र नियामका
भारादित्यलं दूषितदूषणेन ॥ तत्त्वमसीत्यत्र गौणत्वं तु हस्तादिषु देवदत्तप्रयोगात्तेन
न स्वोक्तिविरोधो नाप्युपक्रमविरोधः गौरवं तु त्वन्मते भागस्यागलक्षणगीकारादेव ॥
प्रज्ञादीनामीश्वरगुणत्वे जीवसमर्थस्तु उपादानोपादेयभावलक्षणघटितं सुघट इति ॥
एतेन तत्त्वमसीत्यादिकं प्रत्युक्तं प्रवेशनादीनामुपहासस्तु गीताग्रर्थाज्ञानमूलत्वादशता
प्रयुक्तं एवेति औपाधिकत्वं ॥ जीवस्य न समन्तीत्यसकृदावेदितमेव ॥ किञ्च “तमु
त्क्रामत प्राणो नूत्क्रामती” त्यादिश्रुत्याप्युत्क्रमणशीलोऽणुरेवात्मा विभोस्तत्क्रात्याद्य
संभवात् ॥ बुद्धियलं त्वेतद्ब्रह्मद्वारा दृष्टमेवातस्तद्दीनत्वादासुरत्वाच्च शक्तत्वादिकथनं
युक्तमेवेति ॥ एतेन नष्टुपाधेरित्यादिकं दत्तोत्तरं आभासः” एवेति सूत्रं तु न प्रति
बिम्बप्रतिपादनपरं मानाभावात् अन्यत्वं सर्वं तु पूर्वमेव दूषितमिति ॥ इति त्रयोविंशति
खण्डखण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ बुद्धिहीनस्यत्यादेः श्रुतिर्विंशतितमखण्डखण्डना
भासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ बुद्धिहीनस्यत्यादिना गालिप्रदानं त्वसुरत्वादुचितमेव परा
जितत्वे तस्मिन्द्योतयति ॥ पराजिता एव गालिप्रदानं कुर्वन्तीति तेनैवोक्तमधस्तात् ॥
आस्ता तात्रभूत्याद्यविरोधाय विवर्तवाद् स्वीकार्यं इति यदुक्तं तत्र विवर्तवादाश्रयणेपि
कथं श्रुतिविरोधपरिहारः सोऽपि यत्तन्मते बुद्धिमता युक्तिज्ञेन ननु “तदेजति तद्वजति
अपाणिपादे” त्यादिश्रुतिप्रत्येजनापाणिपादत्वादिकं स्वाभाविकं गृहीतृत्वादिकं ॥ माया
रूपोपाधिकं मिथ्येति न श्रुतिविरोध इति चेन्नैव “निर्गुणं निष्कलं शातं निरवयव
निरजतं”मित्यादिना सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं ब्रह्मण्युपाधेर्वक्तुमशक्यत्वात् यदि चाहमज्ञ
स्त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्याद्यनुभवानुरोधेन स्वप्रकाशे निरुपाधिकेऽप्युपाधि स्वीक्रियते
तदा विरुद्धधर्माश्रयत्वमकामेनापि स्वीकृतमेव ॥ तथा च श्रुतीनां वाच्यार्थं द्वेप एव
पर्यवस्यति ॥ ब्रह्मणि विरुद्धधर्माश्रयत्वमनुभवयलत्स्वीकार्यं न श्रुतिबलादित्य
त्रापि युक्तिर्वक्तव्या । अस्मन्मते च श्रुतीनां वाच्य एवार्थः समच्छते । ब्रह्मणोचित्यान्त
शक्तिमत्त्वात् ॥ यत्तु (श्रोतव्यं इत्यादिश्रुतिर्लक्षणया शास्त्रद्वयोधविषयत्वमाह यतो
वाचो निवर्तत इति ॥ शक्त्या वाचा निवृत्तिः) मिति प्रलपितं तत्तुच्छम् । लक्षणया
शक्त्या वा प्रतिपाद्ये शास्त्रद्वयोधविषयत्वामभवेन यतो वाच इत्यस्या श्रुतेरसंगति
दुर्वारैव ॥ किञ्च श्रोतव्यं इत्यत्र लक्षणायाचरूपदाभावाद्यतो वाच इत्यत्र शक्तिवाचक

रदाभावात्तदर्थे लक्षणेन कल्पनीया ॥ एवं तदेज्जतीत्यादावपि सविशेषनिर्दिशेय-
चरुपदाभावात्तत्र तत्र लक्षणाप्रकल्पनात् सर्वाश्रुतीः स्वार्थाभ्यामप्यत्रापि पृष्टः परं वर्य-
नुयुजत्र लज्जते ॥ इति चतुर्विंशत्येकपदेनानामासत्याभासत्प्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र पूर्वपक्ष
इत्यादेः पंचविंशतिपदेहरेडनाभासत्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ तत्र सविशेषस्य श्रौतत्वं
स्वाप्रधौतत्वतुल्यमित्यसंगते श्रुतीनां दृग्भूते सर्वासानेव स्वप्रश्रुतितुल्यतया सर्वस्यैव
श्रौतस्य स्वाप्रधौतत्वतया निर्विशेषस्यापि तथात्वं विनिगमनाविरहात् ॥ नगृह्य
मान्यनिषेधहृदिति न्यायश्च पूर्वमेव दूषितः यच्चज्ञानस्य द्वे शक्ती स्त इत्यादिना
स्वमतनिरूपणे तदपि न सम्भूदं तथाहि शक्तिद्वैविध्ये किं प्रमाणं प्रत्यक्षं श्रुतिर्वा-
ऽन्यमानुपपत्तिर्वा ॥ नात्र ॥ प्रत्यक्षेण शक्तिद्वयस्याविषयीकरणात् ॥ नापि श्रुति-
र्दृश्यते शक्तिद्वयप्रतिपादिका अज्ञाते घट्यादौ विज्ञेयादर्शनेन शुक्लानिर्वचनीयरजतो-
त्पत्तौ मानाभावेनाप्यन्यमानुपपत्तेर्यकुमशक्यत्वात् ॥ किंच कल्पनायाः कल्पकं चिना
संभवेन निर्विकल्पकस्य कल्पकत्वे निर्विकल्पकत्वद्वानिः सविकल्पकस्य कल्पकत्वेऽनव-
स्थादिप्रसंग इत्युक्तमाशङ्क्यम् ॥ किंच रज्ज्वादीनामविद्याकल्पितत्वस्वीकारेऽविद्याया
ग्रहणप्रत्यक्ष त्वया स्वीकृततया यन्निष्ठस्य च यत्पदेन ग्रहणः स्वीकारे नेष्टरस्येत्याद्य-
संगतमितरेऽविद्यासंघाभावादेव रजतदर्शनाभावसिद्धिः ॥ यदि च यच्छब्देन पीर-
सोपादानं तद्व्यापसंगतिः । अविद्याया जीवनिष्ठत्वाभासस्य त्वयैव निरूपणात् ॥ यत्प-
देनाविद्योपादानेऽविद्याया एकत्वपक्षेऽसंगतिः ॥ रजततटाचक्षुःश्रवणोः सर्वसाधारण-
तापक्षेष्टादयस्त्वाम् ॥ किंचविद्याया भूक्त्यानुपपेयस्य ग्रहणपक्षेत्वादेकस्य चाग्रज्ञाने
कथं नान्यस्य चाग्रज्ञानं कथं वा एकस्य भ्रमेऽभ्यस्यापि न भ्रम इति ॥ अविद्याया
अनेकशक्तिकल्पनात् दोष इत्यपि दाहभाषितम् ॥ उभयमतसिद्धार्थस्यानेकशक्तिम-
ग्रहण एव सर्वभ्यन्तवासिद्धौ सादृशकपोटकल्पनाया मानाभावात् ॥ जीवाग्रकमेवा-
ज्ञानमिदमपि न किंचित् ॥ ग्रहणरकरादज्ञानस्येति ॥ किंचज्ञानमेव यदि रजतो-
त्पादकं तदा शुक्तिदर्शनात्पूर्वमेवज्ञानस्य वर्तमानत्वादित्दं रजतमिति प्रख्यापयतिः ॥
नचाधिष्ठानज्ञानाभावाद्मानुपपत्तिरिति वाच्यं श्रुत्वाजीकृतशुक्तिज्ञानेपि सादृशभ्रमाभा-
वात् ॥ नच सादृश्यज्ञानोद्बोधितरजतसंस्कारस्यापि हेतुत्वकल्पनात् दोष इति
वाच्यम् ॥ रगादौ रगत्वेन मिश्रिते रजतसादृश्यज्ञानमपि यदा वर्तते शुच्यज्ञानं
शुणपत्रच्छिन्नचैतन्यस्यापि ज्ञानं तदा रजतभ्रमापत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ यथा कथंचिच्छुक्तौ
सादृशभ्रमसंभवेपि ग्रहणे स्वप्रकाशे सादृशभ्रमस्य काष्ण्यसंभवत् ॥ अनाद्यविद्या-
कल्पने त्वंघपरपरैव धीजम् ॥ किंच “यस्य शक्तिर्विधिवैव श्रूयते स्वभाषिकी ज्ञान-
वल्क्रिया चे”त्यादिना ज्ञानशक्तित्वेन प्रसिद्धाया भगवच्छरेरज्ञानात्कल्पनमपि
श्रुतिविरुद्धम् ॥ तस्माच्छब्दे ग्रहणे कल्पकत्वमज्ञानं वा न संभवतीति ध्येयम् ॥
ज्ञानसादेऽविद्याशक्तिरुपपादनं यदुपदर्शितं तदपि न समर्थम् ॥ “वरति शोक-
महामवि”दित्वादिश्रुतिविरोधात् ॥ तत्र ज्ञानसमकालमेवाज्ञानभासस्य दृश्योपपादि-
तत्वेन पूर्वापरविरोधात् ॥ यत्कथ्योक्त्याभ्यस्तु बीजोत्पत्तरतिरहणीय इत्युक्तं तदपि

न सम्यक् ॥ दृष्टाते प्रथम बीजोत्पत्तेरेव पुराणादौ प्रसिद्धत्वेनानग्रस्थाया अभावा
 दृष्टातासिद्धेरनवस्थाया दु परिहरत्वात् ॥ अविचारहितस्य निष्फलस्यैव दर्शनविष-
 यत्व त्वदीयैरक्त तच्च दर्शनोपहितस्य दृश्यत्वेपि विरुद्धवत् एव ॥ नहि दर्शनोपहिते
 ऽविचारहितस्य सम्भ्रति दर्शनस्याविद्याएवधविना सम्भवात् ॥ विशिष्टोपहितयोर्भेदस्य
 निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ उपाधे कादाचित्कत्व विशेषणस्य विशेष्यसमानकालीनत्व-
 मिति भेद इति चेत्तर्हि रूपविशिष्टस्य घटस्य रूपोपलक्षितत्वापत्ति ॥ तत्रापि रूपस्य
 पाकादिना नाशाद्विशेष्यसमानकालिकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् तेनाविद्यादशायामित्यादिक
 सर्वं निरस्तम् ॥ इति पञ्चविंशत्यष्टादशनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्रेत्यादि
 पञ्चिंशत्यष्टादशनाभासस्याभासस्य प्रदर्श्यते ॥ अवास्तप्रमिति नपुसकलिंगनिर्देशोऽसंगत
 इति यदुक्त तच्च तत्सर्वप्रधानालोचनात् ॥ पूर्वं हि वान्मवरूपाभिप्रायमिति तेनोक्त
 तत्रावास्तवरूपज्ञाने तस्यावृत्त्या वास्तवरूप सम्यक् ज्ञानु शक्यमतोऽवास्तव रूप किमिति
 प्रश्न ॥ तत्रावास्तवस्य रूपविशेषणतया नपुसकत्व युक्तमेव । अग्र च धर्मविशेषणतया
 पुल्लिङ्गत्वमपि युक्तमिति न विरोध ॥ विकारो नामधेयमित्यादीनामर्थस्तु पूर्वखण्ड
 एव प्रतिपादित ॥ अतस्तेन न मिथ्यात्व प्रतिपादयितुं शक्यते ॥ एकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापि कार्यसत्यत्व एवोपपद्यते न मिथ्यात्वे ॥ नहि सत्यज्ञाने मिथ्याज्ञान
 सम्भवति ॥ मृदादिदृष्टातोपि कार्यसत्यत्व एवानुकूलो न मिथ्यात्व इत्युक्तमेव ॥ यच्चा-
 नैव तेन “क्षित्वादीनामिहार्थानां छाया न कतमापि हि ॥ न सघातो विकारोऽपि
 न पृथक् नान्वितो मृपे”त्यादि भाग्यत स्नानुकूलत्वेन कार्यमिथ्यात्वे प्रमाणत्वेनोप-
 दर्शितम् ॥ तदपि तद्भागवतार्थज्ञानात् ॥ तत्र हि विकारोपि न पृथक् नान्वित न
 च मृपेत्यर्थं मम् उभयत्र सबधात् ॥ तस्माद् भागवतोक्तयुक्त्यैव कार्याणां सत्यत्व
 श्रौतेर्यै तर्कस्यानवकाशात् घटादिषु कुलालजनितत्वेनोपाधिनियतत्व यदुक्त तत्र वर्णस्यै
 ह्यादिपूषनेत्रादिर्यधोपाधि प्रदर्शितस्तथापि नियतोपाधेरप्रदर्शनाक्यूनत्वम् ॥ किंच
 वर्णस्योपाधिं विनापि दृश्यमानस्यातत्र स्थौल्यमुपाधिनन्यमेव भवतु प्रकृते घटस्याप्यु-
 पाधित पूर्वमसत्त्वात् कथं तत्रोपाधिनापि दृढादिजनितत्वमिति प्रत्यक्षविरोधो दुर्वार
 एव ॥ जाग्रतो मरुमरीचिकादौ प्रवृत्त्यभावेपीत्यस्य संगत त्वन्मते जाग्रत एव मरुमरी-
 चिकादौ प्रवृत्तेरुक्तत्वात् ॥ जानत इति तु वक्तव्य पूर्वोक्तप्रमाणस्य घटादीनामवास्तवत्व-
 प्रतिपादकत्वासम्भवात् अविद्यादशाया प्रतीयमानत्वमेवाग्रास्तव्य तच्चेदमदोष्यस्तीति
 तस्याप्यग्रास्तवत्वापत्ति ॥ जगद्भ्रमविषयब्रह्मण्यप्यवास्तवत्वापत्तिश्च स्यात् ॥ दोषप्रयुक्ते
 सति दोषदशाया प्रतीतिविषयत्वरूपस्यास्मदुक्तिफलितलक्षणस्याविद्याप्रयुक्तत्वे सत्य
 विद्यादशाया प्रतीयमानत्वरूप लक्षण कल्पयित्वा दोषोद्भावन ॥ छलादेव ॥ दोषस्तु
 कुत्रचिद्दूरत्वादिरूप कुत्रचित्तिमिरादिरूपोऽनुगत ॥ एव च यत्र दर्पणखड्गरचितोप-
 नेत्रादिना सूक्ष्मेण वर्णेषु स्थूलरूपवद्भिन्नत तदेव दोषरूप तत्प्रयुक्तत्व च यथा स्थौल्य
 प्रतीतौ तथा वर्णप्रतीतावपि तस्यापि भ्रमत्व दुरपह्नमेव ॥ यत्तु (दूरत्वादिदोषा
 पक्षेण चक्षुरेव तत्र वर्णज्ञान) मित्युक्तं तत्तुच्छम् ॥ बहुतरुमूलेसयोगविशिष्टज्ञान

रूपस्य दूरत्वहेतोर्नात्र विद्यमानत्वेन तस्यापहारासम्भवात् ॥ नचोपनेत्रसम्बधानस्य
दूरत्वोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वादुत्पन्नदूरत्वादिनाशकत्वाद्वा तत्र दूरतापहार इति वाच्यम् ॥
तथा सति तत्सम्बधाने तस्मादिदं व्यग्रहितमिति प्रतीयनुपपत्तेरव्यग्रहितत्वस्य
दूरत्वरूपत्वात् ॥ विचोपनेत्रादिना दूरत्वसामान्यस्यापहारो निशेषस्य वा नाद्यः ।
एवमेव पुरुषेणोपनेत्रादिधारणेऽन्यस्यापि तत्र स्थौल्यादिप्रतीत्यापत्तिर्दूरत्वादिप्रतीत्यनु-
पपत्तिश्च ॥ नापि द्वितीयं वादप्रविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वादुपनेत्रादिसञ्चिधानेपि
दूरत्वप्रतीतेरिति ॥ किंचोपनेत्रसन्निधानसत्त्वे स्थौल्यादिप्रतीतिसत्त्वं तदभावे च
तदसत्त्वमित्यन्यथेत्यतिरेकसत्त्वे यद्युपनेत्राद्युपाधे कारणसामग्रीप्रवेशो न स्वीक्रियते
तदा बालोक्तमयोगेनापि समसोपहारो घटान्निष्ठान् तु चक्षुषैवेत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वे-
नालोकादीनामपि ज्ञानसामग्रीप्रवेशो न स्यात् ॥ तत्रापि गौरवस्य वक्तुं शक्यत्वा-
त्तस्मादन्यथेत्यतिरेकायेव कारणत्वव्यग्रस्थापकौ तौ चोपनेत्रादिष्वपि तुल्यौ तत्सम्बधस्यापि
वर्णप्रमाणादौ गुणत्वसम्बधेन तत्र न तस्य गुणत्वमित्यपहङ्गोऽप्युक्तं नृप ॥ एव च
तदुद्घातेन ग्रहादौपि गुणत्वमविद्याया कथं न स्यात् ॥ नह्यविद्याया प्रतीयमानस्य
मिथ्यात्वमिति नियमोऽखण्डाकारपृच्छेत्तद्विद्यापटिष्ठातत्वेनाविद्याकार्यत्वाच्चद्विपक्षस्यापि
मिथ्यात्वापत्तेः ॥ नचोद्घातपत्तिरन्यथादापत्तेः ॥ प्रमाणानां सविशेष एवोपक्षया
क्षिण्णस्य निष्प्रमाणत्वापत्तिः ॥ यत्रविद्याप्युपकाराय विपक्षजायते नृणामिति ढीकोक्त-
धान्यमनूय तदमगतामित्युक्तम् (तत्राविद्याशब्देन कर्मणो ग्रहणादत्र पुनानुष्ठिते-
त्युक्तं अन्यथा तच्च सगच्छेत् अज्ञानस्यानुष्ठानायोगा) दिव्यावि प्रलपितम् ॥ तत्र
कर्मण पुनानुष्ठानं न तद्विद्वत्स्येति यदि तत्र मनीषितं तदा विपक्षवदिति दृष्टातासगतिः ॥
नहि विपक्षस्याप्यनुष्ठानं सम्भवति ॥ यदि च तस्य भक्षणादिविशिष्टस्यानुष्ठानं सम्भवतीति
मन्यसे तदा विद्याया अपि व्यापारविशिष्टाया कथं नानुष्ठानम् ॥ अविद्याशब्दस्य
वचित्कर्मणि प्रयोगस्तु प्रकृतिराचरुशब्दस्य विवृतौ प्रयोगादवगतव्य ॥ यथा 'गोमि-
श्रीणीतं मत्सर' 'पशुना यजेते' तत्र दुग्धहृदयादिरूपविरूपितौ प्रयोक्तव्यामु तत्प्रकृ-
तय प्रयुक्तास्तद्वत् ॥ अविद्याप्युपकारायेत्यत्र तु न कर्मणो ग्रहणं मानाभावात् । न
च प्रकरणमेव प्रमाणमिति वाच्यम् ॥ एकप्रकरणस्थस्यापि पदस्योभययोश्चरन् सति
वात्पर्यं सम्भवति ॥ यथा "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेती" इत्यत्रैकस्यापि
ग्रहणशब्दस्य ब्रह्मतत्त्वसोर्वाचकत्वम् ॥ तस्माद्विनिगमनाविरहेणैकशेषस्य वक्तुमशक्यत्वा-
त्कर्मण एव ग्रहणमित्यसंगतमेव ॥ यत्तु "न तस्य कार्यं करणं न प्रियत" इति श्रुति
व्याख्यानमनूय (तत्सम्बधि उद्दिश्यजन्यान्योन्याभासो बोध्यत इति परति एव
योत्तराणि तदेवोद्दिश्य करणान्योन्याभासो बोध्येत तथा हि सति किञ्च तत्सत्त्वादि
स्वप्रयो विरुध्येत) त्यादिप्रलपितं तन्मदम् ॥ पश्चात् सबधश्च बहुविधतात्पर्यत्र
ज्ञानासते ॥ अत एव चैत्रस्य पुरुष पुत्रश्रेत्यादौ पुरुषे स्वत्व पुत्रपदार्थिकदेशे जन्यत्वं
निर्दिष्टं च तत्पर्यवशाज्ञासते ॥ तदुक्तरीत्या तु पुत्रेपि स्वत्वमेव बोध्येत तस्येति
पदस्याप्युक्त्या गौरवं वा प्रसज्येत एव चैरुपपत्त्यापितयोरुपादेयत्वभिन्नतयोर्यज्ज

भिन्ने करणभिन्ने चान्वयसमग्रात् कोपि दोषः पट्टमादधाति ॥ यद्वा शक्त्या उपादे-
यत्व लक्षणया च भेदः पश्चाद् बोध्यते ॥ न च युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यम् ॥
गगाया घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्र गगाशब्दात्प्रवाहतीरूपयोरर्थयोः शक्तिलाक्षणाभ्यां
बोधेन तादृशविरोधे मानामागत् ॥ सति तात्पर्ये उभयगोषस्य समग्रात् अन्यथा
तत्रापि वैरूप्य वाक्यभेदादिकं प्रसज्येत ॥ वस्तुतस्तु न तस्य कार्यमित्यस्य तत्संबधि-
कार्यत्वाभावादित्यर्थः ॥ अत एव नञाविरहितस्थले तत्संबधिकार्यत्ववदिति बोधः ॥
प्रतियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमाभ्यामित्यस्य तु नञाविरहितस्थले यादृशसंबधेन
यादृशधर्मिणि यद्वत्प्रतीयते नञसमभिहारस्थले तेन संबधेन तदभावात् प्रतीयत
इत्यर्थरूपेण नञाविरहितस्थले तत्संबधिनि जन्यत्वस्य प्रतीतेस्तत्समभिहारस्थले तद-
भावाबोधो न न्यायविरुद्धः ॥ धर्मभेदस्य धर्मांत्यताभावरूपत्वाच्च जन्यान्योन्याभाव-
बोधोपि सगतः ॥ ईदृशयुक्तिमत्तादृश त्वत्प्रलपितरीत्यनुरोधेन तादृशनियमस्वीकारे
नञो भेदबोधकत्वं कुत्रापि न स्यात् । नीलो घट इत्यत्रापि सिद्धांते नीलामेदस्य स्वप्र-
तियोगिगृहितस्वसामानाधिकरण्योभयसंबधेन व्यक्तिविशिष्टान्यत्वरूपस्वबुल्यसाधारण-
धर्मरूपस्य नञाविरहितस्थले घटे बोधाच्च नञसमभिप्राहारस्थले तदत्यंताभावस्यैव
बोधः स्यात् नतु भेदस्य ॥ किंच न तस्य कार्यं विद्यत इत्यस्य तादात्म्यबोधनायोग्य-
त्वात्कथं नञान्योन्याभावबोधनमिति वदतस्त्व तत्र कीदृशो बोधोभिमतः तत्संबधि-
कार्यसत्तादित्याकारक इति चेत्तर्हि नञसमभिहारस्थले तत्संबधिकार्यं सत्ताभाववदि-
त्याकारक एव बोधः स्यात्स च न संभवति कार्ये सति सत्ताभावस्य वस्तुमशक्यत्वात् ॥
न च कार्यस्य मिथ्यात्वादसत्प्रमेवेति वाच्यम् ॥ तस्यासत्त्वे सदसतो संबधासंबधेन
पक्षधर्मानन्वयप्रसंगात् ॥ नचाध्यासिक एव संबध इति वाच्यम् । तदसंभवस्य पूर्वं
विन्नेरेणोपपादितं जातं ॥ एतेन (तस्मात्तस्य कार्यकारणयोरत्यंताभावात् एव श्रुत्या
बोध्यतः) इत्यादिकमपास्तम् ॥ कार्यकारणयोस्तत्संबधित्वे तदत्यंताभावस्य अत्यंताभाव-
स्वीकारे च तत्संबधस्यासंभवात् ॥ यत्तु न तत्समक्षेत्यादायेकश्चकारोनुक्तसमुच्चया-
र्थस्तेन न्यूनोपि न दृश्यत इत्यर्थः । द्वितीय उक्तसमुच्चयार्थ इत्याद्युक्तं तन्निर्मूलं प्रथम-
स्योक्तसमुच्चयार्थत्वं द्वितीयस्यैवानुक्तसमुच्चयार्थत्वमित्यत्र विनिगमकस्याभावात् ॥ किंच
यथा प्रथमस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वं च कपोलकल्पनयोच्यते तथा द्वितीयस्यापि किंचि-
दनुक्त कल्पयित्वानुक्तसमुच्चयार्थत्वमेव किं न स्यात् ॥ यदि च जीवास्तदभिज्ञा न
तदासास्तदा तत्समा एवेत्येव परति तदा न तत्सम इति पूर्वोक्तविरोधः ॥ किंच
यदि जीवास्तदभिज्ञास्तत्स्वरूपा एव स्युस्तदा किमवधिकमीश्वरत्वं नियतृत्वं वा तस्य
स्यात् ॥ तस्मान्जीवास्तदासा एव ॥ तत्रमसीत्यादेरर्थस्तु दर्शित एवातो न कोपि
दोषः ॥ “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे”त्यस्यापि त्वन्तुनीत्यार्थस्वीकारे इदपदवाच्यस्य दृश्यस्य
मिथ्यात्वाद्ब्रह्मत्वानुपपत्तिं ब्रह्मत्वे मिथ्यात्वानुपपत्तिः ॥ न च तत्रमसीत्याद्युक्त-
रीत्या भागवत्यागच्छतेति वाच्यम् ॥ इदंशब्दस्य चक्षुरादिन्यप्रत्यक्षविषयवाचकतया
प्रक्षेपश्च “यतो वाचो निवर्तन्ते यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यन्ती”त्यादि

श्रुत्या सर्वेन्द्रियागोचरतया विशेष्यविधयापीदृशब्दवाच्यत्वासम्भवाद्भाष्यादक्षणाया
 अनुराधात् । अस्मन्मते च मृदादिकार्ये सर्वे घटपटादिक मृदेवेत्यादिवत्सर्वे प्रत्यकार्ये
 मह्येयुपपद्यते ॥ “परास्य शक्तिर्विविधैवे” त्यादिश्रुतेरपि त्वदुक्तार्थकत्वं न सम्भ-
 वति ॥ भाषायास्त्वया त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्वीकारेण घटपटाद्यपेक्षयोत्कृष्टत्वा
 सम्भवात् तेषामपि तयात्वात् प्रज्ञापेक्षयोत्कृष्टत्वं च न सम्भावितम्, अत एव सर्वोपेक्ष
 योत्कृष्टतयाकाप्यपाम्ना ॥ विविधेत्यस्यापि सत्यादिगुणस्त्वादावरणशक्त्यादिमत्वाद्वा
 विविधा अनेकप्रकारा इत्यर्थस्वीकारे एकस्यापि पटादे रूपरसाद्यनेकगुणान्तयेनापह्ला
 दनवधनाद्यनेकशक्तिमत्त्वेन च विविधत्वापत्तिः ॥ किंच प्रज्ञाणोऽर्धित्यनतानतशक्ति-
 मत्त्वानुपपत्तिश्च तस्मात्परा इत्यस्यार्धित्येत्यर्थः ॥ विविधेत्यस्यानतानेकरूपेत्यर्थः ॥
 स्वाभाविकीत्यस्यापि स्वस्वरूपेत्येवार्थः । नत्वजन्या इत्यर्थकत्वं तथा सति जलस्य
 स्वाभाविकं दैत्य तेजस स्वाभाविकमुष्णत्वमित्यादावपि दैत्यमजन्यमुष्णत्वं चाजन्य
 मिति बोधापत्तिः स्वरूपं च स्वभावश्चेति कौशविरोधश्च स्यात् ॥ ज्ञानदलश्रिया
 चेत्यत्रापि स्वाभाविकीत्यस्यैव सम्बोधो न वैयधिकरण्यम् ॥ गौरव तु त्वन्मत एव ।
 स्वाभाविकीत्यनेन नागनुका ॥ फरपादादेर्माधिकत्वं तु पूर्वभागे विस्तरेण खचितम् ॥
 यत्तु ईक्षत्यधिकरणविरोधादित्युक्तत्वा तथा होत्याद्युक्तिरसंगता ईक्षत्यधिकरणे शरीरि
 त्वाद्यसाधनाविरुक्तं तदपि तथा होत्यादेर्भाषाननुबोधनात् ॥ नहि तथा होत्यादिप्रथेन
 मह्येन शरीरित्वं साधितं किंत्वशरीरित्वं जगत्कर्तृत्वं च तदेवेक्षत्यधिकरणे निरूपितमत
 सामान्यतः कर्तृत्वनिषेधे तदधिकरणविरोध एव ॥ नन्वीक्षत्यधिकरणे प्रधानस्य कर्तृत्वं
 निषिध्यत इति चेन्न अप्रकृतत्वात् प्रज्ञाकर्तृत्वमेव प्रकृतम् ॥ किंच द्वितीयाध्याये
 प्रधानकर्तृत्वनिषेधो न्ययः स्यादधुनैव तस्य निरस्तत्वात् ॥ निषेधो निषेधोपि त्वन्मत
 एव विरुद्धं सर्वदैवं तस्याभावात् । अन्यथा तस्य सिद्धयत्यनुपपत्तिः ॥ तृतीया
 श्लोकान्ध्याप्याया तु यत्प्रयोजकं तत्तत्रैव दूषितम् ॥ तस्मात्तत्तत्तदधिकार्यावृज्यन्त्य-
 निषेधात्तेषां नित्यतत्तत्तद्विशेषमेव ग्रहेति सिद्धम् ॥ इति यद्विशिष्टदण्डनाभासस्या
 भासत्त्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र चित्तशुद्धेरित्यादेः सप्तविंशत्यङ्गनाभासस्याभासत्वं
 प्रदर्श्यते ॥ तपस्यादीनां मित्रित्वे “तपसा प्रज्ञा विजिज्ञासस्तपो मह्ये” त्यादि
 श्रुतिविरोधः ॥ अतः तस्यां मांमसिजालातीति भगवद्वक्तव्यविरोधश्च तत्र हि भक्तितप
 सरेव प्रज्ञाप्रसिद्धेतुत्वेन प्रतिपादनात् ॥ नच “न कर्मणा न प्रजया न धनेने”त्यत्र
 तद्विषेधासंगतिरिति वाच्यम् ॥ तत्र कर्मपदस्य काम्यकर्मपरत्वात् अन्यथा “तमेत
 वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिर्पति यज्ञेन दानेन तपसा नाराकने” त्यादिश्रुतिविरो
 धापत्तिः ॥ मार्कण्डेयपुराणेपि अगतीप्रसादस्य तपसश्च मोक्षहेतुत्वमुक्तम् ॥ तेषां
 प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ॥ स च वैश्यस्तपस्तेषु देवीसूक्तं परं तपसि
 त्यादिना ॥ देवीप्रसादश्चोपलक्षणं दानेन मार्कण्डेयपुराणवाक्येत्यादिकमपाम्नाम् ॥ नेद
 यदिदमुपासत इत्यस्यायस्तु प्रामेयमिहितं तपस्यादीनां तु स्वजन्यचित्तशुद्धिप्राप्तौ
 प्राकृत्यहेतुत्वं भवेत्तु साक्षादेव भगवत्याकञ्जहेतुत्वमतस्तस्यां प्राधिकृत्य अपमोराधौ

नाहं वेदैरित्यादिना भगवता उक्तस्त्वज्ञातोपक्रमविरोधं वदन्नुपेक्षणीय एव ॥ उपक्रमे तु त्वन्मतद्रूपणार्थं तत्प्रसादेनेत्यादिरूपणमुक्तमित्यवधेयम् ॥ यत्तु (प्रलयकाले सत्य-
लोकवासिना नारायणशयनादिभ्रम) इत्यादि प्रलपितं तदपि शास्त्रविरुद्धम् ॥
ब्रह्मणोपि नाशे नारायणशयनस्य पुराणादिषु प्रतिपादनात् तदानीं सत्यलोकस्य
वक्तुमशक्यत्वात् ॥ तदानीं कस्य भ्रम इति पूर्वपक्षस्यानुद्धाराच्च ॥ न च तदानीं
नारायणस्य शक्तेरावरकत्वाभावेपि शिक्षेपकताया सत्त्वेन तत्कल्पनया शयनादिसंभव
इति वाच्यम् ॥ तर्हि तादृशशक्तिनित्यानित्या चेति वक्तव्यम् ॥ नित्यत्वे त्वद्वैतहानि-
रूपसिद्धातश्च ॥ अनित्यत्वे तु किं तस्यानाशकं नहि जीववदीश्वरनिष्ठाया अपि मायाया
ज्ञान नाशकमिति शक्यम् ॥ ईश्वरस्य सर्वदैव स्वरूपज्ञानसत्त्वेन मायाया स्थिति-
रेव न स्यात् ईश्वरेच्छयैव तन्निवृत्तिरित्युच्यते चेत्तदा तयैव शयनादिक्रीडाया अपि
संभवेन व्यर्थमेतादृशी कल्पना ॥ किंचैवमीश्वरस्य भ्रातृत्वमपि विभ्रमाधिष्ठानत्वात्
प्रलयकल्पनाभावे भूतार्थवेदिनामित्यसंगतम् ॥ एतेन तात्कालिकेत्यादिकं सर्वमपा-
स्तम् ॥ इति सप्तविंशद्वखण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र प्रायमिकेत्या
वेष्टाविशखण्डनाभासस्याभासत्व प्रदर्श्यते । तत्र सर्वस्यैव कल्पितत्वं वदता बौद्ध-
कल्पेन कल्पितविज्ञानरूपैव सृष्टिर्षक्तु न शक्या ॥ सर्वश्रुतिस्मृतिलोपप्रसंगात् ॥
क्षणिकमादमताश्रयणप्रसंगाच्च ॥ किंच कल्पितसृष्टिस्वीकारे ससारस्यानादित्वसाधना-
र्थमाग्रहोपि निरर्थकं कल्पितेऽनादित्वस्यापि कल्पितस्यैव संभवेऽवास्तवस्य तस्याकि-
ञ्चित्करत्वात् ॥ किंच ब्रह्मणो निराकाररस्वीकारे तवापि कालपवनीयमतप्रवेशस्तैरपि
निराकारस्यैवेश्वरस्य स्वीकारात् ॥ किंच “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् आरमा वा इदमग्र
आसी” इत्यादौ ब्रह्मपदेन सगुणं ब्रह्म विवक्षितं निर्गुणं वा नात्र ॥ तथा सति उप-
क्रमोपसंहारादिष्विधिलिङ्गस्य सगुणविषयकत्वाच्चिगुणे मानाभावेन तस्यासिद्धिः स्यात् ॥
नापि द्वितीयं निर्गुणस्य कल्पकरानुपपत्त्या कल्पकत्वे निर्गुणत्वानुपपत्त्या सृष्ट्यनु-
पपत्तिः ॥ “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वेदाश्च प्रहिणोति तस्म” इत्यादिश्रुति
विरोधश्च ॥ ॥ चात्रतारकमोतरवत्तदिति वाच्यम् ॥ अवतारस्य त्वन्मते कल्पितत्वेन
ब्रह्मणोपि कल्पितत्वापत्तेः ॥ यत्तु (सगुणब्रह्मविषयकवाक्यविचारोपि कर्मपरवाक्य
ज्ञानसाधनपरवाक्यविचारवदुपयोगमात्रेणोपपन्न) इति तदप्यविचारितरमणीयम् ॥
कर्मणे यथा ज्ञानोपयोगितरबोधकं “तमेव वेदानुचनेन ब्राह्मणा विविदिपति यज्ञेन
दानेन तपसा नाशकने” इत्यादिकं वाक्यं दृश्यते न तथा सगुणब्रह्मोपासनस्य ॥ तस्य
साक्षादेव मोक्षसाधनत्वात् ॥ किंच त्वन्मत उपास्यस्याब्रह्मत्वात् “सर्वेभ्यः पाप्मभ्य
उद्धित” इत्यादि ब्रह्मधर्मास्तस्मिन्ननुपपन्ना स्युः ॥ अत एव-उपासनाश्रितो धर्मः कार्यं
ब्रह्मणि चर्तते ॥ प्रागुत्पत्तेरत्र सर्वं तेनासौ कृपणो मतः ॥ इत्यादिना तस्य कृपणत्व
रुदीये प्रतिपादितम् ॥ किंच “आकाशमल्लिङ्ग” इत्यादि सूत्रेषु आकाशादिपदेन
परमेष्ठिनोपपत्तयः इत्यादिना शरीरक प्रतिपादितं तदपि विरुध्यते ॥ सगुणस्य परत्वा
भावाद्युक्तं चैतन् “अथातो ब्रह्मजिज्ञासे” इत्यनेन परब्रह्मणो जिज्ञासामुक्त्वाऽपरब्रह्मनिर्-

पणेश्चार्थतर स्यात् ॥ “तस्यादाकाशस्तद्विषयात् अंततद्वर्माणपदेना” इत्यादिसूत्रे परनेव
 ग्रहा निरूपितम् ॥ नच तत्तत्सूत्रे प्रतिपादितस्य साक्षरत्वात् साकारस्य च परत्वे
 मानाभात् इति वाच्यम् ॥ परस्य ग्रहणो लौकिकप्रमाणपेक्षत्वाभावे द्वैतकसमधिगम्य-
 त्याद्यथा चेदे प्रतिपाद्यते तथैव तद्विज्ञेयमित्यसङ्कदावेदितत्वात् उपासनाफलं तु तृतीये
 ध्याये श्रीमदाचार्यनिरूपितमणुभाष्ये तदधीत्य निश्चिनु ॥ (सूत्रकाराशयस्य तद्वर्माण-
 पक्षितस्य ग्रहत्वेऽप्युपपत्ते) इत्यापि षडुक्तं तदप्यसंगतम् ॥ ग्रहणस्त्वन्मते तद्वर्माण-
 लक्षितत्वासम्भवात् कदाचिद्विद्यमानस्यैवोपलक्षणत्वाच्चिपु कालेऽप्यविद्यमानस्य रागुपाय
 भागस्योपलक्षणस्यासम्भवात् ॥ यत्तु जीवस्वरूपस्य नाविद्याकल्पिततदमित्यवोचस्तद-
 प्यग्रहव्यमात्र-कृतस्य कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिम्बक ॥ प्राणाना धारणाजीव
 ससारेण स पुत्रपत् इति वचनविरुद्धं च ॥ किञ्च प्रतिबिम्बमात्राभासवादयोर्विलोपा-
 पत्तिश्च स्यात् न चाविकृत ग्रहीत जीव इत्यपि षडु शक्यं सर्वश्रुतिस्त्रयापत्तेरुक्तत्वात् ॥
 यदि सविशेषनिरूपिकाया श्रुतेस्तदूपेण सत्यत्वे तात्पर्यं नास्ति तदा निर्विशेषनिरू-
 पिकायास्तदस्तीत्यत्रापि प्रमाणं वक्तव्यमन्यथा तत्रापि पर्यनुयोगापत्तेः ॥ एतेन
 (सविशेषनिरूपिकाया) इत्यादिकं प्रत्युक्तं किञ्चेश्वरस्याविद्याप्रतिबिम्बस्वीकारे
 जीवबुद्ध्याध्यधीनत्वापत्तिं नहि हृदप्रतिबिम्बितव्योपाध्यायधीनत्वं श्रीचिप्रतिबिम्बितस्य
 तदधीनत्वमिति षडु शक्यते प्रतिबिम्बमात्रस्योपाधिपक्षपातित्वात् तथा च तस्येश्वरत्वा-
 नुपपत्तिः ॥ मायाकृपाया कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वरावुभौ ॥ यथेच्छं पिबतो द्वैत-
 तत्त्वं त्वद्वै तमेव ह्रीत्यादिनेश्वरस्यापि मायाधीनत्वप्रतिपादनात् (असतापि कारणेन
 कार्यात्पत्तिः) इति षडुक्तं तदपि “कथमसत् सञ्जायत” इति श्रुतिविरुद्धम् ॥ किञ्च
 असत् कारणत्वे कारणं त्रिनापि कार्योत्पत्त्यापत्तिरसत्त्वाविशेषात् ॥ इत्यष्टाविंशत्य-
 खण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र विशेषेणादेरेकोनत्रिंशदखण्डनाभासस्या-
 भासत्वं प्रदर्श्यते ॥ तत्र विशेषस्य कल्पितत्वे दोषसमूहस्योक्तत्वात्कल्पकत्वस्यात्य-
 सम्भारात्त्रिंशदोषसविशेषयोरभेदस्य त्वदुत्तरीत्या सम्भवेन भासस्य प्रतिशान्तिराशय-
 परिहारेव ॥ किञ्च सविशेषस्य निर्विशेषादभिन्नत्वे तत्र येदस्य तात्पर्यं नेति त्वदुक्तिर-
 संगता “सर्वकाम सर्वग-श्च सर्वरस” “सर्वत पाणिपाद तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुख”
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां ग्रहणं सविशेषमेव स्वरूपं प्रतिपाद्यते ॥ च तत्र तात्पर्यंभाव-
 इति वाच्यम् ॥ उपरुमाद्विषयस्य तात्पर्यनिर्णयकस्य तत्र सविशेषविषयकत्वात्
 विनैव प्रमाणमन्यविषयकत्वे निर्विशेषप्रतिपादकान्मन्यविषयकत्वापातः ॥ नच
 ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादिश्रुत्युक्तस्य दशकालवस्तुपरिच्छदशून्यत्वस्य विरोधात्
 परिच्छिन्नत्वं ब्रह्मणं सम्भवतीति वाच्यम् ॥ सकलविरुद्धधर्माश्रयत्वस्यैव धर्मिग्राह-
 कमानसिद्धत्वेन विरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥ अत एवाहुर्नाथ परिच्छिन्नत्वं त्रिंश-
 रूपत्वं च दर्शितं भगवता ॥ ॥ च विश्वरूपत्वं मायिकमिति वाच्यम् ॥ दिव्य-
 ददामि ते चक्षुरित्यादिवचनविरोधात्तहि नटेन मायिकस्वरूपदर्शनायं चक्षुरादि दीयते
 शुक्तिरजतादिदर्शनायं वा द्वितीयचक्षुषोपेक्षा तस्मादेकमेवोपयविधं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

किञ्च तद्रूपस्य मायिकत्वे-त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सारययोगेश्च सात्वतैरित्यादिवचन-
विरोध नहि वेदानां तादृशरूपे तात्पर्यं त्वन्मते सम्भवति ॥ नच विशेष्यामि
प्रायेण तदुक्तमिति वाच्यम् ॥ विशेष्यस्य सर्वसाधारणत्वात् नहि जीवेषु
चैत्रादिषु विशेष्यभागस्य त्वन्मतेनोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वमस्तीति ॥ एव च सर्वत्रैव
तरुधनस्य सभाविततया तत्रैव विशेषस्य वक्तुमशक्यत्वेन शुक्रदेवादीनां तथाकथन-
मनर्थकमापद्येत । एवमेव न चातनं बहिर्यस्येत्यस्यापि विरोधो दुष्परिहारः ॥ यदि च
सामर्थ्यविशेषेणैव रज्जुन्यूनतादिरित्युच्यते तदा सामर्थ्यविशेषेणैव विरुद्धधर्माश्रयत्वा
दिमिदौ किमेतेन मायादिकल्पनेन ॥ यत्तु आत्मयोगो मायेत्युक्तं तदपि न किञ्चित्
अप्रसिद्धे न च योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ सगतिध्यानयुक्तिर्विति मेदिनीकोशाद्योग
शब्दस्य मुक्तौ रुद्धिदर्शनात्मायाया युक्तिरूपत्वादात्मयोगशब्दो मायावाचक इति
वाच्यम् ॥ मायाया युक्तिरूपत्वे मानाभावात् युक्तिर्हि साधकबाधकप्रमाणोपन्यासरूपा
नहि माया षट्प्रमाणातर्गता त्वयाभ्युपगम्यते ॥ किञ्च मायाया एव त्वदभिप्रेताया
पूर्वमसम्भवस्य प्रतिपादितत्वेन धर्माणां मायिकत्वस्य दूरपराहतत्वात् । एतेन सर्वेषां
धर्माणामित्यादिकं निरस्तम् ॥ किञ्च यदि ब्रह्मणि धर्मो कोपि नास्ति तदा “सर्वधर्मोपप-
त्तेश्च” स्यादिसूत्रविरोधस्तत्र धर्माणामेवासम्भवेन तदुपपत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् सूत्रार्थस्त्व-
गुभाष्यादितोवसेय ॥ किञ्च भगवता स्वरूपकथनावसरे-सर्वेन्द्रियगुणाभास सर्वेन्द्रि-
यविनिर्जितम् ॥ असक्त सर्वभूतैव निर्गुण गुणभोक्तृ चेत्यादिनोभयविधमेव स्वरूपं प्रति
पादितं तत्रैकस्य मायिकत्वमन्यस्यामायिकत्वमिति व्यवस्थाया प्रमाणशून्यत्वेन निर्मूलं
त्वादुभयविधमेव तात्स्वरूपमिति युक्तमुत्पश्याम ॥ इत्येकोनत्रिंशद्विषयवृत्तनाभासस्या
भासत्त्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र व्यापकस्य प्रादेशेत्यादेस्त्रिंशत्स्वद्वयवृत्तनाभासस्याभासत्त्व
प्रदर्श्यते ॥ तत्र ब्रह्मणि विरुद्धधर्माश्रयत्वं वेदप्रतिपाद्यत्वात् स्वीक्रियते वेदार्थवात्सर्वा
रहितानां तु तत्र बुद्धिपथमारोहति गालिप्रदानं त्वासुरसहजधर्मत्वादुचितमेव सर्व-
लोकव्यवस्थोपलब्धेस्तु स्वकपोलकल्पनया तत्स्वीकारे स्यात् ॥ यथा मायाया दुर्घटघटना
पटीयस्त्वीकारे वेदप्रतिपाद्यविरुद्धधर्मस्वीकारे तु न कोपि दोषः ॥ अत एव सूत्रकारे-
णापि ‘वैश्वानर-साधारणशब्दविशेषा’दित्यादिना ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वं प्रद-
र्शितम् ॥ तदर्थस्तु-वैश्वानर परमात्मैव साधारणशब्दाद्यो विशेष अथवा साधारणशब्दे
यो विशेषस्तस्याद्विशेषश्चाभिनिमानमित्यादिनोक्तं प्रादेशपरिमाणवत्त्वव्यापकत्वादिलक्षण
स च ब्रह्मण्येव सम्भवति सकलप्रेदोक्तविरुद्धधर्माश्रयत्वात् नाग्नौ नापि जीवे ॥ यत्तु
साधारणशब्दयोर्विशेष इत्युक्तं तत्र सम्यक् ॥ क्लृप्तकल्पनापत्तं विरोधस्य ब्रह्मण्यदूषण
त्वात् व्यापकस्यैव भूर्द्धचिबुक्तावरा स्थितिः “रामनति चैनमसिद्धि” इति सूत्रे व्यास
प्रतिपादिता सगच्छते मायया तथा भास्वस्तु तत्प्रतिपाद्यकशब्दस्य तत्रादर्शनादुपेक्ष्य
व्यापकत्वं मायिकं प्रादेशमात्रत्वं यथार्थमित्यत्र विनिगमनाविरहश्च मायाया नित्यत्वा
नित्यत्वविकल्पे पूर्वोक्तदोषग्राम सर्वेषूपालयधर्मेषु भास्वनामाश्रयमनुवाद इति च कल्प्य
प्रचिदस्त्वपि तादृशं वास्त्रत्वं च वेदप्रतिपाद्यत्वमित्यादि यत् प्रलपितं तत्तुच्छम् ॥

प्राभञ्जनः

वेद्यप्रतिपाद्यधर्माणां त्वया ग्रहण्यनुपगमात् ग्रहणो निर्गुणत्वात् योन्यथा स तमात्मा
 नमन्यथा प्रतिपद्यत इत्यादिवाक्योक्तो दोषश्च त्वन्मते स्यात् ॥ जीवस्य भगवद्भीत-
 स्थाश्रुपस्य व्यापकत्वेन तदनधीनत्वेन सत्यस्य मिथ्यात्वेन चान्युपगमात् ॥ अस्मन्मते
 च नोक्तदोषस्तथान्युपगमात् ॥ विचात्मशब्देन ग्रहणो ग्रहणेऽपि त्वन्मत एव दोषो
 न ह्यात्मा सविशेषो निर्विशेषो वेति लौकिकप्रमाणतो निश्चेतुं शक्यम् ॥ किंतु वेदत एव
 वेदे तु सविशेषनिर्विशेषोभयप्रतिपादकानि वाक्यानि दृश्यते तत्रैकतरस्यान्यथात्वक-
 र्त्तनेऽपेक्षित्वापत्त्या विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ग्रह्य वेदतोवगत तन्निर्विशेषत्वेनैव प्रति-
 पद्यते स एव पापीयासरक्त प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ननु योन्यथासतमिति वाक्येनात्मनो-
 ऽन्यथा प्रतिपत्तिर्निषिध्यते न त्वन्यथा भूतस्यात्मत्वेन प्रतिपत्तिः । एवं च साध्यविरुद्धो
 हेतुः भवस्तु न आत्मत्वेनोपासनस्योपक्रातत्वादिति चेन्नैवम् ॥ नहि त्वन्मतेऽयस्तु न आत्म-
 नोपासनं किंतु सविशेषस्यात्मनस्तस्य च नास्तुत्व विशेष्यादौ वस्तुत्वात् किं त्वन्यथा सतो
 निर्विशेषत्वेन प्रतिपत्तिर्यथा निर्विशेषस्य सविशेषत्वेन प्रतिपत्तिरतोऽन्यथा सत आत्मनो-
 न्यथैव प्रतिपत्तिरूपेति तच्छ्लोकोक्तफलं तत्रैवेति न साध्यविरुद्धत्व हेतोरिति ध्येयम् ॥
 यत्तुपासनाया विशेषसत्यताया अप्रयोजकत्वमुक्तं तद्विद्वन्मनोक्तदोषाज्ञानात् नहि तत्र
 विशेषाणामसत्यत्वं उपासनैव न सभवतीत्युक्तं किंतु विशेषाणामसत्यत्वे सविशेषग्रह-
 णोऽसत्यत्वापत्त्या वेदस्यातदर्थप्रतिपादकत्वापत्तिरुपासकानां चासदेव फलं स्यात् ॥
 किंच सविशेषोपासनायास्तुच्छफलत्वेऽन्यदेवोपासनापेक्षया तस्योच्छ्रुत्यवर्णनमसंगतं
 स्यात् “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा” इति सूत्रविरोधश्च तत्र हि “सर्वं खट्विदं ग्रहो” ति
 वाक्येन सर्वस्य ग्रहात्व प्रतिपादितं तच्चासत्यत्वेन घटते सर्वस्यासत्यत्वे तदपस्य ग्रह-
 णोऽसत्यत्वापत्तिरपि ॥ शून्यवादापत्तिः स्यात् ॥ अस्मन्मते सर्वस्य ग्रहारूपेण सत्य-
 त्वाज्ञानुपपत्तिः ॥ किंचोपास्यस्य मिथ्यात्वे “यथा कृतुर्भवति तथेत प्रेत्य भवती” ति
 श्रुत्या शाब्दिकविद्योक्तोपासनशीलस्य मिथ्यास्वरूपप्राप्तिरेव फलं स्यात् पारमार्थिक
 “तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा” इति सूत्रविरोधश्च ॥ न च निर्विशेषग्रहनिष्ठस्य मोक्षोपदेशा
 इति तदर्थं इति वाच्यम् ॥ तच्छब्दस्योपक्रातवाचित्वात्पूर्वसूत्रेषु जगत्कर्तुरेवोपक्रात-
 र्नासत्यं च त्वन्मते निर्विशेषत्वाभावात् ॥ सदेवेत्यादिष्वप्यग्राह्येऽपि सविशेष एव
 त्वन्मते सच्छब्दप्रतिपादकत्वात्तत्रापि स एवोपक्रमविषयः ॥ उपक्रमोपसंहारादिवद्विधा
 वाक्यैर्ग्राहकस्यापि सविशेषविषयकत्वमेवातल्लजैव वेदस्य तात्पर्यमित्यवसीयते ॥ तथा
 चोक्त-उपक्रमोपसंहारादग्राह्यसो पूर्वताफलम् ॥ अर्थगदोपपत्ती च लिंग तात्पर्यनिर्णय
 इति ॥ यत्तु (असत्त्वेन स भवतीति शून्यवादस्य निदा न त्वनिर्वचनीयतादस्ये) ति
 वस्तुच्छम् ॥ शून्यवादानिर्वचनीयतादयोर्विशेषाभावात् त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेना
 विशेष इति वस्तु शक्यं शब्दाविषयस्यापि कदाचित्प्रतीतिसमयात्, अधिकं तु निरु-
 पितमध्यानात् ॥ अत एवासत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादिना निर्वचनीय जगदग्नी-
 इयंतामासुस्त्वमुक्तं भगवता ॥ तत्र मम भाव सत्तामात्मानं वेत्यर्थं स्वीकृत्या-

(श्रयितुं सकृदाश्रितायास्तन्वा असच्छब्दार्थात् सविशेषात्रिंशोपस्य भागशब्दा-
र्थस्य च भिन्नतः) मित्यादि यत्तु तत्त्वतिप्राकृतपञ्चनम् ॥ भागशब्दस्य स्वभाववाच-
कत्वं त्यक्त्वा कृष्णस्यापि जीववद्देहादिकं स्वीकृत्यार्थांतरकल्पनात् असच्छब्दस्य च न
देह एव शक्तिरहं स्वयं भोक्ष्य इत्यादावनुपपत्तेः—महात्मानस्तु मा पार्थ दैवीं
प्रकृतिमाश्रिता ॥ भजत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययमित्यग्निमवाक्येऽप्यसच्छब्देन
देहस्यैव ग्रहणापत्त्या भूतादिमित्यस्याव्ययमित्यस्य चासंगत्यापत्तेर्देहस्य त्वन्मते भूतादि-
त्वाद्यभावात् ॥ एतच्च पूर्वापरानालोचनमूलत्वादुपेक्ष्यमेवैतत् व्याख्यानम् ॥ अत-
एव—एते त्वशकला पुंस कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्युक्तम् ॥ नच प्रशसापर तद्विति
याच्यम् ॥ इतरास्ताराणामिवास्याप्यशावतारत्वे तदधिकत्वा अनुपपत्त्या प्रशसाया एवानु-
पपत्तेः यस्तु तस्तु कृष्णस्य साक्षाद्ब्रह्मरूपत्वात्तस्य करचरणादिकं न प्राकृतं किं त्वानन्द-
मात्रकरपादमुखोदरादित्युक्त्याऽऽनन्दमात्रमेव ॥ तत्र प्राकृतबुद्धिस्त्वज्ञानादेव ॥ अत एव
मानुषीं तनुमाश्रितेत्युक्तं एतद्वत् मा ये जानन्ति त आसुरनिश्चया इत्यर्थः ॥ एतेन यत्तु
कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्यादिकं प्रयुक्तं, यत्तु करचरणादेरानन्दत्वमित्यत्र धीनमन्वेष्ट्य
मित्युक्तं तत्र किञ्चित् तत्र श्रुतरेव धीजत्वात् स्वकपोलकल्पनायाः ॥ “तर्काप्रतिष्ठाना”
दित्यादिसूत्रे मोक्षाभागादिरूप दूषणं स्वयमेवोक्तं न्यासैः ॥ किञ्च ब्रह्मकल्पनेऽपि गौरवा-
पत्त्या तदपि न सिद्ध्येदिति विद्वन्मनोक्तदूषणं दुरुद्धरमेव स्यात् ॥ इति त्रिंशत्खण्डना-
भासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र निर्विशेषस्य विषयवाक्यानामित्यादेरेकत्रिंशत्खण्ड-
नद्वयमासस्याभासस्य प्रदर्श्यते ॥ मनः सामान्यनिषेधप्रतिपादकत्वे पूर्वमेव दूषणगण-
स्योक्तत्वाच्च सामान्यनिषेधकत्वं संभवति ॥ तद्देशकालावच्छेदेन तत्तद्व्यक्तित्वेन देशकाल-
धोरुदादनेऽननुगमं बुद्धिविषयत्वेनोपादाने तु स्थूलकालस्यापि बुद्धिविषयत्वाद्ब्रह्मात्तद-
भावयोरपि तद्देशकालावच्छेदेन सहावस्थितिसत्त्वाद्बिरोधो न स्यात् ॥ तत्कालीनजुद्धेरपा-
दानेऽपि पुर्यात्तरीयतत्कालीनबुद्धिमादाय तद्दोषस्य दुर्वारत्वात् तत्कालीनेत्यादावपि
स्थूलकालमादाय दोषाद्येति ॥ यत्तु तदत्यन्ताभावस्यादिकं तद्बिरोधप्रयोजकमित्युक्तं तत्र
सापीय ॥ तत्र विरोधो यदि सहानवस्थानं तदा सयोगालयताभावस्य सयोगेन सहानव-
स्थानाद्यभिचारः यदि च तद्देशकालावच्छेदेन सहानवस्थानमित्युच्यते तदा तच्छब्दा-
ननुगमप्रयुक्तो दोषस्तद्व्यस्य ण्येति दिष्टः ॥ किञ्च विषयस्यानुसारेण सामान्यवाक्य-
स्थानप्रोक्तसहानवस्थानेन विशेषाभावबोधस्त्वाद्यौ किञ्चिन्मार्गं श्रुतिनिषेधतीत्युक्तं प्राक्
तस्माद्ब्रह्मधर्मेषु प्राकृतत्वादिशकानिवृत्त्यर्थं प्रापचिकधर्मज्ञैरेव निषेधेनीति । अन्यथा श्रुते
प्रतारकत्वं स्यादसत्पदार्थप्राहकत्वात् ॥ नन्वसत्पदार्थस्य सत्त्वेन निरूपणे प्रतारकत्वं
भवति ॥ स्वरूपनिरूपणे अथ लिखितगृहि ज्ञानादीत्यादि वाक्यप्रयोगानुरपि प्रतारकत्वं
मन्यथा कुतः न स्यादिति चेन्न शुक्लादि रजतं पश्यैतद्वन्तं गृह्णाणेत्यादिवाक्यप्र-
योगपुरस्कृतत्वात् प्रतारकत्वस्य दुर्वारत्वात् ॥ मिथ्यामूतरत्नतद्ब्रह्मण्यमतमेव
धर्माणां प्राहकत्वात् असत्तत्र सत्त्वेन निरूपणेन प्रतारकत्वं न च तथा श्रुत्या धर्म-
निरूपिण इति ध्येयम् ॥ यत्तु लौकिकशब्देन मायिकस्य ग्रहणादित्युक्तं तनुच्छम् ॥

प्रामाज्येन-

लौकिकमायिकशब्दयोः पर्यायत्वाभावात् किंच लौकिकशब्देन मायिकस्य ग्रहणे
वैदिकानां जुहादीनां स्वादीनां न मायिकत्वं स्यात् । वैदिकशब्दस्यापि मायिक-
समानार्थत्वमिति चेदप्ये तदा ग्रहणोपि मायिकत्वापत्तिस्तस्याप्यौपनिषदत्वात् ॥
भानंदमात्रकरपादमुपोदरादीत्यादिभृत्युकानामानंदस्वरूपकरपादोदरादीनां लौकिकत्वं मूया
वदन् भृत्यर्थानमिश्रत्वादुपेक्ष्यः ॥ यदि करपादादिदर्शनमात्रेणैव तेषां लौकिकत्वं मूया
सदा दाशविषाणस्यापि लौकिकत्वं कुतो न मूये विषाणस्यापि लोके दृष्टत्वात् ॥
यदि च विषाणस्य लोके दृष्टत्वेपि दाशविषाणस्यादृष्टत्वाच्च लौकिकत्वमित्युच्यते तदा
भानंदमात्रं कुत्र दृष्टं देवानां प्रियेण येन तत्र लौकिकत्वं प्रतिपाद्यते ॥ न च कर-
पादादीनामानंदमात्रत्वं दाशविषाणायमानमेवेति वाच्यम् ॥ श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन तथा
यत्कुमशक्यत्वात् श्रुतिप्रतिपाद्येप्यनाश्वासे ग्रहण्यप्यनाश्वासेन बाह्यापत्तिः ॥ न च
सविशेषेऽनाश्वासेपि निर्विशेषे तस्य सत्त्वेन न दोष इति वाच्यम् ॥ श्रुतिप्रतिपाद्य-
त्वाविशेषेणैकत्राश्वास अन्यत्रानाश्वासे प्रमाणाभावात् ॥ यदि सविशेषे नाश्वासश्चेत्तदा
सविशेषोपक्रमे निरूपणमसंगतं स्यात् । नहि जन्मादिहेतुत्वं निर्विशेषे संभवति तस्मिन्
कहेत्वादिस्वीकारे निर्विशेषत्वमेव न स्यात् ॥ न च निर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं शाखाचंद्र-
न्यायेन तद्विरूपणमिति वाच्यम् ॥ उत्तरसूत्रेषु हेतुत्वेन तत्त्वानुक्तत्वेन तथा निरू-
पणस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ अरूपमित्यस्मादनंतरमित्यादि प्रलापस्तु विद्वन्मंडनपंक्त्य-
र्थाज्ञानविज्ञाभित्वावुपेक्ष्यः ॥ किंच "तदारप्रानं स्वयमकुर्वत सच्च स्वयामभव"दित्यादि-
श्रुतौ निर्विशेषसविशेषयोरैक्येन प्रतिपादनादेकस्य सिध्यात्वमेकस्य सत्यमेकत्र तात्पर्य-
मन्यत्र नेति कल्पनाया निर्मूलत्वात् ॥ तथा च श्रुतेर्निर्विशेष एव तात्पर्यमिति
स्योजुषतां सविशेषग्रहविचारकसूत्राणामानर्थक्यापत्तिर्दुर्वारयेति ॥ तात्पर्याविपरीतार्थं
सदेहनिवृत्तेर्निष्कलत्वात् नहि "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते"ति वाक्यार्थं केनचिद्विचारः
कृत इति दिक् ॥ इत्येकत्रिशतखंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ "अरूपवदेव हि तत्प्रधान-
हीत्यादेर्द्वात्रिंशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ "अरूपवदेव हि तत्प्रधान-
त्वा"दित्यादिसूत्रेषु यद्ययोक्तं तथाप्यस्मादेव खंडितम् ॥ किंचारूपवत्सूत्रेण निर्वि-
शेषं ब्रह्म निरूप्यत इत्यपि ते अमः । अरूपमित्यनुक्त्वा रूपवदित्युक्तत्वात् च ब्रह्मणो
भ्यवहारविषयविश्वविलक्षणत्वमेव तेन सूत्रेण बोध्यते ॥ ननु "न स्थानतोपि परस्यो-
भयलिङ्गं सर्वत्र ही"ति पूर्वसूत्रेण ब्रह्म निर्विशेषं सविशेषं चेति सिद्धांत एव वक्त-
प्रवृत्तसत्तारूपवदिति सिद्धांतसूत्रेणापि निर्विशेषं सविशेषं चेति सिद्धांत एव वक्त-
ग्योन्यथा निश्चयो न स्यादिति व्यवहारविषयत्वप्रतिपादनेपि निर्विशेषमेव पदव्यवस्-
थांति चेत् ॥ तादृशसूत्रस्यापि त्वदभिमतार्थकत्वे सर्वत्र हीत्यत्र हेतुबोधकपदे निर्वि-
शेषसंबोधदेशादित्यस्यार्थस्यासौत्रत्वेन तृतीयाध्याये शास्त्रे वा ईदृशार्थकत्वेदंशशब्दस्य
वाक्यनुक्ततयातुवृत्तेरप्यसंभवेनाभ्युपगमैकशरणत्वात् "अशब्दमस्पर्श" मित्यादिविषयक-
वाक्येपि तदुत्तरार्द्धे- "धनाद्यनंतं महत् परं ध्रुवं निवाक्य तं सृष्ट्यनुत्तात्प्रमुच्यते"
इत्येवं रूपतच्छब्देन पूर्वप्रदर्शितध्रुवस्यैव परामर्शेन प्राप्तायाः सविशेषताया अनंगीकारे

विरोधस्यावारणीयत्वात् ॥ निर्विशेषमेव ब्रह्मेति सिद्धांतस्यात्रैव प्रदर्शने अरूपवत्सूत्र-
 प्रणयनं ध्यर्थमेव स्यात् ॥ अग्रिमसूत्रेण साध्यस्यात्र सिद्धवन्निरर्देशोप्युक्तः स्यात् ॥
 एवं च तादृशस्य तादृशार्थकत्वाभावाच्चरूपसूत्रस्य निर्विशेषप्रतिपादकत्वमिति ॥
 प्रकृतैतावत्त्वमिति सूत्रस्याह च तन्मात्रमिति सूत्रस्य त्वदुक्ता आनंदमात्रकरपादमुखोद-
 रादीत्यादिश्रुत्युक्तानामानंदस्वरूपकरपादोदरादीनां लौकिकत्वं वदन् श्रुत्यर्थानभिज्ञत्वा-
 दुपेक्ष्यः ॥ यदि करपादादिदर्शनमात्रेणैव तेषां लौकिकत्वं ब्रूयास्तदा शशविपाणस्यापि
 लौकिकत्वं कुतो न ब्रूये विपाणस्यापि लोके दृष्टत्वात् ॥ यदि च विपाणस्य लोके दृष्ट-
 र्वेपि शशविपाणस्यादृष्टत्वाच्च लौकिकत्वमित्युच्यते तदा आनंदमात्रं कुत्र दृष्टं देवानां
 प्रियेण येन तत्र लौकिकत्वं प्रतिपाद्यते ॥ न च करपादादीनामानंदमात्रत्वं शशविपा-
 णायमानमेवेति वाच्यम् ॥ श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् श्रुतिप्रतिपाद्ये-
 ष्यनाश्वासे ब्रह्मण्यप्यनाश्वासेन बाह्यत्वापत्तिः ॥ न च सविशेषेऽनाश्वासेपि निर्विशेषे तस्य
 सत्त्वेन न दोष इति वाच्यम् ॥ श्रुतिप्रतिपाद्यत्वाविशेषेणैकग्राशास अन्यग्रानाश्वासे
 प्रमाणाभावात् ॥ यदि सविशेषे नाश्वासश्चेत्तदा सविशेषस्योपक्रमे निरूपणमसंगतं स्यात्
 नहि जन्मादिहेतुत्वं निर्विशेषे संभवति तस्मिन्कर्तृत्वादिस्वीकारे निर्विशेषत्वमेव न
 स्यात् ॥ न च निर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं शाखाचंद्रन्यायेन तत्तिरूपणमिति वाच्यम् ॥ उत्तर-
 सूत्रेषु हेयत्वे न तस्यानुक्तत्वेन तथा निरूपणस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ अरूपमित्यस्माद-
 नेतरमित्यादि प्रलापस्तु विद्वन्मंडनपंक्तयथाज्ञानविजृम्भितत्वादुपेक्ष्यः ॥ किंच “तदात्मानं
 स्वयमकुर्वत सद्य स्पृष्टाभव” इत्यादिश्रुतौ निर्विशेषसविशेषयोरैक्येन प्रतिपादनादेकस्य
 मिष्यात्वमेकस्य सत्त्वमेकत्र तात्पर्यमन्यत्र नेति कल्पनाया निर्मूलत्वात् ॥ तथा च
 श्रुतेर्निर्विशेष एव तात्पर्यमिति स्वीकृत्यां सविशेषब्रह्मविचारकसूत्राणामानर्थक्यापत्ति-
 दुर्घटितेति ॥ तात्पर्याविषयीभूतार्थे संदेहनिवृत्तेर्निष्कृष्टत्वात् नहि “वायुर्ब्रह्मेष्टिष्ठा
 देवते” ति वाक्यार्थे केनचिद्विचारः कृत इति दिक् ॥ इत्येकत्रिंशत्खंडखंडनाभासस्या-
 भासरप्रदर्शनम् ॥ अयारूपवदेव हीत्यादेर्द्वात्रिंशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥
 “अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वा” इत्यादिसूत्रेषु यवयोक्तं तथाचस्तादेव खंडितम् ॥
 किंचारूपवत्सूत्रेण निर्विशेषं ब्रह्म निरूप्यत इत्यपि ने भ्रमः । अरूपमित्यनुक्त्या
 रूपवदित्युक्तेस्तथा च ब्रह्मणो व्यवहारविषयविश्वविलक्षणत्वमेव तेन सूत्रेण बोध्यते ॥
 ननु “न स्थानतोपि परस्योभयार्थिनं सर्वत्र ही” ति पूर्वसूत्रेण ब्रह्म निर्विशेषं सविशेषं
 चेति संदिग्ध विचारः प्रवृत्तस्वरूपवदिति सिद्धांतसूत्रेणापि निर्विशेषं सविशेषं चेति
 सिद्धांत एव वक्तव्योन्यथा निश्चयो न स्यादिति व्यवहारविषयत्वप्रतिपादनेपि निर्वि-
 शेषमेव पर्यवस्यतीति चेन्न ॥ तादृशसूत्रस्यापि त्वदभिमतार्थकृत्ये सर्वत्र हीत्यत्र
 हेतुबोधकपदे निर्विशेषस्यैवोपदेशादित्यस्यायंस्यासौत्रत्वेन कृतीयाच्याये शास्त्रे वा
 ईदृशापेक्षस्यैवशाब्दस्य व्याप्यनुक्तत्वयानुत्तरस्यसंभवेनाभ्युपगमिकशरणत्वात् “अदृश-
 मस्पर्शं” इत्यादिविषयकशब्देपि तदुत्तरार्द्धे “अनाद्यनंतं महत्तः परं ध्रुवं निचाप्य सं
 ग्रामुमुखात्प्रमुष्यत” इत्येवंरूपतच्छब्देन पूर्वप्रदर्शितध्रुवस्यैव परामर्शेन प्राप्तायाः

प्राभञ्जनः

सविशेषताया अनङ्गीकारे विरोधस्यावारणीयत्वात् ॥ निर्विशेषमेव ग्रहेति सिद्धांत-
 स्यादेव प्रदर्शने अरूपवत्सूत्रप्रणयने व्यर्थमेव स्यात् ॥ अग्रिमसूत्रेण साध्यस्याग्र
 सिद्धबन्धिशोध्युक्तः स्यात् ॥ एवं च तादृशस्य तादृशार्थकरत्वाभावात्प्राप्त्यस्य
 निर्विशेषप्रतिपादकत्वमिति ॥ प्रकृतैतत्त्वमिति सूत्रस्याह च तन्मात्रमिति । सूत्रस्य
 त्वदुक्तार्थकत्वे यथा दोषरूपान्यत्र प्रतिपादितो ग्रंथगौरवमयाच नात्र लिख्यते पूर्वपक्षे-
 द्वाप्यप्येति संक्षेपः ॥ यत्तु (तत्त्वभावत्वं ग्रहणि न संभवतीति तु पूर्वपक्षि-
 नेष्टास्य परिहर्तुं शक्य) मित्युक्तं तन्मदम् ॥ तत्रेष्टापत्तौ भुवीनां ग्रहपरत्वा-
 पत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ नच तादृशार्थस्य सूत्रादलाभ इति वाच्यम् ॥ हिशब्दस्यैव
 तादृशार्थबोधकत्वात् ॥ एतेन (तत्सूत्राक्षरालम्ब्यध्यायमर्थ) इति निरस्तम् ॥ त्वदभि-
 मताप्येवापि सूत्रादलाभेन दोषतौल्याच्च ॥ आकाराणां प्रपञ्चमध्यपातित्यकथने दोषो-
 न्नाशनं तु तत्कथनाभिप्रायानवयोधात् नहि तत्राकाराणां प्रपञ्चमध्यपातित्वं सिद्धा-
 तितं किं तु यथाकाराणां प्रापञ्चिकत्वं भवेत्तदेवं स्यादित्यादिना संभावनामात्रमेव ॥
 अत एवाग्रे न त्वेवमित्यादिना क्त एङितम् ॥ निर्विशेषतायाः प्रपञ्चानंतगतत्वक-
 थनमपि साहचर्यमात्रम् ॥ अंतर्गतामित्या सर्वहृदयस्थितत्वेन प्रपञ्चानंतगतत्वात् ॥ अत
 एव “गृहां प्रविष्टाचारमानौ हितदर्शनादि”त्यादिसूत्रे तादृशार्थ एव निरूपित इति
 दिक् ॥ तदंतरस्य सर्वस्येत्यादिश्रुत्या च प्रपञ्चानंतगतत्वं प्रतिपादितम् ॥ नच तेषां
 मायिकाधिष्ठानबोधकत्वमिति मतप्यं तद्बोधने फलाभावात् स्वरूपप्रतिपादनस्यैव प्रकृ-
 त्वात्तस्मात्प्रपञ्चानंतगतत्वेपि प्रपञ्चविलक्षणं तदिति प्रतिपादितं अनधीत्येत्यादिना
 गालिप्रदानं त्वाहशानामुचितमेवासुरप्रकृतित्वात् परं तु ग्रहणि व्यवहारविषयप्रपञ्च-
 विलक्षणत्वेपि न त्वदभिमतनिर्विशेषरूपसिद्धिर्देन भक्षित इत्यादिन्यायस्यावसरस्यदुक्तः
 स्यात् किंतु प्रपञ्चव्यवहारविषयत्वाभावापि शास्त्रीयव्यवहारविषयत्वं वर्तत एवा-
 न्यथा शास्त्रैकल्यं स्यात् “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी”त्यादिश्रुतिविरोधश्च स्यात्
 पञ्चाव्यवहार्यत्वेपि लौकिकव्यवहाराविषयत्वादव्यवहार्यमयमेवार्थो व्यासैः “प्रकाशा-
 दिवचावैयर्थ्यं”मिति सूत्रेण दर्शित इत्यलं विस्तरेण ॥ यदपि अरूपमित्युक्ते सविशे-
 षताव्याचरितार्थशंकायां तत् प्रधानत्वादित्युक्तमिति तच्चरितार्थमिति प्रलपितं यत्तु-
 ष्टम् ॥ तत्प्रधानत्वादित्यस्य ग्रहप्रधानत्वाच्चिर्विशेषग्रहाप्रधानत्वादिति त्वदभिमतार्थ-
 कत्वेपि सति शेषवाक्यानां श्रुतितात्पर्यविषयनिर्विशेषपरत्वाभावादचारितार्थशंकाया
 दुपरिहरत्वादरूपमित्युक्तत्वेव सामंजस्ये रूपवदिति कथनस्य वैयर्थ्यात् ॥ यत्तु (दर्श-
 यति चाप्यो अपि स्मर्यत इत्यस्य निर्विशेषग्रहपरत्वात्) दित्युक्तं तत्तदर्थज्ञानात् ॥
 नहि तत्सूत्रस्य निर्विशेषग्रहपरत्वं किंतु विरोधाशंकायां तत्परिहारेण सूत्रेण क्रियते
 कोसौ विरोध इति चेच्छृणु ब्रह्मजगत्समवायिकारणमिति वेदे प्रतिपादितं कारणधर्माश्च
 कार्ये संभवत्यन्यथा असत्तः सत्तास्त्रीकारापत्त्या श्रुतिविरुद्धकल्पनापत्तिः तस्मात्ते ग्रहण
 पथेति वक्तव्यम् ॥ निर्गुणं निष्कलमित्यादिना निषेधोपि श्रूयत इति विरोधमाराधय
 परिहरति “दर्शयति चाप्यो अपी”त्यादिना श्रुतिरेव जडजीवधर्माणां ग्रहण्यमात्रं

दर्शयति “द्वेवाव ब्रह्मणो रूप” इत्युपक्रम्य “अथात आदेशो नेती” त्यादिना निषेधमाह
 इतिशब्द प्रकारवाची । ब्रह्मपञ्चमहाभूतानि भवतीति न तदेवाग्रे ध्याख्यानेन दर्शयति
 नष्टे तस्मादिति हि युक्तोयमर्थः यत् एतस्माज्जातं तन्न हि कार्यकारणयोरेक प्रकारो
 भवतीति द्वितीयेनेतीत्यस्यार्थो विवृत्त किं तस्मात्परमस्त्रीति ननु समवायित्वमात्रमेव
 ब्रह्मणः किंतु निमित्तत्वमपि तेन प्रपञ्चातिरिक्तस्य ब्रह्मणो विद्यमानत्वात्प्रपञ्चधर्मवचन
 तस्मिन्नापचारिकमेवेति युक्तं श्रुत्यैव तथा प्रतिपादनात् ॥ श्रुतेरन्यार्थनिराकरणायाह
 “अपि च स्तय्यते” अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते । सदसच्छब्दप्रतिपाद्य
 पञ्चमहाभूतव्यतिरिक्तं ब्रह्म उच्यते इत्यनेन प्रपञ्चधर्मा भगवति उच्यते न तु तत्तद्वर्मा
 भवतीति ज्ञापयति । अधिकं हि आप्यादितोवसेयम् । “दर्शनाच्चेति” सूत्रस्य तु श्रुतिपु
 त्तद्वर्मदर्शनादित्यर्थः । कुत परमेश्वरोपासनाया पुरपाणा प्रत्यक्षेणापि भगवत्स्तथा
 भानादिति चकारार्थस्तथा च वैश्वानरविद्याया प्रादेशशमात्रस्याभिविमानत्वमन्यत्रापि
 “यदेकमव्यक्तमनतरूप”मित्यत्रैकस्यानतरूपत्व प्रतिपादितमतः सकलविरुद्धधर्माश्रयत्व
 भगवतो दर्शितं “अत एव चोपमा सूर्यका” विवदित्यत्रापि स एवार्थो दर्शितः । एतेन
 तत्सूत्रार्थाज्ञानमूलका अत एव चोपमा सूर्यकादिवदित्यादिप्रलापो निरस्तः । तस्य पितृत्या
 दिना गालिप्रदानं तृभयब्रह्मस्य युक्तमेव बुद्धिचलहीनानां वाक्पारुष्यमेव बलमिति लोके
 दर्शनात् ॥ यत्तु (असमासस्थले नञो भेदवति लक्षणया पदार्थांतरेऽभेदेनान्वयोपि
 व्युत्पत्तिविरुद्धः) इति प्रलपितं तत्र देवानां प्रियं प्रष्टव्यस्तादृशव्युत्पत्ते किं स्वरूप
 यस्याविरोधः आपाद्यते तत्र यदि निपातातिरिक्तस्थले नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्व
 यबोधोऽव्युत्पन्न इति भूयास्तदा निपातनामार्थयोरभेदान्वयबोधस्य व्युत्पत्त्यविरुद्धत्वेपि
 भेदान्वयबोध व्युत्पत्तिविरोधाभावात्तादृशविरोधापादनमसंगतमेव । घटो न पट इत्या
 दापि घटप्रतियोगिकाभिन्नभेदवदभिन्नं पट इत्यर्थः इष्टार्पतिं कृत्वा निपातातिरिक्त
 पदमनुक्त्वा नामार्थयोरभेदान्वयबोधस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्चेति एतात्प्रकृतशब्दयोस्तु
 स्वार्थकथनमित्यादिदोषोद्भावनः ॥ तत्रत्यग्रथाभिप्रायान्नबोधात् ॥ अत एवोक्तं—भावा
 यबोधविहितो न दुनोति दोष इति प्रकृतैवावत्येति सूत्रस्य त्वदुक्तेरीत्याधिकरणे तु मूर्तां
 भूतप्रतिषेधस्य प्रकृत प्रतिषेधतीत्येतावतैः सिद्धेरेतात्त्वमित्यस्य एतावत्त्वपदाददरे च
 प्रकृतपदस्यावैयर्थ्यप्रसक्तैर्दुर्वारत्वात् ॥ किंच मूर्तामूर्तरूपद्वयं यत्प्रकृतत्वेन विवक्षितं
 तस्य प्राधान्यमभिमतं तच्च तदा केन रूपेण तदिति वक्तव्यं स्वेन रूपेण ब्राह्मणे वा
 नाय ब्रह्मणो रूप इति विशेषणवैयर्थ्यात् ॥ द्वितीये ॥ ब्रह्मण एव प्राधान्यमिति ब्रह्मण
 एवात्रोपदेश्यत्वात् ॥ नच सर्वधर्मास्तत्पदेन बोधनाब्रह्मणोऽप्राधान्यमिति वाच्यम् ॥
 रादो शिर इति वदमेदपि पृथ्वा समवे नाप्राधान्यमेवेति नियमाभावा “दानद
 ब्रह्मणो विद्वा” नित्यादौ त्रयाप्यभेदे पृथ्वा स्वीकृतत्वात् ॥ एव च द्वे वा ब्रह्मणो
 रूपे इत्यत्र ब्रह्माभिन्ने रूपे इत्येवार्थः तथा च ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्तस्मिन्नेतावत्त्व परिच्छिन्नत्व
 प्रतिषेधतीत्येव ध्याख्यानमुचितम् ॥ अन्यच्च यच्चोक्तं तत्पूर्वमेव निरस्तम् । इति द्वार्थि
 शतखण्डननामासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र निर्विशेषेत्यादेरस्यार्थशतखण्डननाभा

प्राभञ्जनः

तस्मात्सत्त्वं प्रदर्श्यते ॥ (यत्र निर्विशेषस्य श्रेयत्वादिवोधकानि वाग्यानि वृत्त्युपहितस्य
वृत्तिव्यापकत्वबोधकानी) त्यादि यदुक्तं तत्रोच्यते ॥ “मात्मारारे द्रष्टव्य” इत्यत्र
दर्शनं निर्विशेषस्य विधीयते सविशेषस्य वा ॥ नाद्यः निर्विशेषस्य त्वन्मतेऽदृश्यत्वात् ॥
न च वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि निर्विशेषस्य फलव्याप्यत्वाभावाददृश्यत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् ॥
वृत्तिव्याप्यत्वस्यापि निर्विशेषेऽभावात् “यन्मनसा न मनुते” “यतो वाचो निर्वर्तत
अप्राप्य मनसा सह” त्यादि धृतौ मनःपदेन वृत्तेरेव ग्रहणस्य त्वन्मते युक्तत्वाद्वाचितं विना
मनोप्राप्तत्वाभावात् ॥ न च वृत्त्युपहितस्य वृत्तिव्याप्यत्वमित्यपि युक्तं वृत्त्यु-
पहितस्य सविशेषरूपेण निर्विशेषस्यानुपपत्तेः ॥ किंचोपाधिरूपाया वृत्तेरभिप्रात्य मात्मा-
श्रयो भिन्नत्येवमन्याश्रयाद्यापत्तिरिति ॥ मनसैवेदमासम्भित्यादावपि वृत्तेर्ग्रहणे
विरोधः फलग्रहणे मनःपदस्य तत्रापूर्ववृत्तिकल्पने मूलं वक्तव्यम् ॥ किंच प्रतिविधा-
संभवस्य पूर्वं विस्तरेण प्रतिपादितरूपेण कल्पस्यैवासंभवेन फलव्याप्यत्वकथनं तेनैव निरस्तं
तस्मात् “यन्मनसा न मनुते” इत्यादिवाग्यानामसंस्कृतमनोविषयत्वमत एव-दृश्यते
त्वमया बुद्धेर्वादिभिः संस्कृतबुद्धियेद्यत्त्वमुक्तमन्यथा तद्विरोधापत्तेः ॥ न च फलव्ये-
नाभिमतस्य चिप्रतिविधस्य त्वन्मते बुद्धिशब्दवाच्यत्वमस्ति येन तत्परत्वं कल्पयेः ॥
नापि द्वितीयः ॥ सविशेषज्ञानस्य मोक्षसाधनतायास्त्ययानुपगमात् ॥ एवं “तमेव विवि-
त्वातिमृत्युमेतौ” त्यापि विकल्पदोष ऊहाः ॥ ज्ञानशब्दस्य स्फुरणार्थकस्य वृत्तिव्या-
स्यर्थकल्पने गौरवम् ॥ यत्त्ववताररूपपरं भगवद्वास्त्यमित्याद्युक्तं तत्रोच्यते ॥ किम-
वताररूपभगवज्ज्ञानान्मोक्षस्त्वयानुपगमयते न वा ॥ आद्ये निर्विशेषे वृथैव तत्राग्रहः
धृत्या तस्य प्रतिपादनान्त्स इति चेच्छ्रुत्या सविशेषस्यापि प्रतिपादनादुभयविधभगवतो
रूपमिति पक्षं त्यक्त्वा सविशेषस्य मिथ्यात्वं धृत्यसंमतं किमिति स्वीक्रियते तस्मा-
दासुरमात्र एवात्र कारणमत एव तन्मायामोहितत्वात्प्रेतादिदृष्टान्तप्रणयनं कृतम् ॥
द्वितीये-त एव पश्यत्यखिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदं शुभमित्यादिवाक्यविरोधः तद्-
शनस्य मोक्षासाधनत्वात् ॥ किंच मायिकस्याविशेषेऽपि तद्दर्शनमुपासनादिजन्यतरङ्ग-
पाहेतुत्वेनांगीकुर्वन्बुद्धेः एवान्यथा यदादिदर्शनेऽपि तत्कृपैव कुतो न हेतुरित्यपि विभाव-
यनीयम् ॥ किंच तद्रूपस्य मायिकत्वे मया प्रसज्येन त्वेत्याद्युक्तिर्विहृत्ये मायाया
भ्यामोद्धार्यत्वाद्भगवत्कृपायाश्च व्यामोहोपघातकत्वात् सूत्रे संराधनपदं सम्यक् साधनं
संराधनमिति व्युत्पत्त्या संराधनपदस्योपासनापरत्वादुज्जनादीनामुपासनया भगवत्सा-
क्षात्कारः ॥ एतेन अपि संराधन इत्युक्तत्वेन प्रतिज्ञाविरोधे अर्जुनादिदर्शनादेः संरा-
धनेऽभावादित्यादिकं निरस्तम् ॥ संराधनपदस्य समाधिपरत्वमेवेत्यत्र नियामकाभावात्
माद् पूर्वस्य तथात्वेऽपि संपूर्वस्यातथात्वमित्याद्युक्तिस्तु निरस्तम् ॥ धातूनामनेकार्थत्वादुप-
सर्गाणां वातपर्यवशात्तदर्थद्योतकत्वादत एवोक्तं-उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र
नीयत इति ॥ यच्च वेदैरित्यस्य सविचारैरित्यर्थकरणे द्रष्टव्य इत्यादिधुतिविरोध इत्युक्तं
तत्र सम्यक् ॥ सामान्यतोपीतिरिति त्वत्सम्मतार्थकरणेऽपि श्रोतव्य इत्यादिधुति-
विरोधस्यावारणीयत्वात् ॥ यदि सामान्यतोप्ययनमात्रेण दर्शननिषेधेऽपि मननसहिता-

ध्ययनेन तद्दर्शनस्य श्रुतौ विहितत्वाच्च विरोध इत्युच्यते तदा विचारसहितैर्वैदैस्त
 दभावप्रतिपादनेपि निदिध्यासनसहितैस्तद्दर्शनस्य श्रुत्या प्रतिपादनाच्च विरोध इति विरो
 धापादनमविचारमूलकमेव ॥ निदिध्यासनत्व च भक्तित्वव्याप्य तेन भक्त्या त्वनन्यया
 लभ्य इत्यनेनैकग्रन्थतया न तद्वचनविरोध इति बोध्यम् ॥ सर्वेषां भगवद्दर्शने समा
 नेपि केषाचिन्मोहानपगमे भगवद्विच्छेदं नियामिका ॥ यत्तु तदपगमसाधनाभावादेव
 मोहानपगमो न तु तत्र भगवद्विच्छाहेतुरित्यक्तं तनुच्छम् ॥ त्वयापि तदपगमे
 साधनाभावहेतुकर्महेतुत्वेन “एष ह्येव साधु कर्म कारयती” त्यादि श्रुत्यनुरोधेन
 भगवद्विच्छाया कल्पनीयत्वेन तस्यैव कारणत्वस्य युक्तत्वात् ॥ न चैव भगवतो
 नैर्घृण्यापत्तिरिति वाच्यम् ॥ लीलाया नैर्घृण्यासम्भवादन्यथा सर्वेषां तद्दर्शानाम्मोक्ष
 सम्भवेन लीलौच्छेदः स्यात् । अत एवोक्तं “लोकवत्तु लीलानैवत्य” मिति एव
 च लीलार्थकृता या मयादा परपर्यायरूपा भगवद्विच्छा तद्विरोधान्येव मयानु
 कूलेनेत्यादिवाक्यानीति भाग्यत्रयचनविरोधोपि न सम्भवतीति ॥ एतेन एव चेत्या
 दिकं सर्वं निरस्तम् ॥ यद्दर्शन इत्याद्युक्त्वा “भिद्यते हृदयप्रथि” रिति श्रुतिविरोधो
 ज्ञानं त्वज्ञानात् धनुर्गृहीत्वौपनिषदमित्यादितत्प्रकरणस्यवान्यानुरोधेनानन्यभक्त्या
 तद्दर्शनस्यैव तत्फलहेतुत्वोपगमादत एव “शरं शृपासानिशितं सदधीते”त्याद्युक्त
 (स्वतेजसा स्वस्य विरोधाभागे क्व तेजसा प्रकाशे विरोध इति देवानां प्रियं प्रष्टव्य)
 इत्यादिना यदूचे तत्र पूर्वापरप्रधानभिज्ञ एव वक्तव्यम् । पूर्वमलौकिकतेनोद्दर्शनं
 लौकिकानुसारेण लीलैरेत्युक्तत्वा प्रकाश्यत्वमपि लीलैवेत्युक्तम् । तत्र च प्रकाश्य
 त्वस्वीकारे सूर्यादिप्रकाश्यत्वमेव वक्तव्यम् ॥ एव च “न तत्र सूर्यो भाती”ति
 श्रुतिविरोध इत्याशका स्यात्तद्विषयमुक्तं यदादित्य इति तथा चादित्यादितेजसोपि
 ब्रह्मतेनोरूपत्वेन तत्तेजः प्रकाश्यत्वेपि विरोध इति प्रतिपादितम् ॥ श्रुतिस्तु घटादीनां
 यथा स्वभिन्नतेजः प्रकाश्यत्वं तथा ब्रह्मणो नेति निषेधति ॥ एतेन किंचेदानीमित्या
 दिना यदुक्तं तद्विरस्तम् ॥ यच्च त्वया अरूपवत्सूत्रार्थमज्ञानता “प्रकाशादिवच्चात्रैयर्थ्य”
 मिति सूत्र व्याख्यात तद्व्याख्यानं च पूर्वमेव दूषितम् ॥ भक्त्या त्वनन्ययेत्यादिवाक्यस्य
 सविशेषपरत्वे प्रमाणाभावः शुद्धब्रह्मण्येव सामर्थ्यवशात्सयसपत्नौ निर्विशेषसविशेष
 योर्भेदः स्वकपोलरूपनयोक्त्या तत्तद्वाच्यानां विप्लवो वृथैव ॥ माया च त्वदभिप्रेता
 पूर्वमेव निरस्ता ॥ अत एवात्मारामोपि सक्रामं प्रियवियोग्यपि व्यापकस्तद्वियोगेन
 दुःखं व्रजन्नप्यानदरूपं सर्वज्ञं सकलश्रुतिप्रतिपादितविरुद्धधर्माध्यत्वादिति सक्षेपः ॥
 इति त्रयस्त्रिंशत्तद्व्यवहाराभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र निर्धर्मिकपदार्थस्येत्यादे
 श्रुतिस्त्रिंशत्तद्व्यवहाराभासस्याभासत्वं प्रदर्शयत ॥ लोकरीत्यनुसारेण यद्यर्थनिर्णयो लोके
 यद्यथा दृष्टं तस्य तथैव निश्चयः कार्यो निर्धर्मिकपदस्यायां लोके न प्रसिद्धः किन्तु
 येदगम्यन्नुप्रापि न शक्तिगम्यं किन्तु लक्ष्य एवति लोकानुसारेण स्वाभिमतं ब्रह्मापि
 न सिद्ध्यदित्यभिप्रायस्तद्व्याख्यामिप्रायमज्ञातैव वस्तुमात्रं गृह्यत इत्यादि प्रलपितम् । यत्तु
 (शब्दसमवायिकारणमात्राशमित्यादिसद्व्ययोगानुपपत्त्या वादसाधर्मोपलक्षिते तादृश

प्राभञ्जनः

शक्तिर्वाच्येति तत्राग्न्यभिचारः) इति तन्मन्दम् । आकाशः शब्दसमवायिकारणमित्या-
 दाकाराशपदस्याष्टद्वयातिरिक्तद्रव्यत्वाच्छिद्ये शक्तिर्न तु शब्दसमवायिकारणत्वाच्छिद्ये
 येन त्वदुक्तदोषेण सादृशधर्मोपलक्षिते शक्तिः कल्प्येत तथा च यद्यत्पदशक्तिविषय-
 त्वाश्रयं तत्तद्विधर्मिकमिति व्यासौ पदशक्तिविषयेष्व्याकाशे निर्धर्मिकत्वाभावात् सत्त्वात्
 ग्न्यभिचारः ॥ किंच शब्दाश्रयत्वोपलक्षिते शक्तिरूपदार्ष्टिक्यमिहो बोध इत्यप्याकाशस्य
 निर्धर्मिकत्वमित्यपि तस्य भ्रम एव ॥ तदर्थोपलक्षिते शक्तिरिति मतेऽपि अष्टद्वयाति-
 रिक्तद्रव्यत्वाच्छिद्य आकाशपदस्य शक्त्युपगमादत एव नानाधर्माच्छिद्यत्वेकपदवाच्य-
 त्वासंभवादिति हेतुस्तैर्दर्शितः ॥ शक्तिवादे चास्तु वा पदादपि निर्धर्मिकत्वमित्युपस्था-
 निर्विकल्पकत्वं च तदंशे तत्तत्पदोपस्थाप्याप्रकारत्वं ननु तदंशे सामान्यतो निष्प्रकारत्वं
 विभक्त्युपस्थापितैकत्वादीनां तदंशे प्रकारत्वोपगमादित्युक्तं भट्टचार्यैः किंचेत्यादिना
 जातिशक्तिपक्षे गोत्वादेर्निर्धर्मिकस्यैव पदार्थत्वमस्तीति यदुक्तं तदपि न किंचित् ॥ गोत्वं
 गोपदशक्यमिति शक्तिज्ञाने गोत्वरस्य निर्धर्मिकस्य भानासंभवात् ॥ गौर्गोपदशक्येयत्रापि
 गोरेव शक्यत्वाश्रयत्वेन भानात् गोत्वरस्य पदार्थत्वमत्रो जातिशक्तिपक्षेऽपि न गोत्वरस्य
 निर्धर्मिकतया पदार्थता ॥ श्रुते निर्गुण एव तात्पर्यं न स गुण इत्यत्रापि विनिगमकं
 बुद्धं येन तत्रैव तात्पर्यमिति त्वत्कथनं संगच्छेत तात्पर्यग्राहकणाहुपक्रमार्दानामु-
 भयत्र तुल्यत्वात् ॥ किंच यदि लोकविरहं न स्वीकर्तव्यमित्येव ते नियमस्तदा
 प्रकाशतमसोरपि न परस्परमाध्याश्रयिभावो लोके दृश्यत इति सोऽपि प्रकाररूपे
 ग्रहण्यविद्यां तमोरूपां स्वीकुर्यात् त्वया कथं त्यक्तः ॥ ध्रुवध्वस्तु लोकरीत्यैव विचार्य
 इति वदन्प्रष्टव्यः लोकरीत्येतस्य कोऽर्थः किं लोके यदृष्टं तदेव श्रुतितो प्रतीतमंगी-
 कर्ष्यमुत लोके पादरां दृष्टं तत्सञ्जातीयं श्रुतितो वगैरन्यम्, नाद्यः द्वागादेर्लोकिकस्यै
 श्रुतेरनुवादकत्वापत्त्याऽप्रमाणत्वापत्तिः नापि द्वितीयः निर्धर्मिकग्रहणः सञ्जातीयस्या-
 भावात्तत्सिद्ध्यनुपपत्तिस्तदवस्यैवेति ॥ भगवति विरुद्धधर्मवत्त्वं तु श्रुतिवैवर्ग्यते ॥
 मृत्ता भक्षणोदल्ललादिप्रसंगेष्वपि यशोदादिमिर्विरुद्धा धर्मा दृष्टा व्यासादिभिश्च पुरा-
 णेषु प्रतिपादिता इति ॥ गुणेन विरुद्धा धर्मा इत्यादिकं प्रत्युक्तम् “दर्शनाद्ये” ह्यनेन
 सूत्रेणाप्ययमेवार्थः प्रतिपादितः ॥ नच मायया सादृशधर्मो भगवता प्रदर्शिता इति
 वाच्यम् ॥ मायापदेन सामर्थ्यं चेत्तदेष्टापत्तिः । अविद्या तु पूर्वमेव निरुद्धा ॥ त्वद्व्येष्वपि
 यन्मायायाः सदसद्विलक्षणत्वं स्वाश्रयत्वेनामिममतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं चांगीकृत्य
 ग्रहाधितत्वं तस्याः स्वीकृतं तदपि पूर्वापरविरुद्धत्वादसंगतम् ॥ व्यामोहायं चेति तेन
 तस्या ग्रहाधितत्वं तस्याः स्वीकृतं तदपि पूर्वापरविरुद्धत्वादसंगतम् ॥ व्यामोहायं चेति तेन
 उपाधिभूताया ग्रहागतविशेषकल्पकत्वमिति मते तस्योपाधित्वप्रयोजकं किमिति
 नक्तव्यम् ॥ न च तस्यानादित्वात् किंचिदपि प्रयोजकमिति वाच्यम् ॥ तस्या अनादित्वे
 “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” इति श्रुतिविरोधः ॥ नच तस्या ग्रहस्वरूपातिरिक्तत्वा-
 भसत्वाच्च विरोध इति वाच्यम् ॥ अयुनापि तस्यास्तादृशत्वादप्य आसीदित्यंशा-
 न्नैवेति । ईश्वरेच्छायाश्च तत्प्रयोजकत्वं पूर्वमेव विस्तरेण खंडितमन्यत्सर्वं दूत-

प्रायमिति संक्षेपः ॥ इति चतुर्विंशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र प्रादेशमात्रमित्यादेः पंचत्रिंशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ प्रादेशमात्रस्याभिविमानत्वमुक्तं श्रुतौ तत्र प्रादेशमात्रत्वं मायिकमिति यदुक्तं तन्नावाज्ञानमूलकं तत्सौपाधिकत्वस्योक्तत्वात् सूच्याकाशवत् ॥ किंच प्रादेशिकत्वमेव स्वाभाविकमभिविमानत्वमेव मायिकमित्येव कुतो नोक्तं श्रुत्या मायिकत्वेनाप्रतिपादनादिति चेत्प्रादेशिकत्वस्य मायिकत्वं कुत्र श्रुत्या प्रतिपादितं येन तस्य तथात्वमंगीकरोषि “अणीयाद्भीहेर्वा यवाद्वा ज्यायानाकाशाज्यायान् दिव” इत्यत्रोभयविधत्वस्यैव श्रुत्या प्रतिपादितत्वेऽप्येकतरपक्षपाते बीजाभावः ॥ किंच पुनः पुनः सर्वं मायिकमित्येव दृष्टीकुर्वता मायावादित्वं मिथ्यावादित्वं च स्वस्मिन् प्रकाश्यते ॥ “रसो वै सः रस ह्येवायं लब्धवानंदी भवती” इत्यत्र रसशब्दस्य शृंगारपरत्वे विटवादित्वं चेत्तद्यापि तत्कुतो न स्यात् ॥ त्वयापि तादृशश्रुतिघटकस्य रसशब्दस्यानंदार्थकत्वायाः स्वीकृतत्वात् शृंगारस्यापि रतिपर्यायत्वादनंदरूपत्वात् ॥ न चानंदसामान्यस्य रसरूपस्येपि न शृंगारस्य सद्रूपत्वमिति वाच्यम् ॥ “एतत्त्ववानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती” इत्यादि श्रुत्याऽऽनंदमात्रस्यैव त्वन्मतेषु ग्रहस्वरूपत्वात् ॥ ननु तस्यांतःकरणवृत्तिरूपत्वाद्वा ग्रहत्वमिति वाच्यम् ॥ तादृशस्य रसस्यानन्यभक्तिरूपत्वाद्यादृशी भक्तिस्तथा तत्राविर्भवतीत्यभ्युपगमेन लौकिकशृंगारवद्वृत्तिविशेषत्वाभावात् ॥ त्वन्मतेऽप्यानन्दस्य लोके वृत्तिविशेषात्मकतया तदोपतौल्यात् ॥ ईश्वरमणस्य मायिकत्वमिति त्वदुक्तौ मायिकरत्वेन मिथ्येति विवक्षितं चेद्रमणस्य स्वस्वरूपात्मकस्य मिथ्यास्यैव स्वरूपस्य मिथ्यारत्रापत्तिः ॥ श्रीकृष्णस्य तु “एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वय”मित्युक्तिविरोधात्तादृशम् ॥ श्रुतीनां व्यवस्था तदुक्ता तु करोलकल्पितत्वाभिर्मूला उपेक्षणीया च भगवति सर्वभजनपामर्त्येनैव सर्वस्य श्रुतिबोधितस्योपपत्तात्रौपाधिकत्वादिकल्पनस्यान्यत्वात् ॥ नच सामर्थ्यं मायैवेति वाच्यं मानाभावात् ॥ नहि सामर्थ्येन कुर्वन्मायया करोतीति व्यवह्रियतेऽन्यथा हनुमद्भीमादिकृतकर्मणां मायिकत्वव्यवहारः स्यात् ॥ यदपि मर्यादामार्गविरुद्धः पुष्टिमार्गो नादरणीय इत्यादिप्रलपितं तदप्यज्ञानात् ॥ मर्यादामार्गे स्त्रीणां स्वपुरुषं परित्यज्य परपुंसि रतानां नरको भवति गोपीनां तथाविधानामपि श्रीमद्भागवतादिषु मोक्षः श्रूयते स च विरुद्धः स्यात्तस्मादकाशेनापि शास्त्रप्रामाण्यमभ्युपगच्छता पुष्टिमार्गः स्वीकरणीयः देवयानपितृयानवन्मार्गद्वयस्वीकारेपि न दोष इत्यवधेयम् ॥ अन्यथा संतमिति वचनोक्तं फलं तु ईश्वरपरतंत्रं स्वस्वरूपं स्वतंत्रतया अंगीकृत्य यथेष्टाचरणशीलानामेव भवतीति ॥ अत एव तेषामात्महंतृत्वं “ममुर्यां नाम ते लोका” इति मंत्रोक्तफलमपि तेषामेव ॥ किंच सर्वस्य स्वस्मिन्कल्पितत्वं वदतो ध्यानघटणासमाविधर्मोचरणादीनामपि कल्पितत्वं स्वीकुर्वता तत्सर्वं यथा त्यक्तं तथा राजसेनाधनार्जनादिकं परनिंदात्मकं संस्तुत्यादिकमपि मिथ्येति निश्चित्य कुतो न त्यक्तं यदि च “नामुक्तं क्षीयते कर्म” इति श्रुत्या कर्मोचीनतया क्रियत इत्युच्यते तदा येनोपेक्षेण प्रारब्धाख्येन कर्मणा ध्यानादावरुचिर्निन्दादौ रुचिस्तत्राजनिष्ठ तेनैवेतत्फलं

प्रांभजनः

नरकादिकमपि तत्राप्त्यं भविष्यतीत्यन्धारय यथेष्टाचरणशीलत्वात् ॥ अत एवोक्तं—
 बुद्धाद्वैतसंतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ॥ पशूनां तत्त्वदरां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥
 विद्वद्वादिदुल्यत्यमांक्षीमन्त्रविज्ञवान् ॥ सर्वधीदोषसंख्यागालोकैः पूग्यश्च देयवत् ॥
 तथा चैतत्सर्वं श्रुतिस्मृतिविशिष्टोक्तमनाचरता तद्विधिब्रह्माचरता च विहितस्यानुष्ठा-
 नादिति स्मृतिप्रदर्शितफलभाषित्वं स्वसिद्धाधिकृतम् ॥ यत्तु पुष्टिमागं स्वोत्प्रेक्षया दोषा
 भाविष्कृतास्तु न तत्र पदमादधते तन्मार्गस्य भगवत्कृपाविभूतमित्येन तत्र नरकादीनां
 प्रकृतमशक्यत्वात् कृपाया दुःखहरणेच्छारूपत्वात् भगवत्प्रचिन्त्यमहिम्नि प्रितर्कस्यानपत्ता-
 रादत एवोक्तं—अचिन्त्याः खलु ये भावाः न तांस्तर्केण योजयेत् ॥ अचिन्त्यरचनारूपं मनस्यपि
 जगत्खलु ॥ "नैवा तर्केण मतिरपनेया प्रोक्तान्वेनैव मुञ्जानाय प्रेष्टे" स्वादि "तर्काप्रतिष्ठा-
 ना"दिति च ॥ एतेनात्मारामपरेस्वाम्य सुपरां निन्दित इत्येतं निरस्तम् ॥ निंदाविकं
 त्यासुरधर्मत्वात्तद्व्येवोपयुज्यत इत्युक्तमसकृदेव ॥ बुद्धतुल्यतापि सर्वस्य विज्ञानरूपता-
 मंगीकुर्वतामेवेति ॥ इति पञ्चमिंशत्वंद्व्यङ्गनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ स्वाभा-
 विकशरीरेत्यादिः पद्विंशत्वंद्व्यङ्गनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ स्वाभाविकं शरीरादि-
 कमित्यस्य स्वादृष्टोक्तमिति ॥ स्वस्य भावः स्वभाव इति व्युत्पत्त्या दृष्टादीनामेव स्वाभा-
 वत्वात् तत्रतधर्मस्यैवान्यत्र भावपदबोधयत्वात् ॥ तथा चेश्वरो न शरीरी शरीरोत्पादक-
 धर्माद्यभावादित्यनुमानं तत्र धर्माद्यभावासाधनार्थं ज्ञानेच्छा प्रवृत्तातिरिक्तविशेषधर्मा-
 भावादिति हेतुः धर्मादीनां च विशेषधर्मापरपर्यायत्वेनाभिमतं विशेषगुणत्वमस्त्येवेति
 नाप्रयोजकरसंकापि ॥ एवं च तद्व्याजानादेवासत्ताविदोपोद्भाजनम् ॥ (यथा वैशे-
 षिकीश्वरे सुखानंगीकरेपि नैयायिकैरानन्दं प्रवृत्तौ विद्वानिति श्रुतिबलात् तत्र सुखा-
 न्गीकारेण स्वरूपातिदिशे) इत्युक्तं तदपि न किञ्चित् वैशेषिकाणां मते श्रुतेः प्रामाण्यं
 नास्ति नैयायिकानां मते तदस्तीति त्वदुक्तिं प्रमाणत्वेनानीकुर्वन्तिः अत्राजडैः स्वीकर्तव्यं
 यत्तु शास्त्रविद्भिर्नहि वैशेषिका नास्ति का येन श्रुतिमनंगीकुर्वन्ति ॥ तन्मते श्रुतेरन्य एवार्थं
 इति चैस्यायिकानां तत्र निर्भरः किं मूलक इत्यपि यत्कस्य देवानां प्रियेण ॥ अस्तु वा
 तस्मिन्नानन्दो नृत्तसागानन्द इत्युक्तिस्तु तेषां ब्रह्मण आनन्दस्वरूपत्वं नास्तीत्यभिप्रायेण न
 त् ब्रह्मण्यानन्दोस्तीत्यत्रापि तात्पर्यम् ॥ अत एवानाख्यास्योक्तो वाचाब्जस्तोत्रः तस्मात्स-
 त्पर्याजानादेवेदमुक्तम् ॥ जगत्कर्तृत्वैवैवेत्येवकारस्तु तादृशसाध्यतावच्छेदक रूपस्य
 मुख्यत्वप्रतिपत्त्यर्थः ॥ अत एव मणिकारादिभिरिष्टरानुमाने तद्विषये मुख्यतयानुमितिः
 प्रतिपादिता ॥ उदयनाचार्यैरपि कार्या योजनेत्यादिश्लोकेन प्रतिपादितहेतुपूकसाध्यताग्रहे-
 (लोके दृष्टयेनोक्तो नियमो ज्वंसे व्यभिचारी) इत्युक्तं तदपि तन्मताशानादेव ॥ तत्र
 कार्यत्वहेतोर्ज्वंसे व्यभिचारत्वात्पाय सत्ये सतीति विशेषणं यथा तैर्दत्तं तथैव प्रकृतेपि
 सत्कार्यकर्तृत्वमेव तादृशानियमघटकमिति न दोषः ॥ अस्तुतस्तु ज्वंसकर्तृत्वं तु तत्प्रति-
 योग्युपादानगोचरज्ञानवत्त्वमेवेति न दोषः ॥ भावत्वादिकं त्वद्व्यङ्ग्यं इति न खंडनोक्त-
 र इति ध्येयम् ॥ खंडनरीत्यनुसारेण तु कर्तृत्वादेरपि निर्वकुमशक्यत्वेन भाव-

स्वमात्रे तत्कथनममंगतं स्यात् ॥ यदपि कर्तृत्वस्य शरीरित्वव्याप्यत्वे मानाभावादित्युक्तं
तदपि संदम् ॥ यथा कार्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वव्याप्यत्वे कार्यत्वेन कर्तृत्वेन कार्य-
कारणभावात् एव मानं तथैव कृतित्वावच्छिन्नं प्रति अवच्छिन्नत्वसंश्लेषेन शरीरस्य हेतुत्व-
मिति कार्यकारणभावात्स्यापि शङ्कः शक्यत्वे सत्यवानुभूतसर्कविधया मानस्यात् ॥ एवं
चेष्टरस्य शरीरसिद्धिरपि स्यादेव ॥ ननु यदि कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्वेन हेतुत्वं
स्यात्तदा तादृशकार्यकारणभावादानुरोधेन शरीरस्य शरीरं सिद्ध्येत् मत्वेवमस्ति कार्यत्वाव-
च्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वादित्येन हेतुत्वम् ॥ ननु चेष्टारत्वेनापि चेष्टाया अपि कार्यत्वेन तां
प्रति चेष्टांतरहेतुतायामनवस्थापत्तेर्ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य त्वभयत्वादिमंसतया तत्र दोषस्य
समत्वादिति चेष्ट ॥ दृष्टो ज्ञानादीनां चेष्टासमव्याप्यत्वदर्शनेन ज्ञानत्वेन कार्यकारण-
भावाद्गृहकाले कृतित्वेनेच्छारत्वेनापि स्यादेव ॥ कारणत्वप्रादुर्भावोत्पत्त्यसहचारज्ञान-
म्यतिरेकसहचारज्ञानम्यतिरेकसहचारज्ञानयोर्मन्त्राप्यगारणीयत्वात्पक्षे पक्षसमे व्यभि-
चारसंदेहस्याकिंचित्करत्वादित्यथा यद्विज्ञानावच्छिन्नस्यापि धूमं प्रति कारणत्वानु-
पपत्तेः ॥ गौरवं तु कार्यकारणभावप्रदोत्तरकालीनज्ञानविषयत्वादप्रतिबंधकमत एवोक्तं
फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति ॥ तादृशस्थलेऽनवस्थाया दोषत्वोपगमे तु कार्यमात्रे
दृष्टस्य कारणत्वं त्वन्मतसिद्धमनुपपन्नं स्यात् ॥ तत्राप्यदृष्टस्य कार्यत्वेन तत्प्रत्यक्षांतरा-
भ्येपणेनवस्थाया दुर्धारात्वादिति संक्षेपः ॥ ज्ञानभिन्नकार्यत्वेन ज्ञानरत्वेनेत्यादितदुक्त-
कार्यकारणभावे ज्ञानभिन्नत्वेनेत्यादिविशेषणमपि भ्रमादेव तादृशानवस्थाया अकिंचि-
त्करत्वात् ॥ यत्तु कार्यत्वं कृतिसाध्यमिति कृतिसाध्यतासिद्धिर्निमित्तस्यैवेत्युक्तं तदपि
संदम् ॥ कार्यत्वस्य प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपतां स्वरूपसंबंधात्मकत्वं स्वीकृत्यतां मते
कृतिसाप्यत्वस्य शृणुकादावसिद्धेः स्वदुष्कप्रणाल्येच्छादीनां सिद्धिभावात् प्रकारांतरानु-
सरणे तु शरीरसिद्धिरपि स्यादेव ॥ इति पक्षत्रिसरत्वेऽस्वेदनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥
अथ तत्र पूर्वपक्ष इत्यादेः सप्तत्रिंशत्तरेऽस्वेदनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ पूर्वपक्षे
प्रहाधर्माणां भिन्नत्वमभिन्नत्वं वेति विप्रतिपत्तिर्भिन्नस्वरूपे प्रथमपक्षे च तेषां नित्य-
त्वांगीकारे “एकमेवाद्वितीय” मित्यादिश्रुतिविरोधः ॥ तत्र च नित्यतयांगीकारस्यैव
प्रयोजकत्वं अनित्यत्वं यदि स्वीक्रियते तदा तेषां मिथ्यात्वादद्वैतव्यापातकत्वाभावात् ॥
भेदाभावप्रयोजकत्वोक्तिस्तु तदंगीकारस्य तद्वैयर्थ्यसंदर्भानभिज्ञत्वद्योतिका ॥ तत्र तदंगी-
कारस्य भेदाभावप्रयोजकताया अनुक्तत्वात् संबंधासंभवस्तु पूर्वमेव निरस्तः ॥ यत्तु
मूलावच्छेदेन तेजस्त्वेन प्रतीयमानत्वं तादृश्ये हेतुरुच्यते चेन्मणिप्रभादौ व्यभिचारी
मणिप्रभाया मणित्वाभावादित्युक्तं तन्मंदम् ॥ उपादानोपादेययोरभिन्नत्वं स्वीकृत्यतां
वैदिकानां मते तेजोरूपमणिकार्यस्य मणितेजसोपि मणितोऽन्यतभेदे मानाभावात् ॥
तादृश्यस्य सत्वेन व्यभिचारामावाङ्मुखादिवन्नेदस्यापीश्वरेच्छा प्रयुक्तस्य सत्वेन तदीय-
त्वव्यवहारस्यापि नानुपपत्तिः ॥ किंच सूर्यप्रभामणिप्रभादौ तत्तद्भेदास्तवयाम्युपग-
म्यते तदाऽवयवेष्ववयवविनोर्भेद एवाम्युपेयस्तुल्यन्यायादेवं चावयवावयविनोर्भेदे
द्विगुणपरिमाणत्वादयो भाष्योक्तदोषा दुर्धारा एव ॥ तद्वत्सादौ तदीयत्वेन प्रतीयमाने

तदुपादानत्वाभावात्तदमैत्वाभावाच्च न व्यभिचारः ॥ नपि दृष्टान्तसिद्धिर्दृष्टान्तस्य
सूर्यतेजसि प्रसिद्धत्वात् ॥ दृष्टान्ते साध्याभावो दृष्टान्तसिद्धिपदेन विवक्षितश्चेत्तदा भ्रम
एव तस्य साध्यैकत्वस्येन प्रसिद्धस्य दृष्टान्तसिद्धिपदयोप्यत्वाभावात् ॥ तस्माद्दृष्ट-
धर्माणां भिन्नत्वमभिन्नत्वं चोभयविधश्रुतिसिद्धत्वादुपेयम् ॥ भेदाभेदवादिमतप्रवेशस्तु
यथा हव शुद्धमतप्रवेशो नास्ति तथैवास्माकमपि किञ्चिद्वैलक्षण्यसत्वाच्च संभवति एक-
स्याश्रुतेर्मायिकत्वयोधनेऽन्यश्रुतेस्तदोधकत्वस्वीकारे सगुणबोधकश्रुतीनां यथा त्वन्मते
मायिकत्वयोधकत्वं तथा निर्गुणप्रतिपादकानामपि सत्सुतो न स्यात् ॥ (एतेन भेदस्य
मायिकत्वे तु भेदयोधकश्रुतीनामिवे) त्यादिकं निरस्तम् ॥ यत्तु (यदादित्यगतं तेज
इति त्पासनार्थं स्वीपत्येन वर्णनं) मित्याद्युक्तं तन्मदम् ॥ आदित्यगततेजसस्तदीयत्वा-
भावे तदुपासनमपि न फलदं स्यात् ॥ न चोपासनाया भ्रमस्वरूपत्वाद्भेदादपि फलं
भवत्येवेति वाच्यम् ॥ संवादिभ्रमस्यैव त्वन्मत उपासनादृष्टान्तस्येन वर्णनादादित्यादि-
तेजसो प्रज्ञासंयन्तिस्थाभावे तस्य प्रदीपप्रभातुरूपत्वापत्त्या न लभ्यते मणिर्दीपप्रभां
प्रत्यभिधावतैत्यादिन्यायेनादित्यतेजस उपासनात्मनोक्षादिकलं न स्यात् ॥ सोमो भूत्वा
रसात्मक इत्यादौ तु तत्कार्यार्थं तत्तद्भूषेणाविर्भावः प्रतिपादितः ॥ एवं च तद्रूपेणा-
विर्भूते प्रज्ञाणि द्वितीयरूपस्य तिरोभावः ॥ अत एव मत्स्यादिरूपेणाविर्भूतं पृथग्भूतकेतितो-
रूपस्य तिरोभावाच्च तत्कार्यकारित्वं तथा च मत्स्यादिरूपेणाविर्भूतं पृथग्भूतकेतितो-
भावाद्गीतत्याद्युपपद्यत एवेति न दोषः ॥ न तत्र सूर्यो भाती"त्यादिवाक्यस्य तु सूर्य-
रूपेणाविर्भूतस्य न प्रज्ञाप्रभासत्वं मित्युक्तं प्राक् ॥ तस्मात्सूर्यादितेजसो मिश्रत्वकल्पने
गततेजस एव कुत्रचिद्भ्रमस्य भासत्वमित्युक्तं प्राक् ॥ इत्यादिप्रलपस्त्यसन्मता-
गौरवात्सूर्यादितेजसो मिश्रत्वोक्तिरप्रामाणिक्येवेति ॥ प्रलय इत्यादिप्रलपस्त्यसन्मता-
ज्ञानमूलकत्वादुपेक्ष्यः ॥ उक्तत्रायमर्थः "प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा"दिति सूत्रेण व्यासैः
त्वदुक्तं पूर्वमेव निरस्तत्वादुपेक्ष्यम् ॥ यत्तु (हेतुकोटौ स्वाध्यायमिदमेति अनेदस्य
निवेशात्पन्मते स्वरूपासिद्धिरभेदस्य प्रागसिद्धत्वा) दिति तदसत् ॥ असन्मत्त
उपादानोपादेययोरभेदः सर्वत्र घटपटादौ मृदांगीकारात् सिद्ध एवेति न त्वदुक्तो
दोषः ॥ किञ्च हेत्वसिद्धेः स्वरूपासिद्धित्वेनाभिधानं शास्त्रानभिज्ञत्वं द्योतयति हेतौ
हेतुतावच्छेदकभावे हेत्वसिद्धिर्यथा कांचनमयधूमादिति तत्र धूमरूपहेतौ कांचनमय-
त्वाभावाद्देत्वसिद्धिरैवमत्रापि तेजसि स्वाध्यायभेदस्यास्मत्सिद्धस्य त्वयाऽसिद्धत्वेनारोपेण
हेत्वसिद्धिकथनस्य युक्तत्वेपि स्वरूपासिद्धिकथनं त्वयुक्तमेव पक्षे हेत्वभाषः स्वरूपा-
सिद्धिः ॥ नच हेतौ हेतुतावच्छेदकभावे पक्षे हेतुतावच्छेदहेत्वभावस्याक्षततया स्वरूपा-
सिद्धिरव्याहृतैवेति वाच्यम् ॥ एवं सति तुल्ययुक्त्या साध्याप्रतिष्ठादेरपि याधातर्गततया
तेषां म्याप्यत्वासिद्धिमर्थ्यतर्गावस्य तत्तच्छास्त्रप्रतिपादितस्यासंगत्यापत्तिर्दुर्वारैवेत्यलमप्र-
कृतविचारेण ॥ मगवतस्तेजोरूपत्वे तु अत्रायमात्मा स्वयंज्योतिर्मवतीति श्रुतिर्मानम् ॥
नच ज्योतिःतन्मदेन ज्ञानमभिधीयत इति वाच्यम् ॥ अकिंप्रादिकाभावात् वेदे निर्मूल-
लक्षणाया अप्रामाणिक्यत्वात् ॥ किञ्चैवं विनिगमनाविरहेनेच्छादेरपि ज्योतिस्तेज

आदिशब्दप्रतिपाद्यत्व स्यात् ॥ ज्ञानत्वात्तेषामपि विषयाद्यभासकत्वात् ॥ किंच यदादि
त्यगत तेज इत्यपि ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणश्च तेजस्त्वे मान तादृशवाक्यस्योपासनापरत्वं
यत्प्रयोक्तुं तत्तु पूर्वमेव खडित तादृशवाक्यस्योपासनापरत्वे तत्तेज उपासनेति वदेत् न
तु विद्मतीति ॥ अत एव रामकृष्णायनतारोपत्रमे ब्रह्मादीनां तेनोरूपस्यैव भगवतो
दर्शनं नतु ज्ञानस्वरूपस्येति तन्न पुराणादिषु वर्णितम् ॥ यदपि (अद्वितीयपदेनैव
तद्वर्मातिरिक्तवारणसंभवे श्रुतावेकपदैवपदयोर्वैयर्थ्यप्रसंगः) इति तन्न रोचिष्युः ॥
अद्वितीयब्रह्माभिन्नस्य तत्सदृशस्याभावबोधनेपि ब्रह्मण्येवानेकरूपेण व्यवस्थिते भेद
शका स्यादत एकपदैवपदयोः सार्थस्यम् ॥ किंच त्वन्मतेपि सत्तातीयविज्ञातीयस्व
गतभेदाभावयोर्धार्म्यं एकादिपदत्रयमुपात्त तत्र ब्रह्मणः सजीयविज्ञातीययोरप्रसिद्ध्या
तन्नेदत्याप्यप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं दुर्वारमेव ॥ न च शकानिदृश्यं
तदिति वाच्यम् ॥ ब्रह्मभिन्न सर्वमसदेवेति निश्चयप्रत्यक्षं शकाया असंभवाद ॥ न च
आदिशकानिदृश्यं तदिति वाच्यम् ॥ माध्वादीनां द्वैतवादिनां तादृशशकाया निवृत्त्य
संभवाद प्रत्युत विज्ञानीय भिन्नं प्रहेति निश्चय एव वर्तते रामानुजाचार्याणां शरीर
शरीरिभावमन्युपगमात् स्वगतभेदशकाया अनिवृत्ते ॥ एवमन्येषां नैयायिकमी
मासकादीनां तदनिवृत्त्या तत्साधक्यस्य दुरपपादत्वात् ॥ मायापदेन कुहकमिति वदन्
प्रष्टव्यं किं मायाविद्याभिन्नं कुहकं भगवति क्व स्वीकृतं येन न यत्र माया किमुतापरे
इत्यादिना कैमुतकन्यायः संगतः स्यात् । येषु चेत्यादिना भगवद्वर्माभगवद्विच्छया
भगवत्कृपापात्रेषु आधिर्भवति पुनरिच्छवैत्र तिरोभवतीति प्रतिपादितं तत्रायधर्माणां
मन्यत्र स्थितेरसंभवादिनि दोषापादानमसंगतं जीवानां भगवतोऽत्यतभिन्नत्वान्म्यु
पगमात् कल्पनाया दृष्टानुसारित्वं स्वीकृत्यापि घटे षट्धर्माणामदृष्टत्वे मृद्वर्मा
गन्धादयः प्रह्लाधर्मा सत्तादयस्तत्र कुतो वागीक्रियते ॥ श्रिया पुष्ट्या गिरा काल्य
स्यादिवाक्ये निपेक्षितमित्यस्य निरतरं युक्तमित्युक्त्वा निपेक्षितत्वं च माययेति वदुक्तं
तदपि न संभवति मायया निरतरं युक्तत्वासंभवाद मायाया सातत्वस्वीकारात् ॥
किंच तद्वाक्ये मायया च निपेक्षितमिति वाक्यघटकनिपेक्षितत्वमपि माययैव वक्तव्यं
तत्र माययोर्भेदाभ्युपगमेन्योन्याश्रयात्तदन्युपगमे चात्माश्रयप्रसंगः इति दिक् ॥
अन्यत्सर्वं पूर्वमेव निरस्तम् ॥ इति सप्तत्रिंशत्प्रद्वन्द्वनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥
अथ तत्र भगवद्गीलानित्येत्यादेरष्टत्रिंशत्प्रद्वन्द्वनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ भग
वद्गीला नित्या भगवदेकनिष्ठत्वादित्यत्र तदकनिष्ठत्वमित्यस्य तद्वर्मेत्वादित्यर्थः ॥ आका
शादेर्भगवत्कार्यत्वे न भगवद्विष्टत्वमपि तद्वर्मेत्वाभावाच्च व्यभिचारोत्पन्नैकपदमु
पात्तं “सत्यज्ञानान्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः” इति पूर्वोदाहृतवाक्येन भगवद्वर्माणां तथा
विधत्वाश्रित्यत्वं प्रसाध्य गीलाया अप्येवविधत्वादिनि वदन् तस्या अपि भगवद्वर्मे
त्वमानदरूपत्वं ध्यनक्ति आकाशादीनां चानदरूपत्वरूपद्वितीयहेत्वभावादिपि न
दोषः ॥ एतेन आकाशादेरित्यादिनोक्तं सर्वमपास्तं भगवदेकनिष्ठत्वं समवायेन स्वरू
पसंयधेन वा बोध्यं तेन तदेतन्नादे श्रुतिसिद्धस्य दिगादिदृष्टित्वेपि न शक्तिः ॥

प्रभञ्जनः

योगिसापेक्षभगवद्गीतासु देवभावस्यने तु नांशत स्वरूपासिद्धिः प्रतिपादनं तु लीला-
 शब्दार्थानभिज्ञत्वात् भागासिद्धिरुपरिभाषानभिज्ञत्वाच्च तथाहि लीला हि स्वानन्द-
 सात्वाद् । अत एवोक्तं “लीलाकैवल्य”मिति तस्य च प्रतियोगितापेक्षत्येपि न प्रति-
 योगिनितृप्तिर लोकेपि राजादीनां लीला न गृह्यादिनिष्ठेति ॥ किंच प्रतियोगिना-
 मपि भगवदुपदेने लीलाया अन्यनिष्ठत्वशंकापि नास्तरति “तदेजति तद्वैजतीत्यादिना
 प्रतिपादिताया विरुद्धधर्माणां सर्वभवनसमर्थे भगवत्पुण्यपन्नत्वासम्भवेन तेषां मायि-
 क्त्वप्रतिपादनं निरर्थकमेव । एजनादिलीलायां प्रक्षणि देशादिनिरपेक्षाया एव सम्भवे
 तत्र प्रतियोगिसापेक्षत्वं प्रतिपादयतस्तत्रात एव जपतीत्यत्र स पुरोनु इत्याद्याहारां
 तुर्वैश्वर्येष्वथ । अद्याहारास्य पूर्वखण्डे तेनैव दूषितत्वात् ॥ किंच भूतत्रयविधस्या यथान्यत्र
 भाविप्रयोगस्तथात्रापि कुतो न श्रुत ॥ नच दान्तद्वयस्य विदोषणत्वेनामुष्यत्वात्
 लीलानित्यत्प्रतिपादने तस्य तात्पर्यं किंतु नगयदुत्कर्ष एवेति कथं तेन दान्तयेन लीला-
 नित्यत्वमुच्यत इति वाच्यम् ॥ अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवदिति न्यायाज्जगत्स्वरूपस्य
 नित्यत्वेन तदुत्कर्षस्यापि सर्वसमवत्येन तत्प्रतिपादने वाच्यपानर्थक्यापत्त्या “सविशेषणे
 हि विधिनिषेधौ विदोषणमुपसक्रामत सति विदोष्ये वाच” इति न्यायावुक्तविदोषणी-
 मूलाया लीलाया एव नित्यत्वं प्रतिपाद्यते ॥ तत्त्वानित्यत्वस्य सर्वगद्यसमवत्यत्वात् तत्त-
 लीलासन्निधिनां तेषां नित्यत्वालीलाया अपि तन्निवृत्त्युद्देशेन तत्तत्पुराणत्राक्यालीलानां
 नित्यत्वे वाचकाभावात् ॥ नच “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानगदे”त्यनुशासनाल्लो भूतार्थ-
 वाचकस्यापि सभवालीलानित्यत्व न सम्भतीति वाच्यम् ॥ तदनित्यत्वाभ्युपगमे तत्प्र-
 योगकालसमीपकालिकत्वस्याप्यभावाल्लोऽनुपपत्तिः स्यात् ॥ लीलानां पूर्वमेव ज्यती-
 त्वत्वेन तत्प्रयोगस्यासाधुत्वं च स्यात् ॥ किं चान्यैरपि वाक्यैर्लीलानां नित्यत्वानुगमा-
 न्मुत्पत्तेः सम्भवति गौणप्रयोगस्यान्याय्यत्वात् तादृशप्रयोगो युक्त एव ॥ तस्मादुत्तरप्र-
 तिप्रयुक्त एवाय प्रलाप इत्यवधेयम् ॥ यत्तु (एवमेव क्रियाप्रवधस्याविच्छेदेन सदा
 ददातीत्यादिवल्लि) त्युक्तं तदिष्टमेव यथा तत्र वर्तमानकाल एव प्रयोगस्तथात्रापि
 श्रीशुकवाक्योच्चारणकाले तासां वर्तमानत्वस्वीकारे नित्यत्व गले पादुकान्यायेन सिध्य-
 त्वेयमूतकाले तथा प्रयोगस्तु न सम्भवति क्रियाप्रवधस्य विच्छेदेन वर्तमानत्वासम्भ-
 वान् ॥ किंच लोके वर्तमानत्वाविवक्षाप्रयासो लीलामा नित्यत्वे श्रुत्या बाधादित्यादि-
 प्रलापश्च न्याससूत्रार्थानभिज्ञत्वं शोतयति ॥ व्याप्तेस्तृतीयाध्याये “व्याप्तेश्च समजस
 सर्वाभेदादन्वयेन” इत्यादिसूत्रैर्लीलायास्तत्सबधिपदार्थानां च नित्यत्वं प्रतिपादितम् ॥
 तथा हि ब्रह्मधर्माणां बाल्यपौगडादीनामेकस्मिन् विग्रहे न्यूनाधिकभावात्प्राप्तत्वेन श्रुत्या
 सविदानद्वैतत्वमनुपपन्नमत आह “व्याप्तेश्च”ति सर्वतः पाणिपादाविति श्रुत्या
 साकारस्यैव व्यापकत्वं तथा च पूर्वोक्तदोषस्तदा स्याद्यदि विग्रहस्य प्राप्तत्वं तस्मिन्नु-
 नाधिकपरिमाणत्वं च कालोपाधिग्रन्थ स्यात् ॥ तत्तु नास्ति किंत्वावरणापसारण-
 भावनाशेव सविदानद्वैतस्य व्यापकस्य विग्रहत्वात्प्रणभूताया योगमायाया क्रमादप-
 सारणे भक्तानां लीलास्वानुभवेच्छया कृपया तादृशपरिमाणकं प्रकटीकरोतीति ॥

भगवतो योगमायावरणं गीतायामुक्तं—नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥ मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामज्मन्ययमिति । तथा चोपास्यरूपेषु प्रतीयमानानामेव बाल्यपौगंडादिधर्माणां तल्लीलानां चावरणतद्गगज्जन्यप्रतीतिविषयत्वेनोपपत्तौ नासमंजस्यमिति सूत्रार्थः ॥ नन्वनुच्छित्तिधर्मा इत्यादिवाक्याद्ब्रह्मधर्माणामनुच्छेदश्रावणादाल्यादयोपि ब्रह्मधर्मत्वाजित्या वाच्यास्ते च लीलानां तत्तद्गगनानुभवार्थतया तत्तत्क्रीडोपयोगिभक्तविशिष्टास्तत्र कृष्णोपनिषदेकभक्तस्य पौर्वापर्येणानेकलीलासंबंधो—यो नन्दः परमानन्दो यशोदा मुक्तिगोहिनी । इत्यादिना—सोवतीर्णो महीतले । वने वृंदावने क्रीडन् गोपगोपीसुरैः सह । इति तैः सह क्रीडाकथनाल्लीलासंबंधित्वेनोक्तभक्तस्यापि नित्यत्वं वाच्यम् ॥ एवं च पूर्वलीलातरसंबंधिभक्तयोर्नित्यत्वे सति तस्यैवापूर्वलीलावैशिष्ट्यस्यापि नित्यत्वे सति तस्यैवाग्रिमलीलासंबंधोऽशक्यवचनः तस्यैवाग्रिमलीलासंबंधवचने त्वेकस्य युगपद्विरुद्धलीलाद्वयानुभवस्याशक्यवचनतयाग्रिमलीलानुरोधेन पूर्वलीलानित्यत्वे चैकस्य युगपदनेकलीलानित्यत्वं भज्येत पूर्धनित्यत्वे चैकस्य युगपदनेकलीलासंबंधस्याभावादग्रिमलीलासंबंधिनो भक्तस्य पूर्वलीलानुभवितुः सकाशान्निरुद्धत्वं स्यात् । तच्च भिन्नत्वं लीलानुभवितृभक्तैक्यावेदकप्रमाणभूताया कृष्णोपनिषत्स्थश्रुतिस्मद्विरुद्धम् ॥ लीलानित्यत्वे भक्तश्रुतिविरोधो भक्तामेवे च लीलानित्यत्वभंगादनुच्छित्तिधर्मश्रुतिविरोध इत्युभयतः पाशा रज्जुरित्याशंकायामाह “सर्वामेदादन्त्यत्रेमे” लीलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सहामेदाद्ब्रह्मणश्चैक्यात्पूर्वलीलातोन्मयोत्तरलीलायामपि मे पूर्वलीलासंबंधिन एवेत्यर्थः ॥ “रसो वै स” इत्यादिश्रुत्या सर्वरस इत्यादिश्रुत्या च सर्वरसात्मकत्वं ब्रह्मणो निर्णीतं तथा च यस्य रसस्य ये विभावानुभगादिरूपास्तैः च रसः संपद्यते ॥ आत्मानवितानात्मकतनुभिः पट इवातस्तत्तादात्म्यं परस्येति तस्माल्लीलासहितं भगवतो नित्यत्वं ध्यासाभिमतमज्ञातैवायं प्रलापः । एतद्विस्तरतो भाष्यप्रकाशादिषु निरूपितमधिकजिज्ञासुभिस्ततोवांगतप्यम् ॥ यत्तु (वर्तमानसामीप्य इत्यस्य गौणप्रयोगबोधकत्वमित्ययुक्तं प्रमाणाभावा) दित्युक्तं तन्मदं महाभाष्यविरोधात् स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये “गुरुवद्गुरुषु त्रे वर्तितव्यमिति गुरुवद्गुरुषु त्रेऽपि यथा आसनादिकं लभत एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशेति दिश्यते” इत्युक्त्या “नैतदस्ति प्रयोजनं लोकेत एतत्तिसद” मित्युक्तं तथा च लोके तत्सदो तस्यवहारो न मुख्यः किंतु गौण एव यथातिदेशिको व्यवहारो मुख्यः स्यात्तदायमपि मुख्यः स्यादेव नचैतदस्ति वाहीके गोव्यवहारस्य मुख्यत्वप्रसंगात् । एवमतिदेशांतरेष्वपि योष्यम् ॥ एतेन अतिदेशांतरेष्वतिप्रसगादित्यादिकं निरस्तम् ॥ इत्यष्टात्रिंशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र गगोक्तिगतेत्यादेरेकोनचत्वारिंशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ दशमस्कंधस्थगर्गाचार्यवाक्यगतसंतिपदेन लीलोपयोगिभगवद्ग्रामरूपयोर्नित्यत्वं योष्यते तत्र संतिपदमप्याहारादिप्रकारसमूहेन योज्यमिति यदता तत्प्रकारं चादर्शयता तत्प्रकारानभिज्ञत्वमाप्तिभूतम् ॥ किंचाध्याहारः क्रियायाः कारकस्य वा भवति क्रियां विना कारकस्य कारकं विना

क्रियाया बोधकत्वाभावात् यथा द्वारमित्युक्ते विधेहीत्यस्याप्याहारः । विधेहीत्युक्ते द्वार-
मित्यस्याप्याहारः । अत्र तु क्रियाकारकयोर्नामसत्तास्वरूपोक्तत्तपदेनोक्तत्वात्कस्याप्या-
हार इत्यपि विचारणीयं बुद्धिमन्त्रिः ॥ तस्मादप्याहारोऽसंगत एव ॥ यत्तु तस्मिन्नेव
वाक्ये अनुरूपानीत्यस्य रूपस्य योग्यता इति विग्रहं कृत्वा रूपं यस्तुमात्रपरिचायक-
मित्युच्यते तदप्यज्ञानात् ॥ रूपस्य यस्तुमात्रपरिचायकत्वे गुणकर्मपदयोर्बैधर्म्या-
पत्तिस्तपोरपि तदंतर्गतत्वात् ॥ किंचान्वितार्थत्वं च तादृशवाक्यस्य स्यात् नहि
रूपपदार्थं यस्तुमात्रे गुणकर्मपदार्थस्याभेदेन न्वय इति वक्तुं पावयते समासा-
घटकपदसापेक्षत्वादसामर्थ्यं स्यात् ॥ अत एव समर्थः पदविधिर्निति सूत्रभाष्ये
सापेक्षमसमर्थवन्नानीत्युक्तम् ॥ किंच योग्यमात्र एवानुरूपपदस्य शक्तिरित्येताव-
तैव सामंजस्ये तादृशविग्रहप्रदर्शनं स्वयमेव ॥ किंच योग्यस्य बाधशून्यत्वायैकव-
स्तुत्वा स्वार्थगुणकर्माधून्यानीत्यर्थं प्रदर्शनमप्यसंगतं गुणकर्मशून्यानीत्यर्थस्यैव तादृश-
प्रणादया स्वार्थगुणकर्माधून्यानीत्यर्थस्य शब्दादलाभात् लक्षणाश्रयणे तु गौरवं स्यात् ॥
एवं च स्वोक्तौ गौरवावस्थाभावस्यान् दोषानदृष्ट्वा परपक्षे दोषमुन्नादयत्तुपेक्ष्यः ॥
तथा च तत्समये तज्जोवाकारक्रियादिमत्त्वमेवानुरूपत्वं योग्यत्वं च बाधभावात् इति
न तद्वत्कात्माश्रयशंकापि ॥ यदपि यत्तुमेत्यादिना टीकाकृतं किंपिदन्नुच्य तन्न
संगतमित्युच्यते तथाहीत्यादिना जैमिनिमतप्रजातिशक्तिलक्षणज्ञानस्यैव च पदार्थशक्ति-
द्वारा विशिष्टशब्दहेतुत्वमिति न लक्षणादोपावसर इत्यारद्युक्तं तदपि न साधीयः
शाब्दबोधे घृतिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थिते इतिप्रसंगभवाय हेतुत्वं बाध्यं तथा च
व्यक्तौ शक्त्यवलीकारे घृतिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरभावात्तच्छब्दयोधानुपपत्तिः ॥
किंच जाते शक्तिस्वीकारे गौरीष्टे गौरत्वञ्च इत्यत्र गौरत्वे नात्राप्रतियोगित्वोदरस्यावेद्या-
धिकारवादन्ययापत्तिस्तस्मात्जाते शक्तिर्व्यक्तौ लक्षणेति भेदनमिभप्रतिपादितं जैमिनिमत-
मेवाद्वर्तीयं तथा च जातेरिव व्यक्तेरपि घृतिज्ञानजन्योपस्थितेः सत्त्वादानुपपत्तिरत
पूजोक्तं तैः—जातेरतिरवनतिरपि नहि कश्चिद्विद्यते ॥ नित्यत्वात्तद्व्यवसाया व्यक्तेः
हि विशेषमे । इति तथा ॥ कथं न लक्षणदोष इति वक्तव्यं न च तद्वर्माश्रय-
विषयकशब्दबोधे तद्वर्माशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं स्वीकृत्य इति न तद्वर्माश्रयशक्ति-
ज्ञानावेति वाच्यम् ॥ निर्धर्मितारब्धेदकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वासंभवेन तदर्थं गोत्वा-
दिशक्तिनिष्ठशक्तिज्ञानस्य गोत्वत्तादृशधर्मितावच्छेदकत्वस्यावश्यं यकन्यतया गौरवात्तद्व-
पेक्षया गोत्वविशिष्टधर्मिकशक्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे लयवाक्यशक्तिशक्तिसत्त्वमेव साधीय
इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ एवं च जैमिनिमतस्य दोषप्रसक्तत्वाभावात् न तत्र निर्भरः किंतु
व्यक्तिशक्तिपद एव ॥ यत्तु व्यक्तिशक्त्यावतिगौरवमित्युच्ये तत्र स प्रष्टव्यः किं गौरवं
व्यक्तीनामानंस्यात् कारणत्वावच्छेदककोटौ धर्मधर्मिणोः प्रवेशाद्वा नाशः । गोत्वाश्रय-
विषयकशब्दबुद्धौ गोत्वप्रकारकपदार्थविज्ञोविषयकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वात्सकलबोधितो-
व्यक्तशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वाच्च नापि द्वितीयस्वरूपमेव धर्मिजावच्छेदकविषया गौरवत्व-
प्रदेशप्रयुक्तगौरवस्य पूर्णमेवोक्तवान् “शब्द इति चेन्नातः प्रभावा” इति सूत्रात्तथा-

ऽप्रतीतेरिति वदन् सूत्रार्थानभिज्ञत्वं द्योतयति सूत्रदेवतादृशशक्तेर्लाभात् तथा हि
 पूर्वसूत्रे देवानां कर्माधिकार उक्तः तत्रेयमाशङ्का जायते कर्मकरणे विरोधो मास्तु
 तथापि शब्दे विरोधो भविष्यति । श्रुतौ “साध्या वै देवाः स्वर्गकामा एते पद्भ्यान्-
 मपश्यंस्तमाहुरंस्तेनायजंत सोमिष्टोमेन वसुनयाजयत् न उक्थेन रुद्रानयाजय”दित्यादिना
 देवानां कर्माधिकार उक्तः । साध्यरुद्रवसूनां यागकर्तृत्वबोधनात् तत्र यागानां
 चाध्ययनविधिप्रतिपाद्यवेदाध्ययनसाध्यत्वाद्देवजन्यज्ञानस्य साध्याख्यदेवसाध्ययागरूप-
 विषयसापेक्षत्वात्तत्कर्तृणां च साध्याख्यदेवानां तु यागार्थं प्रवृत्तत्वेन वाक्यार्थप्रमिति-
 समये तस्य विषयाभावेनोत्पत्तौ ज्ञतौ चारमाश्रयप्रसंगे ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः ॥ न च
 ते साध्याख्या देवाः सा यागव्यक्तिश्च भिन्नैवेति वाच्यम् ॥ अनवस्थाप्रसंगात् ॥
 तथा च देवानां कर्माधिकारैर्गीक्रियमाण एवं विरोध इति शंकाशब्द इति चेदिति
 सूत्रभागेनोक्त्वा तां नेत्यनेन निरस्यति तत्र हेतुमाह अतः प्रभवादिति । प्रकर्षेण भवः
 प्रभवस्तस्मात् अतः शब्दतः प्रकर्षेण भवस्तु विद्यमानता तथा च वेदोक्तपदार्थानां
 घेदत एव नित्यत्वावधारणाच्च पूर्वोक्तविरोध इत्यर्थः । तस्मान्नामप्रपञ्चो वेदात्मको, भिन्न
 एव अनुकारिणः सकाशादनुकार्यस्य भिन्नस्याद्देवोक्तपदार्था अनुकार्या अन्ये अनुकारिणः
 तस्य च वेदैकवेद्यत्वं न लौकिकप्रमाणविषयत्वं तथा च साध्यादिभेदे वेदादवगम्य-
 मानस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वात्तेनैव सह पदपदार्थानां संबंधाच्च ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधो न वा
 वेदानित्यत्वं भूतभाविष्यवहारकालेपि तस्य सत्त्वादित्यया भूतत्वभावित्वयोर्निराश्रयत्व-
 प्रसंगात् । धर्मत्वमपि तयोर्न स्यात् तस्माच्च विरोध इत्यर्थः ॥ कथमवगम्यत अत
 आह “सूत्रे प्रत्यक्षानुमानाभ्या”मिति प्रत्यक्षं तावदिदानीमपि यजमाने यजमानकृत्यं
 ऋत्विजश्च ऋत्विक्कृत्यं वेदादेव घृद्यव्यवहारादिनैवावगच्छन्ति । एवं च यथा कर्म
 वेदैकगम्यं तथा पदार्था अपि ॥ ननु पदपदार्थसंबन्धस्य नित्यत्वार्थमतिरिक्तप्रपञ्च-
 स्वीकारोऽनर्थको जैमिनीयोक्तरीत्या आकृतिवाचित्वेनापि तत्तिसद्देः न च व्यक्तिप्रतीत्य-
 नुपपत्तिराक्षेपादेव तत्तिसद्देरिति चेन्नैवम् ॥ आक्षेपपदार्थस्य दोषप्रसूतत्वात् तत्राक्षेपपदे
 नानुमानमुच्यतेऽर्थापत्तिर्नाद्यः शब्दस्यानुमानविधया बोधकत्वेऽप्रमाणांतरत्वप्रसंगात्
 न द्वितीयः सर्वत्र लक्षणायां गौरवप्रसंगात् ॥ किंच “सिक्तेरेता स्यात् प्रथमाया तस्य
 जित्यामुपदध्या”दिति श्रुतौ सिक्तेरतः पदस्य लक्षणया निरोहासंभवं न हि तद्वाच्या
 आकृतिः काचित्संभवति या व्याक्तिं सिक्तेरतसं तत्राक्षेपेत् ॥ किन्तु सिक्तेरतसत्वं
 तत्रोपाधिः स च रेतःसेकानंतरभावित्वादनित्यस्य पदसंबन्धांगीकारे शब्दानित्यत्वा-
 परिहारादोपसादवस्थमिति ततो जैमिनिमतं साधु ॥ ननु वेदिकगृष्टेरतिरिक्तत्वांगीकारे
 तस्या अगोप्यत्वे नानुपस्थितत्वात्तत्र संकेतप्रदो दुर्लभ इति चेन्न वेदिकगृष्टेर्भगवद्-
 भिन्नत्वात् पूर्वेषां महानीनां भगवद्दर्शनेनोपस्थितत्वात्तत्रोपाधीनानामिदानींतनपयंतानां तु
 संप्रदायसारंपरंपारसर्वस्य भगवद्नुकारित्वेन लौकिकसदृशतपोपमानेन संकेतप्रदसौकर्या-
 ददोषोपधिकं तु भाष्ये प्रतिपादितम् ॥ एतदुक्तरीत्याप्येवमेव तु समाननामरूपतादिर्यु-
 त्तसूत्रस्याप्यनावश्यकत्वात्ततः ॥ आकृत्या शब्दस्य संबन्धस्वीकारे आकृतेर्नित्यत्वा प्रह-

प्राभञ्जनः

।दौ शब्दार्थयोरनित्यसंबंधशंकाया अनुत्थानात् ननु भवन्मतेपि वैदिकसृष्टेर्नित्यतया
 शब्दार्थसंबंधे तादृशशंकाया अभावात् कर्णं सूत्रारम्भकत्वमिति चेच्छुभं "तत्तेजोऽसृज"
 दित्यादिना सृष्टेरनित्यत्वं प्रतिपादितं तद्वाचकशब्देन तस्य संबन्धो नित्य एव वक्तव्य
 इति कथं शब्दार्थसंबंधस्य नित्यतेत्यर्थवद्विचारेण शंकायामाह "समाननामरूपत्वादा-
 वृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेर्भेदः" नामरूपयोस्तुल्यत्वालोकशुच्यनुसारेण प्रलये
 त्वोभावेपि समुद्रं जलप्रक्षेपवत्पुनरुत्पादने तदेवेति निश्चयाभावेपि नामरूपयोस्तुल्य-
 खादन्यस्य भेदकत्वाभावाच्चानित्यसंयोगः ॥ किंत्वनित्यतया प्रतीयमानः ॥ अत एवोक्तं
 विश्वगुराणे—तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिरारिखम् ॥ आधिर्भांतिरोभावजन्मनाश-
 विकल्पवदिति तथा च तादृशश्रुतीनामाधिर्भावयोधकत्वमेव न तेनानित्यत्वमिति तात्पर्यं
 कुत पतद्दर्शनात् इदमते हि वेदे सूर्यपितृमातृस्त्रीभर्तृशरीरगंगाप्रवाहादिषु तदेवेति
 व्यवहारः स्मृतेर्भावागम्यते—सर्वपेदमयेनेदमात्मना चारमयोनिना ॥ प्रज्ञाः सृज यथापूर्वं
 याश्च मय्यनुशरते ॥ इत्यादिरूपया गम्यते "सूर्याचंद्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्प-
 य"दिति श्रुतिबलविचारेणापि न शंका सभवतीति यत्तु समाननामरूपत्वादिति सूत्रं
 जगतोऽनित्यत्वं प्रतिपादयतीति तदसंगतं "अत एव च नित्यत्व"मिति पूर्वसूत्रा-
 संगतेः तेन सूत्रेण वेदस्य नित्यत्वप्रसङ्गत्यत्वयोः प्रतिपादनाद्वैदिकसृष्टेरपि नित्यत्वप्र-
 तिपादनाच्च ॥ अनुकूल्यधिकरणे च सर्वस्य भगवदनुकारित्वाया सिद्धरथेनानुकार्यायाः
 सृष्टेरपि भगवद्रूपेण नित्यत्वात् ॥ मन्वनुकृतेस्तस्येति अधिकरणेन न सृष्टेर्भगवदनुकारित्वं
 प्रतिपादितं किंतु तस्यायमर्थः—अनु पश्चात्कृतेर्भ्यापारात् "न तत्र सूर्यो भ्राता" स्यादौ
 प्राज्ञ आत्मा प्राज्ञो ॥ तु तेजो धातुः "तमेव भातमनुभाती"त्यादिना सर्वस्य
 तत्प्रकाशाधीनप्रकाशतोक्तेति तस्य चेत्यस्य तस्य भासेति श्रुतिशेषोदाहरणार्थत्वादिति
 चेन्न तादृशसूत्रात्तादृशार्थालाभाद्देव्योगापहारित्वेनानुकरणरूपं समुदायार्थं स्वकत्वा
 तत्प्रकाशकत्वलाप्यार्थस्य पश्चाद्व्यापाररूपस्य भाते मानाभावादत एव "रथंतरमुत्तर-
 योगीयती"त्यादावुत्तरग्रन्थ एव तद्वैयं न तत्तरासु प्रसु सज्ञासद्धानामनपेक्ष्य प्रवृ-
 त्तत्वेन बलरत्वादित्युक्तं पूर्वतन्त्रे किंतु "इह उत्तरंभ्य"इति पूर्वसूत्रविषयवाक्ये यस्मिन्
 धीरित्यादिरूपे सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वं प्रतिपादितमेतद्वाक्ये च भातं निषिध्यत इति
 सदेह इदं सूत्रं प्रवर्तते न च भातनिषेधमात्रात्कथं सदेह इति शंभं यत्र यस्सर्वदा
 तिष्ठेत्तत्र यदि न भासेत तदा तदा क भासेतेति कथं न सदेह" स्यात् तत्र ताद-
 शसदेहनिवृत्त्यर्थमुच्यते "अनुकृतेस्तस्य चे"ति भगवदनुकारार्थमेवेतद्वचनं सर्वोपि
 पदार्थज्ञानवानुकरोति सूर्यं रश्मय इव छायापुरपत्न्येव तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति
 सूर्यादीनां स्वतः प्रकाशो नास्त्येव एवं च जसा श्रुतेः सूर्यादीनामभातेन तात्पर्यम् ।
 किंतु—राजा यत्र न गण्यते मराठानां तु का कथेति वत् । अत एवोक्तं तस्य भासेति
 तमेव भातमनुभातीति इदमप्यनुकारित्वबोधनमेव न तु व्यापारः किंचानुपश्चा-
 द्वापार इत्यस्य ब्रह्मवापारात्पश्चाद्व्यापार इत्यर्थोमिष्टोद्य ब्रह्मण एव पश्चाद्व्यापारः नाद्यः
 ब्रह्मणि सर्वव्यापारशून्ये व्यापारस्य तन्मतेऽभावेन तादृशार्थसंभगतत्वं न द्वितीयः

न तत्र सूर्यो भातीत्यादौ प्राश आत्मा ग्राह्यो न तु तेजोधातुरित्यादित्वप्रतिज्ञा-
 तार्थासाधकत्वात् नहि पश्चाद्वापारमात्रेण भानस्य निषेधः संभवति वायुतः पश्चा-
 द्भावितोपि तेजसस्तत्प्रकाशकत्वात् ॥ न च तेजसः पश्चाद्भावित्वं तत्प्रकाशकत्व-
 हानिकरमिति वाच्यम् ॥ पूर्णिमायां चंद्रोत्तरभाविनापि सूर्येण तत्प्रकाशसंभवाद्भ-
 मिचारापत्तेः ॥ किंच तमेव भान्तमनुभातीत्यादिना तत्प्रकाशाधीनप्रकाशकतया
 सर्वस्योक्तत्वादिति त्वदुक्तिविरोधः तादृशश्रुतितोनुच्यपारस्यालभादिति तस्मादनुक-
 रणमेवानुकृतिर्भावसाधनः ॥ नच तेज एव व्यापारपदेन विवक्षितमिति वाच्यम् ॥
 कृतेर्यत्नार्थकत्वे तस्यापि व्यापारे लक्षणैव वाच्या तथा च लक्ष्यार्थस्य पुनर्लक्षणया
 बोधकत्वे मानाभावात् तादृशार्थबोधः यद्यपि यद्वित्यादिना सूर्यादीनां प्रकाशो नास्त्ये-
 वेत्याद्युक्त्वा तद्वैयं भगवत्प्रकाशस्य भूतसाधारण्याभावादित्युच्यते तदपि न किंचित्
 भगवत्प्रकाशस्य भूतसाधारण्य उपदानोपादेयभावस्यैव नियामकत्वात् यथा मृदुपादानकं
 घटे गंधादयो मृद एव एवंभूतेष्वपि प्रकाशकत्वादयो गुणास्तदुपादानस्य भगवत् एव
 अन्यथा घटादिषु सत्तापि त्वन्मते तेषामेव स्यात् ब्रह्मसत्ताया घटादिसाधारण्याभाव-
 स्यास्माभिर्यक्तुं शक्यत्वात् यदि चोपादानम्यतिरिक्तायामुपादेयसत्तायां मानाभावाद्
 घटादिषु ब्रह्मणः सत्तैव प्रतीयत इति चेत्तदा सूर्यादिपूपादानप्रकाशातिरिक्तप्रकाशकल्पने
 कथमाग्रह इति वक्तव्यं देवानां प्रियेण ॥ अत एव यदादित्यगतं तेज इत्यादि भगव-
 द्ब्रचनमपि संगच्छते त्वदुक्तरीत्या तु तदसंगतिः स्यादेव ॥ यनु (विदेः प्रयोगोस्ति
 न तु द्योस्तथा च ज्ञानस्योपासनारूपत्वेन वस्तुसिद्धिरपि दुर्घटेति—नाविदं यज्ञसंभारा-
 श्चुरपादयवधारते । इति भागवतवचनानुसारेणापि न तेषां नित्यत्वसिद्धिः)रिति ब्रह्मपितं
 तत्स्वमतप्रधानबलोकनविर्जुमितं त्वन्मतानुसारिभिर्ज्ञानोपासनयोर्भेदप्रतिपादनादत
 एवोक्तं विद्यारण्यैर्ध्यानदीपे बोधोपास्तोर्विशेषः क इति चेदुच्यते इणु—वस्तुतंत्रो
 भवेद्बोधः कर्तृतंत्रमुपासनमिति तथा च बोधस्य वस्तुतंत्रत्वात्कथं न तेन वस्तुसिद्धिः
 अत एव तदग्रे—सहृत्प्रत्यक्षमात्रेण घटश्चेद्भासते तदा ॥ स्वप्रकाशोयमात्मा किं घटवच्च
 न भासते ॥ इत्यप्युक्तं तस्मादिदेः प्रयोगेण बोधस्योपासनारूपतां वदन् स्वमतानभिज्ञ-
 त्वादुपेक्षणीय एव ॥ शब्द इति चेदिति सूत्रे तु यत्तेनोक्तं तत्पूर्वमेव निरस्तम् ॥ पाच-
 कादिप्रयोगे छत्रिणो यांतीत्यादिसादृश्यं तु एकदेशवृत्तित्वेन यथा लक्षणा तथैककाल-
 वृत्तिरवेनापीत्यभिप्रायेण उपचारस्तु लक्षणयोभयत्र तुल्यः ॥ एतेन कर्मणो भूतेतीत्या-
 दिकमपास्तम् ॥ छत्रिण इतरेषां कदाचिदपि छत्रसंबंधाभावादित्याद्युक्तिरपि सा छत्रिणो
 यांतीत्यादिटीकाकृदुत्पन्नबोधात् तेनेतरेषां संबंधो न प्रतिपादितो येन तस्य तदभावा-
 पादनमनिष्टं स्यात्किंतु क्वाचित्कत्वं छत्रसंबंधस्योक्तं तच्चास्त्येवेति लक्षणा त्वेकसाध-
 वाहिरवेनैवेति ॥ अग्रेदं बोध्यं पाचकादिशब्दानां नौपचारिकत्वं पाककर्तृत्वस्य तस्मिन्वि-
 यमानत्वात्कदाचित्सामायेपि प्रतियोगिभ्यधिकरणस्य तदभावस्य तत्रास्तत्वाच्च तस्य
 पाचकत्वहानिकरत्वं अन्यथा कपिसंयोगिन्यपि बृह्मे तदभावसत्त्वाच्च कपिसंयोगीति
 व्यवहारापत्तिः ॥ यद्वा नवच्छिन्नविशेषणतासंबंधेन तदभाववत्त्वं तद्विरोधि पाककर्तृरिति न

तत्संभवेन तदभाव इति न दोषः ॥ एवं च यथा तेषां नीचचारिकृत्य तथा परमेश्वर-
मात्रामपि औपचारिके प्रयोगे तु न नामत्वं यत्तु (भूतकालिकगुणादिविशिष्टसंज्ञि-
मादाय संज्ञिरयेन तादृशार्थवत्त्वमादाय प्रातिपदिकृत्येने)त्याह तन्मदं पाचक्रादिपदानां
यौगिकत्वेन संज्ञात्वाभावाद्ब्रह्मा बोधकस्यैव संज्ञात्वात् । उक्तं च-स्वदसंवेतवत्ताम सैव
संज्ञेति कीर्त्यत इति यदा तु पाकानुकूलक्रिया तेन त्यक्ता यदा तु तस्मिन्प्रयोग औप-
चारिक एव तत्र छादशामावस्य सत्त्वात् प्रकृते तु संतीति प्रयोगाद्गुणकर्मणोर्नाभाव इति
नीचचारिकत्वमिति सिद्धाद्यपि प्रसिद्धलोकादिकमर्थमादायैव पुरुषे प्रयुज्यत इति यद्
विर्यादिशब्दानां संज्ञात्वमज्ञानद्रुपेक्षः ॥ सादृश्यमादाय प्रवृत्तये गौणत्वं स्यात् लोके
नार्सिद्धादिनाश्रामपि पित्रादि संकेतेन तत्तदर्थबोधकत्वाद्वाच्यत्वमेव ॥ न चेश्वरसंवेत
पुन शक्तिर्न स्वाधुनिकसंकेत इति कथं तेषां वाच्यत्वं क्षतया बोधकस्यैव प्रत्य-
त्वादिति वाच्यम् ॥ इदमेतदिति पिता नाम कुर्वादिवाचकत्वेश्वरसंज्ञेतस्य तत्रापि
श्रद्धात् तत्र हि नामपदं नामरत्नसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नपरं पुनर्येति व्याख्यातं
तदपि पुनरवावच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नपरं तथा ॥ पुनरवावच्छिन्नसमाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नविद्योप्यक्तनामत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेषणकबोधजनकत्व-
प्रकारककृतिर्भयविरक्तकाकारकेष्वरेषां तादृशवाच्यत्वात्प्रत्ये साध तत्रापि वर्तत इति ॥
कृष्णादिपदानां द्विविधत्वे गौरवात्पादनं त्वप्रियेण मात्रामनित्यत्वप्रतिपादनेन विरुद्धं
तेन सर्वान्तात्रामनित्यत्वस्वीकारेणैकस्यैव नाम उच्चारणभेदेन सहस्रविधत्वात् ॥ किंचै-
कस्यैव तदादिशब्दस्य त्रिविधपरं प्रतिपादितं वैधाकरणैः समानानुपूर्वीकरवाच्यमेवत्य-
चहारोपदेशोऽङ्गोभ्यधानिष्टं स्त्रीपुंनपुंसकादिलिङ्गं सत्वरत्नसमसामाधिव्ययमूनसमभावा-
दिरूपं स्त्रीकृष्णां तेषां मते शब्दैक्ये परस्परविरुद्धस्य किमत्राप्यसिद्धिर्न स्यात् । एवं
कृष्णात्रामपि समानानुपूर्वीकरवादेकरवन्मरहारः ॥ आत्राम्निजार्दीनां तु तत्रामसह-
स्रानामोच्चारणादपि सन्नतिरिति पुराणेषु भगवत्तात्पर्यं सहस्रा प्रतिपाद्यत इति ॥ तद्वि-
रोधः ॥ एतेन किंचेत्यादिकमपास्तम् ॥ वेदस्यानित्यत्वप्रतिपादनं तु बहुवाच्यत्वाको-
पादुपेक्ष्यम् । “अथः सामानि अक्षिर” इत्यादि तु-स्वधेश्वरेण भगवत्प्रदेशो गीतस्त्वया
पुरा ॥ प्रक्याया अपिपर्वन्त्या सार्वात्तस्य न कारकः ॥ इत्यादिवान्यपयलोचनयाऽऽवि-
र्भावप्रतिपादकमेव ॥ यत्तु (भगवत्स्वरूपे श्रीरत्नत्वभावस्य ग्राहकदोषप्रयुक्तत्वे देहादेः
सत्त्वत्वादि न संगतं ॥ हि शुक्लौ रत्नत्वमानस्य तत्त्वत्वे रत्नत्वसत्त्वत्वादि भवती)
त्युक्तं तत्र शुक्लं दारीरत्नत्वभावस्य दोषप्रयुक्तत्वेपि भगवत्स्वरूपस्य सत्त्वत्वे वाचका-
भावात् रत्नत्वभावस्य तत्त्वत्वेपि अकृतत्वत्वत्वं नहि भगवत्तः दारीरत्नगीकृतम-
स्मानिर्भेन स्वदुक्तदोषावसरः स्यात् कथं यत्नं स्वाधुराणातेव तेषां भगवत्प्रमाया
मोहितत्वात् आगोपे तया ज्ञानस्य सूत्रस्यादिपद्माद्वत्त्वाच्च विरोधोऽन्यथाशुक्तिरत्न-
स्यासंप्रदापत्तेः । एतेन (मत्सत्समतायैके न वैषम्यमिह न स्मृतादि” इत्यनेन विरोधः)
इति प्रकथितमपास्तम् ॥ एवं च तत्तत्प्रीतिविशिष्टो भगवान्स्वधैवास्ते । अत एव गोवर्द्ध-
नोदर इति क्रियानाममर्मा रत्यते भक्तैरनुभूयतेपि तथैव ॥ ननु भगवन्मते स्वधैवैव

जगतो नित्यत्वात्किमिति लीलाया नाम्नां च नित्यत्वप्रतिपादनं आप्रहः जगन्नित्यत्व-
साधकयुक्तिभिरेव तेषामपि नित्यत्वसिद्धेरिति चेच्छृणु नहि जगतो यथा नित्यत्वं
तथैव लीलाया अपि नित्यत्वं किंत्वन्यथैव जगतस्तु कारणात्मना नित्यत्वं कारणादेव
तस्याविर्भावस्तस्मिन्नेव लयस्तिरोभावः न तु स्वरूपेण तस्य नित्यत्वं लीलायास्तु स्वस्व-
रूपेणैव नित्यत्वं मायया तस्याच्छादनं तिरोभावः मायापहरणं नामाविर्भावः यथा
वस्तुनो घटादेः सत एव पटादिच्छादनेन तदपसारणेन चाप्राकृत्याप्राकृत्ये । अत एव
भक्तैस्तत्तल्लीलाविशिष्टं रूपं ध्यायन्निस्तदशमेव रूपं दृश्यते यदि च तद्रूपं तदानीं
न स्यात् तदोपासकस्य भ्रान्तत्वं स्यात् । किंच-योन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिप-
द्यत इति वाक्यान्तरकगामित्वं च स्यात् तद्रूपस्य मायिकत्वस्वीकारे भगवतो भक्तव्या-
मोहकत्वं स्यादिति ॥ तस्मात्तल्लीलाविशिष्टं रूपं नित्यमेवेति मतव्यं तत्तद्रूपाणां नित्यत्वे
सति शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यतया रूपे नाम्नोप्यावश्यकत्वेन तत्तत्कर्मानुरूपं नामापि
नित्यमेवेति तत्प्रयोगे कर्म कादाचित्कत्वकृता गौणी न संभावयितुं शक्येति ध्येयम् ॥
गोपीनां क्रीडितं पातु गोविंदमिति धीजन्याससमये कथनमप्येवमेव संगच्छतेऽन्यथा
तादृशनामप्रयोजनीभूताया लीलाया भावित्वात्तदसंगतिः स्यात् ॥ ननु गोविंदशब्दस्य
गोलाभप्रयुक्तत्वाभावेनार्थान्तरेण विष्णौ प्रयुक्तस्य तस्य श्रीकृष्णे तदवतारत्वं कुतश्चि-
ज्ज्ञातवतीनां सादृशकथनेन विरुध्यत इति चेन्नैवम् ॥ सादृशशब्दस्य गोलाभप्रयुक्त-
त्वाभावे मानाभावात् । अर्थान्तरस्य चानुकेर्न्यूनत्वं श्रीकृष्णे विष्णुत्वज्ञाने धीजन्या-
सादेरसंगत्यापत्तेश्च एतेन यद्वेत्यादिकमपि निरस्तं तथापि कल्पांतरीयलीलाकर्तृत्वाद्यमेवेति
निश्चयेन तल्लीलासु विष्णयानुपपत्तिः ॥ यदपि यरिवत्यादिना टीकाहृदुक्तं किंचिदनूय
तदसंगतमित्युक्त्वा लीलादेरभ्युत्पत्तिनाशपत्तिरिति पूर्वपक्षे दूषणमाह तदपि न
साधीयः ॥ लीलोत्पत्तिनाशासम्भ्रमस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् सिद्धांतपक्षे तु तद्देशकालादेः
शब्दः पृथिव्यामित्यस्य विशेषणम्, एवं च घटरूपदेशे तत्सामग्रीसमवधानकालोत्तरघ-
टीयगंधरूपेण पुष्पादिरूपदेशे सुरभिगंधरूपेण पृथिव्यां यथाविर्भवति तथा स्वस्वरूपेण
जगति घृन्दावनादिरूपदेशे तथैवाविर्भवतीति एतेन (यदि तत्तद्देशे तत्तत्काल इति
पृथिव्यामित्यस्य विशेषणं तदा गंधहीनता ऋचिकदाचिच्च तस्यावाध्या न च सा प्रमाण-
मिदं) इति तत्कथनमपान्तम् ॥ तद्गंधरूपेणाविर्भावस्योक्तत्वात् ॥ तद्गंधशून्यत्वस्य पृथि-
व्यां प्रमाणसिद्धत्वात् नहि जानीकुसुमगंधो घटादिषु घटीयगंधः पटादिषु वा कस्य-
चित्संमतः सामान्यतो गंधविवक्षणे तद्देशपदेन पृथिवीरूपदेशो विवक्षणीय इति
नानुपपत्तिः यत्तु (इदानींतनानां गोवर्द्धनोदररविशिष्टानुभवो गंधयैनगरानुभवः)
द्रिष्टुकं तन्मन्दं इदानींतनमक्तानां कृतभगवदुपासनानां तत्कृपाकृदाक्षाजातस्य
तत्स्वरूपदर्शनस्य गन्धयैनगरानुल्यत्वे भगवदुपासनाया दोषत्वं स्यात् ॥ भ्रमस्य दोष-
प्रयुक्तत्वनिमित्तमात् इष्टापत्तिरिति चेद्वाह्यत्वाद्दुपेक्ष्योक्तिः ॥ रूपे मायिकत्वं तु भयत्येवेत्य-
वधारणपूर्वकं वदता भगवत्स्वरूपे मायिकत्वात्यंतायोगव्यपच्छेद उक्तः त्रियासंगतसौव-
कारस्यात्यंतायोगव्यपच्छेदार्थत्वात् यथा नीलं सरोजं भवत्येवेति तत्र सरोजे

प्राभञ्जनः

नीलत्वात्यन्ताभावो नास्तीत्यर्थः । न च रक्तसरोजविपु नीलत्वाभावस्तत्वातादृशावाप्य-
स्याप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् ॥ उद्देश्यत्वाच्छेदकाच्छेदेनैव विधेयान्वयस्यासति
वाचके व्युत्पन्नतया सरोजत्वाच्छेदेन नीलत्वाभावस्याविद्यमानत्वेन तादृशप्रयोगे
वाचकाभावात् ॥ एवं च यथा कस्यचित्सरोजस्य नीलत्वमिप्रायेण तादृशप्रयोगान्नाथा
सुरम्यामोहाय कृतरूपस्य मायिकत्वमिष्टमेव ॥ यावत्स्वरूपे मायिकत्वं तादृशा-
व्याप्तं प्रतीयतेऽन्यथा नीले सरोजे भवत्येवेत्यत्रापि यावत्सरोजे नीलत्वं प्रतीयते ॥
किंच यावद्रूपे मायिकत्वस्वीकारे तत्राभिप्रेतनिर्गुणस्वरूपेपि मायिकत्वं कुतो न स्यात् ॥
तथा सति दृश्यवाक् एव त्वयांगीकृतः स्यात् ॥ किंच यथा कुरु द्विजातिसंस्कारमित्या-
दावुपक्रमानावस्तवया उक्तस्तथा मायिकत्वेऽप्युपक्रमानावेस्माभिरापादिते कथं मायि-
कत्वस्यापि सिद्धिः ॥ षडादिनित्यत्वाङ्गीकृतमित्यस्य तु यद्वैलक्षण्यं तन्निरूपितं पूर्वमेव ॥
एतेन षडादेरित्यादिकं निरस्तम् ॥ इत्येकोनचत्वारिंशत्तण्डलं इनाभासस्याभासत्व-
प्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र तदेकतोल्यादेश्चत्वारिंशत्तण्डलं इनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥
(तत्र तदेकतीति श्रुतिरपाणिपाद इत्यत्रोक्तरीत्याऽध्यारोपापवादाभ्यां निष्पन्नपरे)
त्यादिकथनं तु ईशानाख्यमाध्यात्मशास्त्रमूलकमेव ॥ तत्र भगवत्पादैरध्यारोपापवादा-
नुक्तैः ॥ अनेकवेकमिति पूर्वमंत्रेऽध्यारोपापवादस्य वक्तुमशक्यत्वात्तथाहि वस्तुन्यव-
स्तवारोपोऽध्यारोपः स चानेकमिति मंत्रे न संभवति तत्र वस्तुनो यथार्थरूपप्रतिपादना-
दत एव तत्रात्ये अनेकत्वं नैकत्वं एजृ कंपने । कंपनं चलनं स्वास्त्यप्रच्युतिसिद्धिर्जितं सर्व-
दैकरतमित्यर्थ इत्युक्तं एवं सैकरस्तवारोपासंभवात् तत्राध्यारोपसंभवः । एवं मनसो
जवीय इत्यत्रापि नापवादः वस्तुविवर्तस्यास्तुनो वस्तुमात्रस्य प्रतिपादनादत एव
मंत्राणां जामितानीति पूर्वमंत्रोक्तमन्वर्थं पुनराहेत्युक्तं भाल्ये ॥ किंच “तदात्मानं
स्वयमकुरुत सत्यं व्यवहारं निरुक्तं चानिरुक्तं चे” इत्यादिन्यायेन सर्वभारतसमर्थे एज-
नानेकतयोदभयोरैकोपपत्तावेकस्योपाधिकत्वमपरस्परानौपाधिकत्वकल्पनमयुक्तमेव ॥ नार्थं
सर्वः किंतु रजतुरेवेति वाक्यमेव तु बोधयसिद्धम् ॥ न तु सैव सर्वो सर्वश्चेत्यपि ॥
तथा च तादृशदृष्टांतसिद्ध्या ॥ वार्थान्तिकसिद्धिः ॥ तस्माद्येन रूपेणैकमिति तस्य
रूपस्य तस्यैतनस्य च नित्यत्वम् ॥ अत एव तच्छब्दस्य पुनः पुनरुक्तवाचकस्यावृत्तिः
क्रियायाः स्वाभाविकत्वमुक्तम् ॥ अत एव तच्छब्दस्य पुनः पुनरुक्तवाचकस्यावृत्तिः
प्रतिपादिता ॥ न च शब्दाधिक्यमात्रेण नार्थोऽधिक्यसिद्धिरिति वाच्यम् ॥ घटमानस्य
षट् पश्येत्पादौ शब्दाधिक्यादर्थोऽधिक्यस्य दृष्टत्वात् ॥ एतेन शब्दतोऽलाभादित्यादिकं
निरस्तम् ॥ किंच वतमानत्वार्थकलट्प्रयोगादपि तदा वतमानत्वमेकनादेः सेत्स्यति
स्वाभाविकत्ववचनादपि नित्यत्वं स्वरूपं च स्वभावश्चेत्यमरात्स्वरूपभूतेत्यर्थः ॥ तथा
च यथा स्वरूपं नित्यं तथैव सेत्यभिप्रायः तस्मादनेकनित्यरूपकमनेकनित्यक्रियाक्रमे-
कनित्यनामकं प्रकृतिरिति चेदतत्पर्यम् ॥ तत्रात्यर्थमवबुध्यैव त्वादृशा भ्रांताः ॥ उक्तं च-
श्रुतितात्पर्यमनिरुक्तमवबुद्धा आस्यते जडः ॥ विवेकी त्वमिहं बुद्धा तिष्ठत्यानंदवारिधौ ॥
अत एव गोडुलप्रतिपादिकायाः श्रुत्या “ज्ञावां वास्तुन्युपमसिगमय” इत्यादिरूपाया

अर्थान्तरं प्रकृत्य ऋग्वेदस्य श्रुतिरप्यध्यारोपापवादपरा नेयं गोकुलपरेत्यादिको वृथा प्रलापस्तेन कृतः ॥ तद्वाचकशब्दाभावादिति हेतुः स्वरूपासिद्धेः ॥ गोकुलस्य गोस्वान्त्वात्तद्वाचकस्य 'यत्र गावो भूरि शृंगा जयास' इत्याकारकस्य यत्र दीर्घशृंगा गावो वसंतीत्यर्थकस्य शब्दस्य तत्र सत्त्वात् ॥ न च सत्यलोकेपि गावः संतीति तद्वाचकत्वमेवाप्येति वाच्यम् ॥ स्वर्गादिष्वपि कामधेन्वादीनां सत्त्वेन विनिगमनाविरहप्रसंगात् ॥ किञ्च वेदस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वात्सत्यलोकप्रतिपादनेऽर्थान्तरताप्रसंगात् ॥ गोकुलस्य च गोलोकाभिन्नत्वात्तत्त्वमेव ॥ न च तस्य नित्यत्वे मानाभाव इति वाच्यम् ॥ आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्वाम परमं ममेत्यनेन तत्रत्यलोकानां पुनरावृत्त्यभावप्रतिपादनेन तत्रैव स्थितेरभिप्रेतत्त्वेन तदनित्यत्वे तदसंगत्यापत्त्या तस्यैव प्रमाणत्वात् ॥ अत एवात्र परमं पदमवभातीत्युक्तं परमपदस्थानं वैकुण्ठं तस्मादप्यधिकं भाति प्रकृतिकालाद्यतीतमित्यर्थः ॥ न च परमशब्दस्योत्कृष्टवाचकत्वादितरावधिकाधिकमुख्यत्वेन तत्र भानापत्तिरिति वक्तव्यम् । आधिक्यस्यापि किञ्चित् प्रयुक्तत्वेन नित्यत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वसंभवे तदितरस्य कस्यचित्कल्पने मानाभावात् तन्नित्यत्वस्य च स्थाननित्यत्वप्रयुक्तत्वात् ॥ गोपीषु कामवर्षकत्ववर्णनमात्रेण विटवादित्ते व्यासशुकादीनामपि तत्त्वापत्तेः ॥ किंचामुरप्रकृतीनां तादृशार्थश्रवणेनेर्प्यादिसंभवेन तादृशार्थस्वरमणीयत्वम् ॥ अत एवोक्तं—निजदोषावृत्तमनसामतिशुद्धरमेव भाति विपरीतम् ॥ पश्यते पित्तोपहतः शशिभुञ्ज शंखमपि पीतम् ॥ यत्तु (रूढ्यर्थस्यागो व्यापकत्वरूपार्थकत्वे च न मानं परिच्छिन्नैतद्ग्राह्यत्वबोधकश्रुतिस्थात्रपदविरोधाच्चेति) तत्तुच्छम् "यदतः परो दिवो वीप्यते हृदि शेष आरमे"त्यादिश्रुतिविरोधस्त्वन्मतेष्वेवं दुर्बल एव ॥ व्यापकस्य परत्वापरत्वानुपपत्तेः ॥ यदि च व्यापकस्याप्युपासनाद्यर्थं स्थाननिर्देशेन कथं विरोध इत्युच्यते तदा प्रकृतेः कथं विरोध इति विभावनीयम् ॥ तथा ॥ व्यापकस्य परिच्छिन्नत्वमुभयविधधर्माध्ययत्वात् विरुद्धधर्माध्ययत्वस्य ब्रह्मणि भूषणत्वात् ॥ एतेन तत्त्वज्ञादिकमपास्तम् ॥ परमत्वादिकं तु न नित्यत्वप्रयोजकं मानाभावादित्युक्तिस्तु हेया ॥ परमत्वस्य सर्वोत्कृष्टत्वरूपस्यानित्येकस्मिन्निद्रुतमशक्यत्वात् ॥ नित्ये प्रकृतिकालाद्यतीतत्वरूपसर्वोत्कृष्टत्वसंभवात् ननु-तावांवास्तूनीति मन्त्रो माघवेनैव व्याख्यातः—हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थं तातानि मंतव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि ध्याम ध्ये युवयोर्गमनायोऽमस्मि कामयामहे तदर्थं विष्णुं प्रार्थयामहे इत्यर्थः । तानीत्युक्तानि कानीत्याह यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृंगा अत्यंतोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयणेषा वा जयासोऽतिविस्तृता इति न वैकुण्ठगोलोकादिपरत्वमस्य युक्तमिति चेन्नैवम् ॥ अस्यापि व्याख्यानस्य विष्णुस्थानबोधकत्वेन गंतव्यत्वेन प्रसिद्धस्य भवत्स्थानस्य वैकुण्ठावतिरिक्तस्याप्रसिद्ध्या गोलोकादिबोधकत्वं एव पर्ववसानात् ॥ अत एव "अग्राहवदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभाति भूर्ग"तीत्यग्निमार्दस्य "अत्र खलु वास्तवाधारमूले पुलोके ब्रह्मायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गंतव्यस्य रुद्रस्य कृष्णः कामानां वर्षकस्य विष्णोस्त्वाहं पुराणादिषु गंतव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं

प्राभञ्जनः

निरतिशयं स्थानं भूरि प्रभूतं अथभाति स्वमहिम्ना स्फुरतीत्यर्थस्तेनैव व्याख्यातः । तथा
 ॥ तेनापि पैकुंडगोलोकादीनामेव भगवत्स्थानानां प्रतिपादनाच्च विरोधः ॥ त्वन्मते च
 तद्याख्यानस्यापि विरोधः सत्यलोकोत्कृष्टस्य लोकस्य त्वया स्वीकृतत्वात् ॥ ब्रह्मस्वरूपं
 यत् स्थानं तच्च न गंतव्यत्वेन प्रसिद्धं सर्वव्यापकत्वात् ॥ “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति
 प्रक्षेप सन्प्रदाप्येती”ति श्रुतेः ब्रह्मविदो गमनाभायबोधनात् ॥ किंच शृंगपदस्य
 तत्क्षिपानेन गोपदस्यापि गोवाचकत्वेनैव युक्तं न रश्मिवाचकत्वं संयोगस्याभिधानि-
 यामकत्वात् ॥ उक्तं च-संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधित्वा । अर्थः प्रकरणं
 लिंगं वाचयस्थानस्य संनिधिरित्यादि ॥ अत एव सर्वत्रचको हरिरित्यादौ नंदस्या-
 वगतिः ॥ शृंगपदस्य चोन्नतवाचकत्वे मानाभावात् । तत्र रूढेर्यागस्य वासंभवात् ॥
 किंच शुलोके परीयजमानयोः क्रमेभिर्गतत्वं निरतिशयं विष्णोः स्थानं पुराणेषु न
 प्रसिद्धं किंतु सातिशयमेव निरतिशयं तु परणलभ्यमेव “यमेवैष वृणुते तेन लभ्य”
 इति श्रुतेः किंच नास्मिन्नेव व्याख्याने तस्य निर्भरः । अत एव द्वितीयव्याख्यानं तेनात्र
 उपन्यस्तं तादृशव्याख्याने विष्णुस्वाभावर्णनमविचार्य तदुद्गायस्य विष्णोर्महानतेः ५१मं
 परार्थं स्थलमवभातीत्यस्य तत्रापि दर्शनात् तत्रापि भूरिशृंगा गावो अयासेति वाक्य-
 पर्यालोचनया गोबुलरूपस्थानकल्पनस्यैव व्याख्यात्वात् ॥ हस्तस्थानोऽकृतकल्पने माना-
 भावात् । एतेन प्रधानात्सूर्याभिर्गतमित्याद्यर्थकल्पनं निरस्तम् ॥ इयं व्याख्या यास्कोपि
 विरुद्धत्वेन स्वकपोलकल्पितेति कथनं तु प्रमादात् ॥ पूर्वोक्तास्माकृतव्याख्यानस्य
 यास्कादिष्विद्वद्वाभावात् ॥ व्याख्यानांतरस्य व्याख्यानांतरानूपकरवाच ॥ अन्यथा
 माधवयास्करावणादिकृतवेदव्याख्यानां परस्परं विरुद्धार्थकत्वेन माध्वरानानुजर्निवा-
 कंशंकरादिकृतसूत्रभाष्याणां च विरुद्धार्थकत्वे कपोलकल्पितरवापया कस्याप्यर्थस्य
 निश्चयानुपपत्तिः ॥ तत्र व्याख्यानांतरत्वेतरव्याख्यानानूपकरवकल्पनेप्रापि कल्पने
 पूषणानवकाशात् ॥ अत एव अदो पराव ज्ञयत इत्यस्य लक्ष्मीप्रकाशकर्मणे पुरुषोत्तम-
 पदे व्यातिर्वर्जितत्वेपि तत्तद्याख्यानं दूषितं कपोलकल्पितमिति वा स्वयद्विपत्ते शब्दा
 नामनेकाधर्तनात् ॥ किंच तैत्तिरीयशास्त्रास्त्रोपि “ते ते धामान्युष्मति गमय्ये यत्र गावो
 भूरिशृंगा अयासः । अत्राह तदुद्गायस्य विष्णोः परमं पदमवभाति भूरी” ति मंत्रोपि
 लीला तदुपयोगिपदार्थानामवभातीत्यादिवर्तमानार्थकप्रयोगानुरोधेन नित्यत्वमेव प्रति-
 पादयति । अयमेवार्थ “ज्ञानि परेतस्त्रया द्वाद अविभागो वचना” इति सूत्रार्था
 भगवता व्यासेन निर्णीता ॥ तत्र-अन्मनस्का हि मत्प्राणा मय्ये त्वत्तदैहिकाः ॥ ये
 त्यत्रा लोकधर्माश्च मय्ये तान्निबभर्म्यहम् ॥ धारयस्यतिष्ठच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथं-
 चनेत्यादिवाचयैर्भगवत् एव जीवनहेतुत्वं परमपुरुषार्थत्वं दुःखहेतुत्वं ॥ प्रतीयते तच्च
 लोकेऽप्रसिद्धं नहि लोके दुःखहेतुत्वं जीवनहेतुत्वमानं वदादृत्यं येकस्मिन्प्रसिध्यतित्वेन
 मुखहेतुत्वस्य नरकादिषु दुःखहेतुत्वस्य मित्रे मुखहेतुत्वस्य ज्ञात्री दुःखहेतुत्वस्यैव
 प्रसिद्धत्वात् ॥ एवं च कथमेकत्रैतत्सर्वं स्थावित्वाशंकायामाह तानीत्यादि तानि पूर्वो-
 क्तानि परे प्रकृतिकालप्रतीतवैकुण्ठावप्युत्कृष्टे गोलोके भगवत्प्रयुक्तानि संतीत्यर्थः ॥

तत्र प्रमाणं दर्शयति तथा ह्याहेति तथाह श्रुतिराह सा च श्रुतिर्गवेदेस्ति 'वावा
वास्तन्युष्मसि गमप्यै यत्र गावो भूरि शृंगा अयासः' इत्यादिका ॥ तातानि भगवत
अनन्यभक्तसंबन्धीनि वास्तूनि गमप्यै प्राप्तुं न्युष्मसि कामयामहे तानि कुत्रेत्याकांक्षाः
यामाह "यत्र गावो भूरि शृंगा अयासः" तत्र च भगवत्कृतस्य गोपीषु सुखस्य
दुःखस्य च प्रसिद्धत्वात् ॥ रसात्मकभगवत्कृतप्राकव्यतद्दर्शनजन्यविरहभावतज्जनित-
तापमरणोपस्थितितत्रिवर्तेनतदौत्कव्यप्राकव्यस्वरूपानन्ददानादीनां तत्तत्पुराणेषु प्रपञ्चित-
त्वात् ॥ ननु लीलाया यदि नित्यत्वं तदा तन्मध्यपातिनां तद्दर्शनं यथा नित्यं
तथा तादृशसाधनाभावेपि निजानुकंपया कदाचित्कमपि भक्तं तत्र नयति चेत्तदा
कंचिरकालं स्थापयित्वा तत्तत्तं वियोजयति न वेत्याशंकयामाह "अविभागो
वचनान्" तत्र प्रयेक्षितस्य तस्मादविभाग एव कुतः वचनात् । तैत्तिरीयके "विष्णोः
कर्माणि पश्यते"त्युक्त्वा "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यति सूरयः" पुरुषोत्तम-
स्वरूपवित्सूरयो भगवद्भक्ताः, सदैव भगवत्पदं पश्यतीत्युक्तम् ॥ अन्यथा लीलाया
नित्यत्वात्पूर्वस्थितभक्तानां सदा दर्शनस्य प्राप्तत्वादिदं न वदेत् तस्मादविभाग
एवेति ॥ एवं च माधवयास्कध्यासादीनां मते तौ मंत्रौ, गोकुलवर्णनपराधेव
तद्याख्यानुसारेणापि लीलाया नित्यत्वमेवायाति ॥ तथा च, माधवयास्कादिमत्ताश्रयणे,
नापि न मिथ्यावादिमनोरथसिद्धिरिति संक्षेपः ॥ एतेन (विरोधाभावे व्याख्यानां-
तरस्यादुष्टत्वेपि सति विरोधे दुष्टत्वमेवेत्यादि) निरस्तं विरोधाभावस्य दर्शितत्वात् ॥
यत्तु द्वितीयमंत्रे तेशब्दस्य तवेति व्याख्यानां तु व्याकरणापरिशीलनादित्यादिना-
क्षेपोद्भावनं तदपि वैदिकरीत्यज्ञानाद्देवे व्यत्ययो बहुलं छंदसी, दृष्टानुविधिरित्यादिना
तादृशदोषस्य स्वयमेव पाणिनोद्धृतरवात् ॥ द्वितीयतेशब्दस्तु, विभक्तिप्रतिरूपको-
व्यय एव तस्य तानीत्यर्थः । अन्यार्थकत्वे तु विनिगमकाभावः ॥ भूरीत्यस्य तु
बहुरूपस्येति ईदृशो मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्याद्यनुरोधेन ॥ मायया बहुरूपस्येति
तु व्याख्यानं न सत् ॥ अत्र मायाबोधकपदाभावात् तादृशमंत्रस्य व्याख्या तु
पूर्णखंड एवोक्ता ॥ वेदस्य नित्यत्वं तु-स्वयंभूरेय भगवान् वेदो गीतस्त्वया
पुरा ॥ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेत्यादिवाक्यैर्निश्चितम् ॥ तादृश-
वाक्यानामर्यान्तरकल्पने वेदस्य प्रवाहरूपेण नित्यत्वकल्पने गौरवम् ॥ किंच त्वन्मतेपि
अनादिनिधनेति वाक्यानुसारेण वेदेऽनादित्वं कल्पनीयं तच्च स्वजानीयध्वंसव्याप्य-
प्रागभावप्रतियोगित्वरूपमेव कल्पनीयं प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपस्य तस्य वेदे जन्यत्व-
वादिनस्तवमतेऽसंभवात् ॥ असंभवे तु प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपमेव तत्संभवतीत्यपि
ह्यध्वं त्वन्मते त्वनंतप्रागभावध्वंसादिकल्पनेपि गौरवं स्यात्तस्मात् त्वदुक्तरीत्या नित्य-
त्वं संभवतीति दिक् ॥ एतेन (वेदस्य नित्यत्वं, यादृशं प्रागभावाभिरक्तं तादृशनि-
त्यत्वेन न त्वदीहितसिद्धिः) रित्यादि तत् प्रलपितमपास्तम् ॥ इति चत्वारिंशत्खंडसंज्ञ-
नामासस्यामाप्तत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ, तत्र मंत्रद्वयस्येत्यादेरेकपक्षवारिहास्त्यं छंदनामा-
सस्याभासत्वं प्रदर्शयते (तन्मंत्रद्वयस्य तावमिति मंत्रादनंतरत्वात्किं प्रमादादेव तयो-

रतिरूपयदितरपाये) ति यदुक्तं तद्वशनाच्छब्दाद्वा यदि तत्र तावो वास्तव्युपभारीत्यनंतरं
पठ्यत इत्युक्तं किंतु पठदनेतरमेव पठ्यत इति पाठोक्तिं पृथक्पृथक् सन्निरूप्यते
पुनर्विषयनाशकारसंक्षिप्तत्वात् तु ते ते धामान्युपभसीति मंत्रं भूय तथापि मंत्रस्तु
प्यवहितः ते धामानिति मन्त्रानंतरं च विष्णोः कर्माणि पश्यत इति मंत्रपाठोत्प्रे-
षेति न दोषः । तथा ॥ तादृशमिमायाभवादेयायसारेण । अथ यथाप्युक्तं तु
अभ्यामिमायेण प्रयुक्तस्य शब्दरथापारं कल्पयित्वा कृपणोन्नाशनं ते ते धामान्यु-
पभसीति मंत्रमिमायेण प्रयुक्तस्य पठदनेतरमित्यस्य पठदनेतरस्य तावो वास्तव्युप-
भसीति मंत्रपरास्य कल्पयित्वा दोषारोपात् मनु अत्रावेदे तादृशमंत्रयोः परीरप्ये न दृष्टमिति
चेन्मैव अन्वेदे तादृशापेयि तैत्तिरीयशाखायां यजुर्वेदे तादृशक्रमस्य दर्शनात् तत्र ते मे
धामान्युपभसीति द्वितीयेत्याये पठ्यते तृतीये च विष्णोः कर्माणीति सदा पश्यंति शूरस्य
इति पठितं सम्पाद्यतादृशवाक्यातीत्यया नित्यत्वम् ॥ यत्तु (परमप्राज्ञं भक्त्यै-
षेयुक्तिस्तु श्रोतव्यो मंतव्य इत्यत्रिपिरोपायुपेक्ष्ये)त्यर्थः तन्मन्त्रम् । भक्त्याहमेकया
प्राज्ञ इत्यादिवाक्यविरोधात्प्राज्ञ इत्यादिवाक्यमाश्रयमाश्रयविषयत्वात् “महाविद्यामोति
पर”मित्यादि भुक्त्वा भक्तिप्राप्ताया पुरुषोत्तमस्यैव श्रवणादिना ॥ यथाभ्यासित्वादिवाक्ये
प्रतिपादितस्योत्तमभावरूपमहाज्ञानसंपत्तौ वरणे सति तज्ज्ञक्या पुरुषोत्तमज्ञानं भय-
सीति ॥ (भगवद्वाक्यबोधोपपत्त्येव तृतीया तु काशीमरणान्तरं पश्यसीये)स्तुति-
रप्यज्ञानमूला काशीमरणान्तरुक्तिरित्यत्र यथा पश्यसीहेताविति सूत्रानुविदा ॥ तथा
भक्त्यामामभिज्ञानातीत्यपि तस्याः क्रियान्वयितयेन कारकव्यभिचरित्वात् ॥ तथा च
दृष्टांतैर्वन्धम् ॥ किंच हेतुरवश्य अन्यजनकतापदेदृक्तापारणस्य प्रवीतकरवरूपस्य यत्तु
वाक्यारोपेपि कारणत्वस्य न परंपरया कारणसाधारण्यम् ॥ क्रियायोगान्तरविच्छेदकारणस्यैव
कारणत्वत् तस्य च फलोपचयक एव संभवदिति वदुपि (स्वर्गस्यातिवृत्त्येन इक्ष्णा-
भावस्य यत्तु वाक्यत्वेन दृष्टांतपरत्वेन व्याख्यानं न युक्त)मिति तन्मात्रम् । स्वर्गपञ्चुः
संयोगात्तरेपि तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेन तत्र यथाप्रतिबंधकाभावरूपसदृशकारिसतपधानाभाव-
स्यैव हेतुरत्र कल्पनीयं एवं प्रकृतेपि अतयादिसदृशकारिसमवधानाभावात् प्रत्यक्षमित्यस्य
यत्तु वाक्यत्वेन दृष्टांतपरत्वेन व्याख्यानं दोषमायात् ॥ स्वर्गप्रत्यक्षे दूरत्वबोधस्य
प्रतीतिप्रतिबंधकत्वात्तु तु दुरितस्यैव प्रतिबंधकत्वं भक्त्या तद्विपरीतं तत्रैव तादृशं तस्य
छीतिक्रमेवेन्द्रियजन्यक्रादुद्भूतरूपवद्विषयत्वात् योनिनामपि सिद्धिसदृशकारेण दूरत्वादि-
दोषस्य विरत्कारातीतिक्रमेव स्वर्गादिप्रत्यक्षं यथा काव्यविसदृशरादश द्वादशावयव-
गतत्वं यस्तुनोन्मादीनां प्रत्यक्षमन्यथा तस्याप्यलौकिकत्वापत्तेः ॥ न धैवं योगश्रवण-
प्रत्यक्षस्यालौकिकत्वं न स्थानिति वाच्यम् ॥ आकाशादिनीरुपद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्यैवालौकिक-
त्वात् छीतिकप्रत्यक्षासामर्थ्यात्तस्यपाने आलौकिकत्वकल्पनस्यान्याप्यव्याप्येन पृथगेन किंच
यत्तु तादृशमेवादिषिं निरर्थं तादृशप्रत्यक्षस्यालौकिकत्वाभावात्तदुद्भूतजन्यस्य प्रत्यक्ष-
स्यैवालौकिकत्वात् तत्रैव च धर्मेभक्तिर्वाक्यमा हेतुरवश्यं यथा वा बहेति पक्षादप्ये
दोषमदृष्टापि मत्परनिन्देताप्याहाररूपो दोष उन्नायितः स ॥ तन्मात्रेप्यदि ॥

किञ्च दिवि स्वयप्रकाश एवेत्यादि तत्कृतव्याख्याने दिवीति शब्दस्य स्वप्रकाशार्थकत्वे स्वर्गादीनामपि स्वप्रकाशत्वापत्तिः ॥ इष्टापत्तौ त्वपसिद्धातापत्तिस्त्वन्मते ब्रह्मण एव स्वप्रकाशत्वात् अत एव सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वस्वप्रतिबद्ध्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वादीनि लक्षणानि प्रदीपसूर्यादिप्रतिव्यास्या दूषयित्वा जवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमेव स्वप्रकाशलक्षणमादृतम् ॥ तथा च तत्र तत्पदस्य लक्षणैवादरणीया । इवशब्दस्य व्यवहितान्वयश्च ॥ किञ्च विष्णुपदेन शुद्ध ब्रह्म विवक्षित देवतात्मा वा नाय शब्द ब्रह्म सदा पश्यति सूरय इत्येतावतैव सामञ्जस्य “तद्विष्णो परम पद”मिति कथनस्य शिरोवेष्टने नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् नापि द्वितीय वैकुण्ठादिपुराणप्रसिद्ध तत्परम पदं परित्यज्य शुद्धब्रह्मपर्येतानुधावने मानाभावात् स्वकपोलकल्पितविवर्तवादमाश्रित्य द्रव्यतत्त्वमनोधिष्ठानविधया पर ब्रह्मैव परम पदमिति विप्रक्षणेपि जीवमात्रस्यैव एतन्मतं शुद्धब्रह्मणि मायया कल्पितत्वेन विष्णुपर्येतानुधावने धीजाभाव इति दिक् ॥ एव तदुपदर्शितमाध्वकृतव्याख्यानेपि विष्णुसंबधिपरममुत्कृष्ट पद स्वर्गस्थानमिति यदुक्तं तदध्यसगतं नहि शास्त्रे विष्णुस्थानं स्वर्गमिति व्यापि प्रतिपादितं तस्य व्यापकत्वेन तत् स्थानं स्वर्गमपि भवतीति यद्युच्यते तदा भूलोकस्यापि तदायतनत्वात् स्वर्गस्यैव परमपदत्वं नान्यस्येत्यत्र नियामकाभाव इति ॥ तस्माद्विष्णो परम पदं वैकुण्ठापेक्षयोत्कृष्टं गोकुलमेव गोलोकरूपत्वाद्गोलोकस्य च शास्त्रे वैकुण्ठादुत्कृष्टत्वेन वर्णनात् ॥ तच्च सूरयो भगवन्नक्ता सदा पश्यति तेषां लीलामध्यवर्तितालीलायाश्च नित्यत्वादिति भावः । ननु लीलाया आनंदरूपत्वाद्गोकुलस्थाने तु खण्ड्याभ्याविदर्शनात् तत्रत्यवृक्षादीनां छेदभेदादिदर्शनादनित्यत्वादतिप्रसक्तिरिति चेन्मैवम् ॥ नहि दर्शनमात्रेण वस्तुसिद्धिस्तथा सति पीतशस्त्रं स्वल्पश्चद्रमा पवता भ्रमतीति पित्तदूरत्वभ्रम्यादिवृषपित्तकरणपुरुषप्रत्यक्षेण पीतत्वस्वल्पत्वभ्रमितत्वादीनामपि सिद्धापत्तिः किंतु निर्दुष्टकरणदर्शनेनैव तथा चात्राविद्यादुरितादिदोषयुक्तानां तथा दर्शनेपि न गोकुलस्थानित्यवशकाः । अत एवोक्तं सूरय इति भगवन्नक्ता इति तदर्थः । सूरय एव गोकुलादिस्वरूपं पश्यति नान्ये । अविद्यादिनाशे भगवन्नक्तिसपत्तौ चाधुनिकानामपि तद्दर्शनं भवतीत्यपि बोध्यम् ॥ एतदपि “दिवीव चक्षुरातत”मित्यादिनोक्तं एतेन यद्यपि करणदोषवशाद्दूरस्थस्य तथा भानं तथापि गोकुलस्थपुरपाणा व्याख्यादिकमनुपपन्नं देशांतरस्थपुरपाणा दोषसंभवेपि तत्रत्यपुरुषाणां तदसंभवेन स्वव्याख्यादिज्ञानानुपपत्तिरिति शकापि निरस्ता भगवदिच्छयैवाप्रकटानुभवत्वेन तद्गुरेव दोषं यथैतत्तथा दशमस्कंधधुधार्ता इदममुवजित्यत्राक्तगोकुलस्थाना व्याख्याद्यसंभवेन तद्दर्शनं भगवति घ्राणादिदर्शनवदासुरव्यामोहनमेव ॥ अत एव ब्रह्माहपुराणवाक्यमपि सगच्छत इत्यलं विस्तरेण ॥ इत्यकचत्वारिंशत्प्रहस्रहनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र पूर्वस्मिन्निस्थाद्वान्तत्वारिंशत्प्रहस्रहनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यत ॥ या पूर्वस्मिन्निस्थाद्यसगतमिति प्रामादिकं तत्पदेन तावावास्तुनिति भग्नस्याविवक्षणात्तेन धामान्युष्मसीति भग्नस्यैव विवक्षितत्वात्तस्य च विष्णो कर्माणि पश्यत एतन्मग्नपूर्वत्वात् तत्र च गोकुलमेव मुख्यतया

निरूपितमतोन्पस्यार्थस्य तदंगतया निरूपणेपि नावधारणासंगतिः । एतेन गोकुलसे-
 त्यादिकं निरस्तम् ॥ कर्माणि पश्यतेत्यस्यापि यज्ञोदात्तनपानादिरूपाणि कर्माणि पश्यते-
 त्यर्थः । यत्तु (कर्मशब्देन कर्मानुरूपफलदानानि गृह्यन्ते) इति तन्मन्दम् । कर्मपदस्य
 तादृशार्थावोधकत्वात् लक्षणया तदर्थबोधकत्वे तु शब्दार्थस्य बाधे लक्षणा संभवति नतु
 तस्यार्थस्य संभवेपि शक्तितो लक्षणाया जघन्यरसात् तादृशार्थवत्त्वं किंच रश्मते पश्यते-
 त्यस्य योग्यलेन जानीतेत्यर्थकत्वं तदपि लक्षणयैवेति गौरवं यत्तु दृष्टेऽज्ञानसामान्यार्थ-
 कत्वरमुक्तं तदप्यसत् । आकाशविषयकज्ञानमिति पुरूपे प्रयुक्तस्याकाशं पश्यतीति वाक्यस्य
 प्रामाण्यापत्तेराकाशं न पश्यतीत्यस्याप्रामाण्यापत्तेश्च तस्माद्दृष्टेर्लौकिकप्रत्यक्षार्थकत्वमेव
 तच्च गोकुलस्य तत्रत्यलीलायाश्च नित्यस्य एवोपपद्यते यदपि (तागमिनि मंत्रे निरुक्ते
 वरुणापस्य विष्णोर्महागतेरित्युक्तत्वेन मंत्रांतरस्यविष्णुशब्दोपि महागतिपाचक इति
 तदर्थं महागतिरत्र च सूर्यादाप्यस्त्रीति तत्परतायां तात्पर्यं प्रतीयत) इत्युक्तं तदपि
 बालभाषितं प्रसिद्धार्थकत्वं परित्यज्याप्रसिद्धार्थकत्वन्यत्वे मानामात्रात् । चंद्रादिक-
 मादाय विनिगमनाविरहाच्च तत्रापि मंत्रस्य योजयितुं शक्यतरात् ॥ किंच मंत्रस्य भग-
 वत्परत्वं नास्ति सूर्यादिपरत्वमेवेत्याग्रहेपि तन्मायामोहितरश्मते बीजमित्यपि बोध्यम् ।
 व्रतस्पर्शोपि न व्रतप्रयोजकः किंतु तदाचरणमेव तथैव लोके दर्शनात् ॥ नहि लोके
 सूर्यादीनां मनुष्यवत्संबंधव्यवहारः ॥ विष्णुना तु कात्यायन्यर्थनादीनि व्रतान्याचरि-
 तानि किंचैवमिग्नतापि गोवर्द्धनोद्धरणलीलायां कृता । तत्त एवोक्तं तन्मंत्रे “इंद्रस्य
 युज्यः सखे” इति गोपीनां पातियत्यादिरूपनियमवाधनमपि पुराणेषु श्वासशुकादिगीतं
 ब्रूयतेऽत एव वाधनरूपस्पर्धाधातव्योपि संगच्छते । रश्मते तु सर्वप्रतप्रयोजकतया
 व्रतस्पर्शकत्वं सर्वयज्ञप्रवर्तकतया चंद्रसुरास्यं विष्णुपदस्य सूर्यार्थकत्वमिति सर्वत्र
 लक्षणैवाभ्यवर्णीया सा च वेदेनुचिता मुख्यार्थाबाधे तु सर्वत्रैवानादरणीयेति किंच
 तादृशार्थकत्वेपि सर्वव्रतप्रयोजकस्वरसर्वयज्ञप्रवर्तकत्वयोर्विजायापि संभवेन तत्रातो
 मानामावः ॥ माधनकृतम्याख्यानेपि यजमानवाचरूपदाभावादयमित्याद्यध्याहार्यं
 श्रीकृष्णपरत्वे तु सम्यक्तया मंत्रार्थान्वयः संगच्छत इति तत्परत्वमेव मंत्रस्य पुक्तं
 तस्माच्छ्रीकृष्णस्य मर्यादांमंजकत्वे श्रीकृष्णपुद्गयोः को विदोप इत्याशुक्तिः श्रीकृष्ण-
 स्वरूपानमिज्ञानामासुरप्रवृत्तीनां तन्मायामोहितत्वप्रयुक्तैः ॥ नन्वेवमपि “यतो व्रतानि
 पर्वतमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपरत्नादिति चेन्मैत्रम् ॥ एतन्मंत्रस्यानुवादवत्तया भूतरूपे
 तात्पर्याभावादप्यथा “सदेव सौम्येदमग्र आसीदात्मा वा इदमग्र आसीदि” इत्यादि-
 भूतत्वयोपापत्तिरिति चेत्तर्हि कस्य भूतरमिति वक्तव्यम् । आत्मनो वा इदं-
 शब्दवाक्यस्य वा सद्रूपताया वा नाशः । आत्मनो नित्यरादुक्तभूतरस्य तस्मिन्वाधात्
 नापि द्वितीयः इदंशब्दस्य प्रत्यक्षशुद्धिविषयताच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाच-
 कत्वेन प्रत्यक्षे भूतरान्त्रयासंमत्तात् तृतीयोपि न संभवत्युपानि सद्रूपतायां सत्त्वा-
 दारोपितस्याधिष्ठानातिरेकेण स्वानभ्युपगमात्तत्सादवत्या लकारार्थस्याविरक्षे गभ्युपेया

तथात्रापीति गोपीना तडिद्रूपत्व तु गौरार्णतया प्रकाशकतया च वर्णित कृष्णस्य मेघ
तुल्यश्यामत्वादत् एव मेघश्याम तडिद्रौरीन्दुतुल्यास्येति कविभिर्वर्ण्यते ॥ एतेन
(गोपीना तडिद्रूपत्वे मानमन्येय) मिति निरस्तम् ॥ किञ्च पूर्वोक्तमत्रयोर्न सूर्यादिपरत्व
तदनन्तर पठिते “तद्विप्राप्तो विपन्यवो जागृवास समिधते विष्णोर्यत्परम पद”मिति भूमे
तद्वाचकपदाभावात् विष्णुवाचकस्य पदस्य गोलोकवाचकस्य विष्णोर्यत्परम पदमिति
वाक्यस्य सत्त्वात् किष्टकल्पनयान्यार्थकल्पने तु सर्वेषा मन्नाणा कथचिदन्यार्थकत्वसम
वेन सर्वज्ञानाभासप्रसगात् स्पष्टार्थ परित्यज्यास्पष्टार्थकल्पने मानाभावाच्च यदपि
एतत्सत्यमित्यत्र सत्यशब्दो नाबाधितार्थक किन्तु यथावदर्थतावदर्थक तच्च यथा
प्रतीयमानत्वमिति प्रलपितान् तत्र स प्रष्टव्य यथा प्रतीयमानत्वशब्देन किं त्वया
विवक्षित प्रतीयमानतुल्यदमथ वा प्रतीयमानकालिकत्व वा नाथ शुक्तिरजतस्यापि
प्रतीयमानघटादितुल्यत्वात्सत्यत्वापत्ति द्वितीये तु क्षणिकगदापत्ति प्रतीयमाना क्षणि
कत्वात् ॥ नच दृष्टिसृष्टिवादे तद्विष्टमेवेति ग्राह्यम् ॥ तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् ॥
यत्तु (ब्रह्मपुराणशब्देन शरीरमेव ब्राह्म अन्पथा जराया प्राणविघोररूपवधस्य शरीर
धर्मेतया प्रसिद्धत्वेन गोकुले तदभावेन) त्याद्युक्त तदसंगत तदग्रिमस्य (ब्रह्मैवैत
च्छब्दे परान्दश्य तत्प्रकरणस्यब्रह्मलोकपदवरसामानाधिकारण्येन ब्रह्मपुराणशब्देनोच्यते)
इति तत्कथनस्य विरोधात् ॥ किञ्च ब्रह्मपुराणशब्देन शरीरग्रहणे “एतत्सत्य ब्रह्मपुर-
मेतस्मिन्सर्वे कामा समाहिता” इति वाक्यविरोध शरीरस्य सत्यत्वाभावात् सर्व
कामसमाधानस्यापि तत्राभावात् यदि च पूर्वोक्तं विस्तृत्य ब्रह्मैव ब्रह्मपुराणशब्देन
विवक्षित चेत्तदा जराया वधस्य च तत्र केनाप्यनमीकारेण तच्छकाया एवाभावेन
तत्समाधान “नास्य जरसा जीर्यति न वधनास्य हन्यत” इत्यादिरूप श्रुतिप्रतिपादित
मसंगत स्यात्तस्मादसंगतत्वात् तथा चेत्यारभ्य तत्रैव सभवादित्यत प्रष्टव्यमनादरणी-
यमेव ॥ अस्मन्मते तु तच्छब्देन गोकुलग्रहणे पुरसामान्यात् जीर्णत्ववधयोराशका
जायत इति तदुत्तरसंगति तस्य च नित्यत्वाम्युपगमे ‘नैतत्सत्य ब्रह्मपुर’ मित्या
दिना प्रतिपादितस्य सत्यत्वस्यापि संगति ॥ तस्य लीलास्थानत्वेन भक्तमनोरथ
विषयत्वा “दस्मिन्सर्वे कामा समाहिता” इति श्रुतिप्रतिपादितमपि संगच्छते ॥ किञ्च
तस्मिन्नेव “दह्र पुढरीक वेश्म दहरोस्मिन्नतराकाश” इत्यादिनोक्तस्य पुढरीकाकारभग
वद्देशमनोपि सत्त्वात्तदश्रुतिभागेपि संगच्छते “किं तत्र विद्यते यदन्येष्टव्य यद्वा
विजिज्ञासितव्य” मित्यादिना पुरुषोत्तमविषय प्रश्न तस्माद्गोकुलमेव तत्र ब्रह्मपुराण
शब्देनोच्यते ॥ पुराणशब्दस्यापि नगर एव कोशादौ प्रसिद्धि मवद्वारे पुरे देहीत्यादौ
तु तत्सादृश्याद्देह्यारोप ‘वापी कापि स्फुरति गगन’ इत्यादौ नाम्ना वाप्यारोप
यत् ॥ अत एव मुख चद्र इत्यादौ चद्रामेदारोपो मुख इत्युक्तम् ॥ यद्य न च
तेषां प्रतिष्ठितयेत्यादिना टीकाट्टुक किञ्चिदनूय (परमेश्वरस्य मनोरथानाधारत्वे
सर्वाग्रयत्वव्याहृत्यस्य तदाधारत्वा) दित्यादि तेनोक्त तत्र परमेश्वरपदम शुद्ध
प्रह्म विवक्षित शब्द वा नाथ सम्मिन्कामानामभावेन सर्वे कामा प्रतिष्ठिता

प्राभवन

इत्यसंगत यदि च “सर्वकाम सर्वगण सर्व रस” इत्यादिश्रुत्यनुरोधात् मनोरथाया
 त्व तस्मिन्वीक्ष्यते तदा सादृशश्रुत्यनुरोधात्प्रसाधाघातवस्यापि तत्र स्त्रीरणी-
 यतया शुद्धत्वहानिस्तत्सत्वेपि शुद्धत्वस्वीकारे विरुद्धधर्माध्ययत्वागीवार विना तदनु-
 पपत्त्या परमतप्रवेशापत्ति ॥ द्वितीये “ग्रहविदामोति पर”मिति श्रुतिविरोध तत्र
 हेयग्रहण सकाशात् परग्रहण उत्कृष्टत्वं प्रतिपादित तस्यैव च “सोभुते सर्वान
 कामान् सह ग्रहणा विपश्चिता” इत्यनेन मनोरथाधारत्वं प्रतिपादित तथा च तत्र
 मनोरथाना कामपदेन ग्रहेपि नासंगतमिति कथनेन तयो श्रुत्योरेकाग्र्यत्वांगीकार
 धनयतस्तत्र समत एव च तच्छ्रुतिप्रतिपादितमनोरथाधारत्वं ज्ञापयत्येन तस्य त्वन्मते
 परराभावात् सादृशश्रुतिविरोधो दुर्यार एवेति बोध्यम् ॥ एव च कामपदेन भोगोप
 करणान्येवामिप्रेतानि । अत एवोक्त “तस्मिन्सर्वे कामा प्रतिष्ठिता” इति श्रीगोकुल एव
 तेषा प्रतिष्ठितस्य नित्यत्वादन्यत्र तु तेषामप्रतिष्ठितत्वमित्यपि ध्यातव्यम् ॥ नच कामपदस्य
 सोकामो निष्काम इत्यादौ मनोरथपरत्वस्य दृष्टयान्मनोरथार्थवत्त्वमेवेति वाच्यम् ॥
 मनोरथपरत्वे “सोभुते सर्वान्कामान्सहे”ति श्रुतिविरोधापत्ते तेषामज्ञानासमयात्
 भोगोपकरणे वृत्तिग्याप्तिसमवेनाभुत इति सगच्छते मनोरथेषु वृत्तिरूपेषु तदसमयेन
 वदसंगति स्पष्टैवेति ॥ व्यासैस्तु श्रीगोकुलस्य हृदयपुढरीकस्यापि दहरत्वमुक्त तत्रापि
 भगवान् प्रकटीभूय स्थित इति पुरुषोत्तमलीलोपयोगिपद्धार्या आकाशादयस्तत्रापि स्थिता
 इति पावापृथिव्यावस्मिन्समाहित इति सगच्छते तेषा भगवद्रूपत्वात्, अत एव-ये
 त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्विभर्त्येहमिति भगवद्राव्यमपि सगच्छते । अत एव-ये
 हार्थैरवकालाद्यपीनत्ववाद्यत्वादयो धर्मा यैस्तानह धारयामि स्वस्वरूपेणेत्यर्थ । अतपक्षे
 तु भस्तेवासत्तया लौकिकधर्म त्यक्तवतोऽहं विभर्ति पालयामीत्यर्थ उभयपथाप्यस्मन्मत
 एवोक्तवाक्ये सगच्छते ॥ यत्तु लोकधर्मपदेन राजसेवादय एव ग्राह्या न वस्तुस्वभावादय
 इति तेनोक्त तत्पूर्वोक्तैः सकोचे मानाभावावित्यनेन तद्वचनेन विरुद्धत्वावुपेक्ष्य पूर्वा
 परानलोकनमूल च तस्माल्लीलास्वपदायां नित्या अपि लौकिकस्वरूपा इव वस्तुतस्तत्
 लौकिका ॥ अत एवोक्त “लोकवस्तु लीलाकैवल्य”मिति लीलाशब्दस्य केलिवाचकत्वेपि
 लीलोपयोगिपदार्थसपादनेपि लीला करोतीति प्रयोगवद्वेनातेषामपि लीलाशब्दप्रति
 पादयत् ॥ एतेन लीलाशब्देत्यादिकमपास्तम् । योपि यत्वेत्तत्तद्व्याख्यायामित्यादिना
 भाष्यकृतुक्तौ दोष उद्भावित ससम्मतमनवेत्येव तन्मतेपि निष्कामस्य ग्रहण केलि
 प्रवृत्तिर्न सम्भवति सकामत्वे चासकामहानानीधरत्वानुपपत्ति नद्यासकामस्तकामना
 करोति नापि प्रवर्तते तदुक्त-चिकीर्षाकृतिसाध्वेष्टसाधनत्वमितिस्तथा ॥ उपादानस्य
 चाप्यक्ष प्रवृत्तौ जनक भवेत् ॥ चिकीर्ष्यां च कृतिविषयकेच्छेति ॥ भाष्यकृतं
 त्वयमाशय लीलाया स्वस्वरूपानदतद्व्याप्यज्जकोभयरूपस्वयप्रयोजनरूपत्वात् तस्या
 प्रयोजनात्तर युज्यते प्रयोजने प्रयोजनातरापेक्षणेऽनवस्था स्यात् ॥ नहि सुपार्थं प्रवृत्तस्त
 स्मिन्प्रयोजनात्तरमभिकाक्षति तस्यैव पुरुषार्थत्वादेन प्रकृतेपि लीलैव प्रयोजन तथा च
 लीलायां न पर्यनुयोग ॥ एवमेवेश्वर किमर्थं तत्र प्रवर्तत इति पर्यनुयोगोपीश्वर

त्वादेव न सभवति यथा लोके नरेश्वरं कस्मिंश्चित्कर्मणि यदृच्छया प्रवृत्ते भृत्यैर्न
पर्यनुयुज्यते तथैवात्रापि । अत एवोक्तं सूत्रकृता लोकवदिति ण्वचैतादृशार्थाज्ञानमूलक
स्तथाहीत्यादिकस्तद्व्याप्यो हेय । भगवत्पादैरपि तत्सूत्रव्याख्यानेऽयमेवार्थः प्रकटी
कृतोऽत एव यथा लोके कस्यचिदासौपण्यस्य राज्ञो राजाभासस्य वा लीलाव्यतिरिक्त
किञ्चित् प्रयोजनमनभिसंघाय कल लीलारूपा प्रवृत्तयः सभवतीत्युक्तम् ॥ लीलारूपा
भानद्वयजका इत्यर्थः । एतेन (लीलायां दुःखानुभासमुखविलक्षणत्वेन) त्यादित
दुक्तिर्निरस्ता ॥ तत्र यथा लोके कश्चिदित्यादिभगवत्पादोक्ते रूपप्रभक्तयाभिधानं तु
तदभिप्रायान्तरबोधान् ॥ न च प्रयोजनमनभिसंघातेन प्रवृत्ताया लीलायाः प्रयोजनत्वा
भावः स्पष्टमेव भगवत्पादैरुक्तं इति कथं तस्य प्रयोजनत्वपरत्वं उपप्रभक्तयाभिधानं
सगतमिति वाच्यम् ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्य मदोपि न प्रवर्तते इति न्यायाल्लीलायाः
प्रयोजनत्वानुगीकारे प्रवृत्तिरूपान्वयेन ॥ अत एव व्यतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनमन
भिसंघायेति तैत्तिरीयस्य प्रयोजनमनभिसंघायेत्येव कुतो नोक्तं तस्माद्व्यतिरिक्त
पदभ्रारस्याल्लीलाव्यतिरिक्तमिति लभ्यते तेन लीलारूपप्रयोजनमभिसंघायेत्येति तद
भिप्रायः । अत एव तदग्रे केवलं लीलारूपा प्रवृत्तयः इत्युक्तम् ॥ यत्तु प्रयोजनानभि
संघाते हेतुरासौपण्यत्वमित्युक्तं तदपि प्रवृत्तयः इति भाष्यकृद्बोधनेन विरुध्यते प्रवृत्तिमात्रे
चिकीर्ष्यादिरूपेणया हेतुत्वात् ॥ ननु लोकं यथोच्छ्वासादिचेष्टाहेतुप्रवृत्तौ न कस्या
प्येपणाया हेतुरवमेवमत्रापि नैपणाया हेतुत्वमिति चेन्न ॥ उच्छ्वासादिहेतुभूतस्य
जीवनान्यथानुपपत्तिकल्पस्य जीवयोनिमयस्य तथात्वेपि तन्निष्ठस्य चिकीर्ष्यादिमत्तरेणो
त्पत्तौ मानाभावात् लीलाया उच्छ्वासादिसादृश्ये मानाभावाच्चेति सा च लीलाकैवल्य
मोक्षरूपेति परमपुरार्थः इत्यर्थः । अत एव कैवल्यमित्युक्तं तदुक्तार्थकत्वे तु तत्पदस्य
वैयर्थ्यात् लीलैवेत्यस्य सम्यक्त्वात् । एतेन पञ्चेत्यादिकमपास्तम् ॥ इति द्विचत्वारिंश
स्तद्वद्वद्वनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ यत्रेत्यादेश्वर्यश्चर्यारिंशस्तद्वद्वद्वद्वना
भासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ प्रपञ्चप्रगाहस्यानादित्वं तु चिरकालिकत्वेन यथा “ऽक्षय्य
ह वै चानुमांसपाजिनं सुकृतं भवती” त्यत्राक्षय्यत्वमाभूतसत्त्वस्थितिमत्वं न तु क्षयरा
हित्यं “यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवाभूत् पुण्यचितो लोकः क्षीयत” इति
श्रुतिविरोधापत्तेरयं च न पूर्वोपरविरोधः ॥ यत्तव्य (अभ्यासः प्रसिद्धप्रवचनादिभिर्म
हामारतादिभिरलक्ष्यसंवादः) इत्यादिना तेन भगवल्लीलायाः नित्यत्वं धृदायनादीनां च
तत्त्वमसहमानेन तल्लीलानित्यत्वप्रतिपादकस्याप्यायस्य शेषकत्वमुक्तं तत्र स प्रष्टव्य
यदि भारतेपि भगवल्लीलानित्यत्वप्रतिपादिकं वाक्यं स्यात्तत्तव समतं न वा भाष्ये
तत्र शेषकत्वशका कुतो नेति वक्तव्यं नहि द्वैपायनैरिदमपि कुत्रचित् प्रतिपादितं महा
भारतं शेषका अभ्यासा ॥ भविष्यतीति येन तव तत्र सत्यो न स्यात् द्वितीये तु
महाभारतं प्रमाणत्वेनागीकुर्वतोपि तन्मायेऽममतिं कुर्वाणस्यामुरत्वादन्वयः कारणमिति
तादृशस्य प्रकाशनेन कृतकृत्यत्वबोधकश्रुतिषु कथं नाग्रामाण्यशक्यमपि धिग्रमेव ॥ यत्तु-
प्राकृते प्रलये प्राप्ते व्यक्तेऽप्युक्तं गतं पुरा ॥ दिष्टं यदपि चिन्मात्रे कालमायातिगोक्षरे ॥

स्निग्धगत एव मानात् ततश्च भगवत्स्वरूपबलेनैव तासामाविर्भावो लीलायाम् ॥
ततश्च “सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते” ति श्रुतिप्रतिपादितः पुरुषोत्तमेन
श्रीकृष्णेन सह सर्वकामभोग इति ॥ अत एवोक्त-केशलेन हि भावेन गोप्यो
गात्र खगा मृगा ॥ येन्ये मूढधियो नागा सिद्धा मामीयुरजसा ॥ इति । एवं च
मर्यादामार्ग एवाय दोषो न तु पुष्टिमार्गेपीति ॥ यच्च तेनोक्तं गोकुलादिदर्शनं तु
अधिष्ठानदर्शनसौकर्याय न तु तत्स्वरूपत्वबोधायान्यथा गोपीनामपि तदनापत्तौ वरादिक
सर्वं विप्रवेतेति तदपि न साधीय । अधिष्ठानदर्शनं विना भगवद्दर्शनस्य तै प्रार्थितस्य
सम्भवेनाप्रार्थितगोकुलादिदर्शनं निरर्थकमापद्येत तस्मै स्वरूपदर्शनमात्रार्थं प्रार्थितेन
भगवता यद्वृद्धावनादि दर्शितं तेन वृद्धावनादियुक्तसामग्रीविशिष्टमेव सदा भगवद्रूपमिति
ज्ञापितं तथा च भगवता यथा प्रार्थितं स्वस्वरूपमेव दर्शितं लीलायां तु यथा वरदानादिकं
न विप्रुतं भवति तथा वक्ष्यते ॥ नच गोकुलादीनां स्वरूपात् पातित्वं चेत्तर्हि वृक्षस्य
स्वगतभेदत्वन्मते ब्रह्मणि तस्य प्रसक्त्याद्वैतहानिरिति वाच्यम् । सर्वेषां चिन्मयत्वेन
ब्रह्मरूपरतात्तद्विस्तृताभावात् नहि घटकरकाद्याकारेण वर्तमानायामपि मृदि घटादिभेद
एव येन ब्रह्मण्यपि भेद आशङ्क्यते तस्माद्भूतुन एव तथात्वात्त दोष इत्यवधेयम् ॥
किंच न वयं द्वैतवादिवन्नेदं स्वीकुर्मो येनाद्वैतपदस्य पारिभाषिकत्वमापद्येत नापि
पारमार्थिकमभेद भेद च येन परमतप्रवेष्टापत्तिः स्यात् । नाप्यौपाधिक भेद किंत्वी-
श्वरेच्छाकृत भेदाविरोधिना कार्यसमकालिक भेदमिति । एव च वृष्ट्यादिपदबद्वैतपद
पारिभाषिकमेव त्वन्मते स्यादित्यादिनोक्तस्य दोषस्यानवकाशः ॥ किंचैतादृशभेदस्वीकारे
यदि तत्पदस्य पारिभाषिकत्व तदौपाधिकभेदस्वीकारेपि कुतो न स्यात् ॥ अत एवोक्तं
गोपालतापनीये-तस्मात्त भिन्ना एतास्तु आभिर्भिन्नो न वै प्रभुरित्युक्तम् ॥ यत्तु
(पूर्वाह्नस्य महावाक्ये समानार्थत्वादित्युक्ते) तदपि न सम्यक् । तन्मते हि महावा-
क्यानि “प्रज्ञानं ब्रह्म जयमार्गमा ब्रह्म तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मी”त्येवैवमुपाणि तेषां च
न प्रकृतवाक्यसमानार्थत्वसम्भवात्तथाहि चक्षुरादिद्वारा निरुक्तात् करणवृत्तिव्याप्यतत्तस्य
दार्थप्रकाशकस्य प्रज्ञानपदवाच्यस्य सर्वाधिष्ठानस्य ब्रह्मपदवाच्यस्य परस्परविरुद्धाश-
ङ्क्यागेन लक्ष्यस्वरूपमात्राभेदबोधकस्य प्रथमवाक्यस्यैवमहंपदवाच्यस्य जीवत्वात् करण-
साक्षिप्रतिबिम्बसंघातरूपस्य पूर्वोक्तस्य ब्रह्मपदवाच्यस्यापि तत्तदशत्यागागलक्ष्यस्वरूपमात्रा
भेदबोधकस्य द्वितीयस्य तत्पदवाच्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टत्वपदवाच्याल्पज्ञत्वादिविशि-
ष्टयोरपि विरुद्धविशेषणाशपरित्यागेन भागत्यागलक्षणया स्वरूपमात्राभेदबाधकतृतीयम-
हावाक्यस्य तथैवापरोक्षबुद्धिविषयस्याहंपदवाच्यस्य सर्वजगदधिष्ठानस्यैव ब्रह्मपदवा-
च्यस्यापि च तत्तद्विरुद्धाशत्यागेनासदस्वरूपबोधकस्य चतुर्थस्य महावाक्यस्य चोक्त
वाक्यस्य च समानार्थकत्वे तच्छब्दवाच्यसर्वज्ञत्वादिलक्षणस्यैतच्छब्दवाच्याल्पज्ञत्वा-
दिलक्षणादभेदस्य पूर्वोक्तमार्गेण कथंचित्मिदमापि तस्यार्थस्य “तस्मात्त भिन्ना एतास्तु
आभिर्भिन्नो न वै प्रभु”रित्यनेन उभासमवात् ॥ कथंचित्ताभेदपेक्षेनैव पादेन
तत्तद्विरुद्धा पादांतरस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति संक्षेपः ॥ यत्तु उपदं तत्तत्तदधिपरमित्यपि

रितं वचः सर्वेषु श्रुत्याभेदाद्यो धीजाभावात् यद्येत्यादिना श्रुत्याद्वैतमतविरोधं मतान्तर-
प्रवेशादिका ये सेनोक्त्य दोषाश्चेत् तु पर्यगैरोभूताः किंचेत्यादिना ॥ किंच भगवद्-
मीमांसा भगवता सदाभेदो भेदश्च व्याप्तेः "प्रज्ञानाध्ययवद्वा नेत्रररा" इति सूत्रे
श्रवणितो मित्रभयासेह लिख्यते । एवं च छीलाया निवृत्त्ये कर्तुरनिवृत्त्यस्य सर्वेषु-
नित्यत्वस्य प्रमाणाभावरस्य वा प्रमाणतात्पर्याभावरस्य वा सत्तात्पर्याभावरस्य वा भाग-
प्रयोगस्य वा उत्पत्तिप्रारस्य वा नाशप्रतियोगित्वकमिकत्वाद्योर्वा अनुभावन्य वा
तन्निवृत्ताभावेन उपासकेऽपराधप्रसक्तयो नेपु प्रमादस्य वा इदानीमिच्छाकारकलीना
स्थानामयत्तरकलीनानां कादाचित्कत्वेनानुभयस्य वा प्रमाणदीर्घस्याधिष्ठानध्वंस-
प्रयुक्तलीलासंयंनित्यत्वासाधारणजनदपरवलीयित्वयभगरजिस्रत्वानां वा बाधकस्य
प्रत्युक्तम् ॥ कर्तृनित्यत्वादीनां जयतीत्यादिकटप्रयोगादिभिः प्रतिपादनात् ॥ इति
प्रयश्चत्वारिंशत्तद्व्यंङ्गनाममस्याभासत्वप्रदर्शनम् । अथ तत्र श्रुतौ जज्ञानेत्यादेश-
तुभ्यत्वारिंशत्तद्व्यंङ्गनाममस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ तत्र छीलायाः क्रमेणाविर्भापः
प्रतिपादितः तत्र जज्ञानेत्यादि भूतप्रयोगानामाविर्भापप्रयानुसारेण भूतभविष्यद्वर्तमाना-
नित्ययोधकत्वे न तु तत्पदार्थानां प्वंसाद्वयोधकत्वम् ॥ न च तदनित्यत्वं विना
तादृशप्रयोगाणामभावात् एव स्वयंज्ञतत्वादीनां प्वंसाघटितत्वे सान्नाभावादिति वाच्यम् ॥
तत्रान्यदीयोत्पत्तिनाशादिकमादाय भूतभविष्यदर्थकप्रत्ययसंभवात् ॥ अत एव आत्मास्ति
पर्यताः संति तम आसीत् इ मे आ संवरस्यामि भविष्यामीत्यादी तत्कालीनराशौ परमा-
ण्यादीनां वा क्रियाया अनित्यत्वात्तत्तिष्ठोरपायादिकमादाय वर्तमानत्वादिकं शेषमित्युक्तं
भूषणकारैः ॥ वाक्यपदीयेति—परतो निवृत्ते सर्वमात्मा तु न विकल्प्यते ॥ पर्यतादि-
स्थितित्वासात्पररूपेण निवृत्ते ॥ इत्युक्तम् ॥ एवं च तादृशप्रयोगानुसारेणानित्यत्वं न
संभजतीति ॥ एतेन तत्र श्रुतावित्यादिकं निरस्तम् ॥ अथ "आत्मासीत्तम आसी" इत्यादौ
श्रुत्यंतरपर्यालोचनयारमादीनां वर्तमानकालसत्यनिश्चयेन सत्तात्पर्यकल्पनेपि प्रकृते तथा
वर्तमानत्वयोधकस्याभावात् तादृशप्रयोगोपपादनं युक्तमिति वाच्यम् ॥ अप्रापि श्रुति-
स्मृतीनां पूर्वं दर्शितत्वात् ॥ जयतीत्यादिप्रयोगाणां वर्तमानत्वप्रतिपादकानामनुपपत्त्या
च भूतत्वादीनामन्यदीयक्रियैवोपपादयितुमुचितत्वात् जयतीत्यादिप्रयोगाणामन्ययो-
पपादने तु आत्मासीदित्यादिप्रयोगाणामन्ययोपपादयितुं शक्यत्वेन तादृशप्रयोगसाधु-
त्वाय "इह हि भूतभविष्यद्वर्तमानकालिकराज्ञां क्रियास्तिष्ठतेरधिकरण" मित्यादिना
भाष्यकृतां प्रयासो विफल एव स्यात् ॥ श्रीकृष्णदेवताकर्मग्रन्थेद्वेदेवताकत्वकथनमपि
प्रमादादेव ॥ किंच "इन्द्रदेवताकत्वे जज्ञान एव व्यवधातस्तृथ" इति शब्देप्रतिपादि-
तार्थो न संगच्छते । नहीत्रेण जातमात्रेणैव शत्रुयधः कृत इति श्रुतेषु प्रतिपादितम् ।
श्रीकृष्णेन तु जातमात्रेणैव पूतनादीनां वधः कृत इति श्रीमद्भागवताधिषु प्रतिपादितम् ॥
"प्रापश्यद्दीरो अभिपौषं रण"मिति श्रुतिभागोपि श्रीकृष्णपक्ष एव संगच्छते ॥ तदर्थेऽस्तु
वीरो विक्रान्तो अभिपौषमात्रमपौर्यानुसृत्य दैत्यैः सह संग्रामं प्रापश्यदनुभूतवान् ।
किंच त्वरसंमत्तायेकत्वे "अब्रुवद्दिमवसस्यदसूत्र" इत्यादीनिमिति पाठः स्यात्

इन्द्रेणानेकाद्रिपक्षछेदनादिरूपावयवविभागस्य कृतत्वात् ॥ अस्मन्मते त्वेकस्य गोवर्द्धन-
स्योत्पादनं श्रीकृष्णेन कृतमिति तत्संगतिः ॥ अन्यथैकत्वस्य स्वसजातीयद्वितीयराहि-
त्यरूपतयैकवचनासंगतिः स्यात् ॥ नचैकपर्वतोत्पादनेपि तत्पर्वतसजातीयद्वितीयपर्वतस्य
सत्त्वादसंगतिर्दुर्वारयेति वाच्यम् ॥ सजातीयद्वितीयराहित्यं हि सजातीयनिष्ठमेदाप्रति-
योगित्वं साजात्यं च स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण
योध्यम् । तथा च श्रीकृष्णकर्तृकोत्पादनकर्मत्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकपर्वतत्वस्वरूपेण
सजातीयद्वितीयपर्वतस्यासत्त्वाच्च तादृशमेदप्रतियोगित्वं तस्येत्येकवचनसंगतिः ॥ त्वन्मते
[सजातीयस्य द्वितीयस्य पर्वतादेः सत्त्वात्तद्विष्ठमेदप्रतियोगित्वस्य सत्त्वात्तदसंगतिर्दुर्वी-
रयेति ॥ नच वृक्षेः स्तेदनार्थकत्वाद्वृक्षद्रव्यसंगतमिति उत्पादनस्याप्यवयवविभागानां-
तरीयकतयाऽविरोधात् ॥ अत एव वृक्षाद्युत्पादनेपि तादृशप्रयोगः ॥ एतेन वस्तुतस्त्वि-
त्यादिकं निरस्तम् ॥ रस्यथेत्यादिप्रयोगास्तु पूर्वोक्तरीत्या ऊह्याः । तेन भविष्यत्प्रयोगानुप-
पत्तिरिति वृणमनवकाशम् ॥ यदपि मयेमा रस्यथ क्षया इति भगवद्वाक्ये इदं शब्देन
ताम्यः सर्वाः क्षया दर्शितवानितोपि लीलाया नित्यत्वमन्यथा प्रातःकाले तादृशक्षयाणाम-
भावात्तत्प्रदर्शनमनुपपन्नं स्यादिति विद्वन्मंडनपञ्चतुपरि तेनोक्तमिदंशब्दस्य बुद्धिस्थपरा-
मर्शकत्वादिति तदप्यसंगतम् । इदंशब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वे तच्छब्देदंशब्दयोः पर्या-
यतापत्तिसाम्यादिदंशब्दस्य प्रत्यक्षबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्ति-
रित्यन्यत्र विस्तरः ॥ एतेन (बुद्धिस्थरात्रिविहारस्याबाधितत्वात्सत्यसंकल्पताप्युपपन्ने) नि
प्रलपितमपास्तम् ॥ बुद्धिस्थरथेपि प्रत्यक्षबुद्धिविषयस्य बाधितत्वेन तदनुपपत्तेर्दुर्निवार्यत्वात्
अत्रेदं प्रतिभानीत्यादिप्रथस्य त्वयमभिप्रायः पूर्वोक्तभ्रुतिस्मृतिभिर्लीलानित्यत्वे सिद्धे
तत्र युक्त्या तद्वचनविरोधोद्भावनमर्किचित्करं शब्दस्य सर्वप्रमाणापेक्षया प्रयत्नत्वादन्यथा
स्वर्गादिषु वेदैकप्रतिपाद्येषु स्वबुद्धिपरिकल्पितानुपपत्तिसहस्य विद्यमानत्वात्तत्सिद्धिरपि
न स्यात् ॥ पृथमपि कृत्वा चिंतयोर्यते यथा चित्रपटस्थभगवल्लीलायां केनचित्रसिकेन
क्रमेण दृश्यमानायां सर्वस्यासत्त्वात्कालिकत्वेपि तत्तल्लीलादर्शनकाले भाविदर्शनविषया-
याम्नास्या भावित्वानुभवो न तारता लीलाया भावित्वभूतत्वादिकं संभवत्येवमेव माया-
च्छादितायां क्रमेणाविर्भविष्यत्यां लीलायामपि कुत्रचिन्नगवानेप्यति कुत्रचित्संगतो
वियुक्तश्चेति नानित्यत्वादयो दोषा भगवतः सर्वभवनसमर्थत्वादिति ॥ एवं च यत्वि-
त्यादिना यदुक्तं तद्भगवत्स्वरूपाज्ञानादेव ॥ यदि च “यजमानप्रसन्न” इत्याद्युक्तन्यायेन
प्रत्यक्षविरोधाद्भुतेरन्यायकल्पन एवाग्रहस्तदा “तत्त्वमसी” त्यादिवाक्यानामपि त्वंपद-
वाच्यस्याप्रकृत्येनोपपत्तौ तत्र जहदजहलक्षणाप्रयासो विफल एव स्यात् ॥ एवं “रसो
व सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवती”ति श्रुतौ रसशब्दस्यानंदमात्रवाचकत्वं आनंदं
लब्ध्वानंदी भवतीत्यर्थः स्यात् । स चैकस्मिन्कारणत्वकार्यत्वयोर्विरोधादसंगतस्तस्माद्रसः
शृंगाररूप एव । तथा च सर्वरस इति मौक्तिकार्थपरमिति सिध्यावादिनां व्याख्यानं
हेयम् ॥ अन्यत्तुं प्राह ॥ इति चनुश्चत्वारिंशत्संख्येदनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥
अथ तत्र त्वन्मतेपीत्यादेः पंचचत्वारिंशत्संख्येदनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शने ॥ त्वन्मते

प्रामाण्यः

अन्यस्यापीधरेच्छया नित्यतायाः संभवेनेत्यादिकथनं त्वन्मन्मताज्ञानात् ॥ नह्यसन्मते
 अन्यस्येश्वरेच्छया नित्यत्वं कुत्रचित् प्रतिपादितम् । नच जन्मांतरमहरोषित्यादिना प्रति-
 पादितस्य भक्तस्य नित्यलीलात्मभ्यपातित्वांगीकारे अन्यत्वनित्यत्वमभ्युपेतमेवेति
 वाच्यम् ॥ भक्तस्य अन्यत्वाभावात् ॥ भक्त एव जीवानां ध्युचरणमेव नोत्पत्तिर-
 त्युक्तम् ॥ एवं च नित्यस्यैव भक्तस्येश्वरेच्छया लीलात्मभ्यप्रपेक्ष इति ॥ पूर्वपक्षस्तु
 तद्वक्तृभजनादिपराधीनोऽन्यो लीलां करिष्यतीत्यभिप्रायेण तथा च तस्यान्यत्वाद्यद्यन्यं
 तत्तदनित्यमिति व्याप्तेर्लीलाया अनित्यत्वं स्यादिति ॥ किंच प्रतिपादिसंमतसिद्धांतानु-
 रोधेन पाविकृतपूर्वपक्षस्यासंगतत्वात्प्रतिपादनमपि कथकसंप्रदायानभिज्ञत्वं द्योतयति
 तथा सत्यनिर्वचनीयत्वादिनं प्रति प्रमाणादिसत्यवादिनः कथायां प्रमाणादिसत्वाभ्युपगम-
 प्रतिपादकः पूर्वपक्षोसंगतः स्यात्तेन तस्य वाग्यवहारदेतुत्वाभ्युपगमात् पूर्वपक्षमात्र
 प्यासंगतश्चैवं स्यात् । अत एवोत्तरपक्षोपीत्याद्यप्यसंगतम् ॥ त्वन्मतेपि मायाया दुर्घट-
 घटनापटीयस्त्यमित्युक्त्यैव सर्वसमाधानसंभवेनानेकप्रथरचनाध्रमो व्यर्थ एव स्यात् ।
 सर्वस्य चानिर्वचनीयत्वस्वीकारेणैवोपपत्तौ तत्तत्तुक्षणप्रणयनं परिभाषादिषु व्यर्थमेव
 गौतममतदृष्टांतोप्युक्त इत्यप्यसंगतम् । स्वया आसुरेण स्वीकृतैरेव स्वप्नेषु तन्मत-
 दृष्टांतस्योक्तत्वात् । तदुक्तं पंचवदयो चित्रदीपे—विशेषस्य स्वरूपं हि प्रारब्धभूय-
 मीक्षते ॥ उपादाने विनष्टेपि क्षणं कार्यं प्रतीक्षते ॥ इत्याहुर्माकिकास्तद्वदस्माकं किं न
 संभवेत् ॥ तंतनां दिनसंख्यानां तस्माद्वक्षण ईरितः ॥ भ्रमस्यासंख्यकक्ष्यस्य योग्यः
 क्षण इहेष्यतामिति ॥ यदि तदुक्तार्थप्रामाण्याभ्युपगंतृभिरेव तदृष्टांतेन वस्तुसिद्धिरूपे
 येत्येव नियमस्तदा तद्वाक्यात्वान्मतस्थानां निश्चयो न स्यात् । कणभुगक्षचरणमतसंश्रि-
 तानां ॥ स्यात् । तस्मात्स हीत्यादिनोक्तमसंगतं यदपि तदैक्षतेत्यादि भूतप्रयोगानुरोधेन
 भगवन्मानस्य नित्यता यत्कृतमशक्येत्युच्ये तत्रोच्यते तादृशप्रयोगानुरोधेन नित्यत्वसाधने
 “सदेव सौम्येदमग्र आसीदात्मा वा इदमग्र आसीत्” इत्यादिवान्मानुरोधादात्मसत्ताया
 अप्यनित्यत्वादि कुत्रो न स्यादिष्टापत्तौ चात्मनोप्यनित्यत्वापत्त्यापत्तिर्नास्तः स्यात् ॥
 यदि “वाकाशयत्सर्वगतश्च नित्य” इत्यादि श्रुत्यनुरोधादात्मनो नित्यत्वमित्युच्यते
 तदा “सत्यकामः सत्यसंकल्पः” इत्याद्यनुरोधेन ज्ञातदीनामपि नित्यत्वमिति विभा-
 वय ॥ केवलानुमानस्य श्रुतिसाहाय्यरहितत्वाप्रामाण्यमित्यपि न किंचित् । तथा सति
 पूर्वतादौ भूमादिना वन्द्यनुमानस्याप्रामाण्यं स्यात्तत्सहायधुत्तेरभावात् । इष्टापत्तौ धूध-
 दर्शनीतरं वन्द्यविनलत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति ॥ अनुमानस्य श्रुतिसहाय्यस्यैव प्रामाण्ये
 तस्य साधारणत्वापत्त्या प्रमाणांतरत्वानुपपत्तिश्च ॥ तदेव हि प्रमाणांतरं यदसाधारण-
 सहकार्यसाधमनोवह्निगोचरां प्रमां जनयति । अन्यथा दृष्टादीनामपि प्रमाणांतरत्वापत्तेः ॥
 किंच लीलाया अनित्यत्वं स्वमतानुसारेणासन्मतानुसारेण बोध्यते । आद्ये क्रियाया इत्या-
 युक्तो हेतुनिष्कलः सर्वस्यैव त्वन्मतेऽनित्यत्वात् नापि द्वितीयः । अस्मन्मते तादृशहेतोः
 स्वरूपासिद्धत्वात् । एतेन क्रियाया इत्यादि निरस्तम् ॥ यद्य सत आविर्भावे ध्रमस्य
 वैयर्थ्यमुक्तं सत आविर्भावावयवत्वादित्यादिना उक्तं सम्यक् । सतः स्वयमेवावि-

भावंस्वीकारे त्वन्मते विमुक्तिसाधनप्रयासवैफल्यं सत्यात्मकस्य ब्रह्मरूपतया स्वयमेवा
 विर्भावसम्भवात् ॥ अविद्यानिवृत्त्यर्थं तदिति चेदत्राप्यावरणनिवृत्त्यर्थं तस्य सफलत्व
 सम्भवात् ॥ ईश्वरेच्छाया तत्क प्राक् ॥ वामनपुराणवाक्यस्य भर्तृपदं स्वामिपरं तेन
 वामनपुराणेत्यादिना तत्कृतप्रलापोनवकाशः । अयोग्यमिच्छन्पुरुषं पठतीति वाक्ये
 पातः स्वाभिलषिता प्राप्तिर्दण्डादिप्राप्तिश्चेति लौकिकन्यायेनोक्तं यथा शूद्रादीनां तप
 आदिकरणे दण्डस्तपस्यतः वने शूद्रमित्यादिनोक्तं । अपि चेत्सुदुराचार इति कैमुतिकन्या
 येन भगवत्पुत्रे प्रशंसा तेन अयोग्येत्यादिनोक्तस्य कुचोक्तस्य नावकाशः ॥ यन्तु साधने
 प्रतिबन्धनिवृत्तावित्यादिना टीकाकृतमुक्तमनूयं तन्न युक्तमित्यादिना सर्वस्य नित्यत्वेन
 प्रतिबन्धनिवृत्तेरयोगादीश्वरेच्छया सर्वत्र हेतुत्वेन वस्त्रिवृत्तेरकिञ्चित्करत्वादित्युक्तं तन्म
 दम् ॥ सर्वस्य कारणतमना नित्यत्वेपि कार्यात्मना वर्तमानस्य निवृत्तेस्त्रिभोभावरूपाया
 उक्तत्वात् । ईश्वरेच्छाया अप्येतत्कारणेनैतज्जवत्त्वित्यादिरूपायास्तत्कारणसमवधानं एव
 फलजनकत्वादित्यर्थस्यासङ्गद्वयेदित्वाच्च साधनप्रयासस्य न वैयर्थ्यमिति 'ये यथा मा
 प्रपद्यत इति' वचनं ॥ मर्यादासार्गविषयं न पुष्टिमार्गविषयम् । तेन पुष्टिमार्गे मर्यादा
 त्यागस्यादोषत्वादित्यादि तत्कथनमज्ञानमूलकमेव ॥ यन्तु टीकाकारेणेत्यादिटीकाकारोक्तं
 मनूयं तत्रैतद्युक्त्वा ध्रुव्यादेर्गतेरुक्तत्वाद्वावमनपुराणे सति विश्वासे व्यापिशब्दो यौगिको
 न तु रूढ्या विभुत्वयोधकः पुराणेषु तस्योपरिदेशे निरूपणादित्युक्तं तन्न युक्तम् ।
 मधुपरिदेशे निरूपणं विभुत्वव्याघातकं विमोराकाशस्योपरिदेशे सत्त्वेपि विभुत्वा
 व्याघातात् । अन्यथा "यदत्तं परो दीप्यत" इत्यादिनोपरिदेशे ब्रह्मणो निरूपणस्य
 स्वत्समत्वान् सत्यापि विभुत्वं न स्यात् ॥ किं च विश्वव्यापिनं विश्वव्यापकमित्यादौ
 व्यापिशब्दस्य विभुत्वमिच्छयोगार्थदर्शनेन तादृशपूर्वयोगार्थकल्पने रूढ्यर्थस्य प्रसिद्धस्य
 त्यागे मानाभावाच्च ॥ पृथिव्या दृश्यमानत्वं च पृथिव्यवच्छेदेनाविर्भूतत्वं तदपि
 विभुत्वप्रतिपादकमन्यथाऽसत् आविर्भावसम्भवादृशेनानुपपत्तिं तस्य भिन्नत्वस्वीकारे
 च—स्तर्भाभ्यतरगर्भभावनिगदव्याप्याततद्वैभवो यः पचाननपाचन्यवपुषा व्यादिष्ट
 विश्वारमताम् ॥ इति स्वत्समत्वं तस्य चित्मुखप्रणीतश्लोकस्यासंगतिः स्यात् । तत्रापि
 स्तर्भादाविर्भूतस्य भिन्नतया बहु शक्यत्वात् ॥ पुराणादिषु ब्रह्मणो विभुत्वेन प्रतिपाद
 नात्तत्त्वमिति चेत्यकृतेषु मुख्यं सर्वेषां पुराणानां व्यासप्रणीतत्वेनैकत्र विश्वासोन्मत्तं च
 नेत्यत्रापि दुराग्रहादतिरिक्तं न विविक्षियामकमस्ति—एतेन पृथिव्या दृशमानस्येत्यादिकं
 निरस्तम् ॥ इति पञ्चत्वारिंशत्तत्त्वद्वयद्वयनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र ध्रुव
 शकौ हर इत्यादे पदचत्वारिंशत्तत्त्वद्वयद्वयनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ तत्र "ध्रुवासो
 मस्य फीरय" इति मन्त्रे ध्रुवशब्दस्य नित्यार्थकत्वाभावे तदन्यार्थशक्त्ये हेतुः प्रदर्शित
 मन्त्रं यद्यदनेकार्थशक्तं पदं तत्तत्रैकार्थमात्रविषयकशब्दबोधजनकमिति सामान्यतो
 मुखीम्यासिस्तेनाश्रयणीयाः । सा च गामानय संधर्मानयेत्यादिवाक्यघटनेषु गद्यादिपदे
 पदेकार्थशक्तेषु साक्षादिमन्त्रिलक्षणाद्यकमात्रविषयकशब्दबोधजनकेषु व्यभिचारिताः ।
 तथा च तदुक्तं हेतुर्न कार्यक्षमत्वं किञ्चानेकार्थशक्तस्य पदस्यैकार्थविषयकशब्दबोधजन

कथं प्रवर्णादीनामभिधानियामकत्वानुपपत्ति । तेषां तत्पत्नीकारे चाप्यापि प्रशंसा प्रकर-
 णनित्यस्य तच्छक्तिनियामकत्वसम्भवे । तन्मात्रार्थवत् गले पादुकाभ्यामेव सेतस्यतीति ॥
 किंच स्वयं भुवादिशब्दानामर्थमप्रदर्शयित्वा परपक्षे दोषमुद्गात्रयमुच्छृङ्खलत्वादुपेक्ष्य ।
 नित्यस्य तु ध्वसाप्रतियोगित्वं तथा लीलामध्ये प्रविष्टे भक्तेऽतिरुद्धमिति तस्यैव नित्य-
 शब्दाधोक्षणेन भ्रातृत्वं लीलामध्यपातस्तु भगवदनुग्रहादेवात् प्वास्येत्युक्तं तदर्थस्तवेत
 मध्यपात इष्ट एवेति ॥ एतेन देवानामपीत्यादिकं प्रत्युक्तम् “यद्येह कर्मचितं” इत्यादि
 तु “ह्ना ह्येते भट्टा यज्ञरूपा” इत्यादिपूर्वपक्षपर्यालोचनया यथादिपरमिति । अन्यथा
 भगवदनुग्रहादीनामपि कर्मस्थितो लोक इत्यादि श्रुतिप्रियत्वे “यमेवैष वृणुते तेन ह्यम्य-
 न्नस्यैव आत्मा वृणुते तनु स्या”मित्यादिनोक्तप्रकरणस्यापि तत्त्वापत्तौ तत्पक्षस्यापि सातत्या
 पत्ति ॥ टीकादृष्टं किंचिदन्वयं परास्मिन्त्युक्त्वा आपत्तेरभावादिति यदूचे तत्रापत्ते-
 रङ्गणादिरूपाया अनुदारात्तदभावरूपेण साहसमात्रं विष्णोर्जन्म तु तदाविर्भावं इत्युक्तं
 मसङ्गत् । यत्र प्रसिद्धायेषाध्वन्तत्राप्रसिद्धार्थकत्वेन न दोषः । अत एव “आत्मा
 प्रसिद्धस्य भगवति बाधास्तु न निमित्तस्यार्थोत्तरकल्पनेपि न दोषः । अत एव “आत्मा
 श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताम्य” इति सूत्रं आत्मन औपाधिकं जन्मादि स्वीकृतम् । शारीरके
 यदि चात्मनो नित्यत्वं प्रतिपादकं धुनियत्वात्तया कल्प्यत इति प्रवीपि तदा विष्णोर्नित्यत्वं
 प्रतिपात्तिका श्रुतिस्मृती किं न पश्यसि ॥ जन्मादिलीला स्यात्सुरभ्यामोहनार्थं तेन तेषां
 तथा प्रतीतावपि न दोषः ॥ किंच भगवल्लीलाया यद्यनित्यत्वं स्यात्तदा तद्वसानुभयितु-
 र्भक्तस्य मुक्तापेक्षयाधिक्यवर्जनं विरज्यत । तथा चोक्तं ध्याते — “अतस्त्वितरज्यायो
 र्लिंगाचेति” तदर्थस्तु अतः — तस्मात् मङ्गलियुक्तस्य योगिनो नैव मदात्मनः ॥ न ज्ञानं न
 च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥ अहं भक्तपराधीनो ह्यस्त्वत्र इव द्विजः ॥ इति भगव-
 द्वाक्यसमूहात् इष्टाद्भगवदीयत्र ज्याय । तत्र हेत्वन्तरमपि लिंगादित्यनेनोक्तम् । मुक्तानां
 तु मायाविनिर्मुक्तात्मस्वरूपैर्ज्ञानस्थानं न तु भगवाननुभवा लीलारसास्वादो वा
 देहद्रियाद्यभोगात् । भक्तानां तु तत्सत्त्वाद्भयविधानद्वो भवतीत्यतस्तेपामाधिक्यं तदपि
 नापात्तरकार्यरहितमतो भगवत्सेवोपयोग्यमपि ॥ अत एवोक्तं न यत्र माया किमुत्तापरे
 हरेरनुग्रहा यत्र सुरासुरार्चिता ॥ एतच्च “सोभुते सर्वान् कामा सह प्रहणा विपश्चिते”ति
 श्रुत्युक्तं न परमाक्षिरूपं तस्य भवन्त्युक्तमतस्तस्य वरत्वेन वर्णनादपि नित्यत्वमत एव
 “तद्वत्स्य तु नावद्भार” इति सूत्रमपि लीलानित्यत्वमेव प्रतिपादयति ॥ न च तन्मूत्रं
 ग्रहचारिणो नैष्टिकस्य प्रच्युत्यभावं प्रतिपादयति । तद्वत्स्य ग्रहचर्यादिनोद्धरेतोभूतस्य
 नावद्भावो न तत् प्रच्युतिर्नित्यमात्रं तद्रूपस्य प्रच्युतिरूपस्य अभावेभ्यविष्यभावादिरूपा
 दिति चेन्मैवम् । तादृशार्थस्य ततो ह्यमात्रं तच्छब्दस्य प्रकातपरामर्शकत्वेन ग्रहचारिणो
 प्रकातत्वेन तादृशबोधाममगान् । किंच तस्य न प्रच्युतिर्नित्यभावादित्येतावदेव त्वदु-
 क्तार्थस्य लाभसमवेत् तादृशभगव्या कथनं नित्ययोगेन स्यात् ॥ किंच ग्रहचारिणं प्रच्युतौ
 न विधेर्हेतुत्वम् । किंतु रागादीनामेवेति प्रच्युत्यभावे तादृशहेतोरप्रयोजकत्वं तस्मादेव

तस्यार्थं - तद्भूतस्य भवद्भक्त्या भगवदीयत्व प्राप्तस्य नातद्भावः न पुनः ससारे प्रवेशः ।
 एतेनानित्यत्व निराकृतम् ॥ अत्र विश्वासदाढ्यार्थं कैमुतिकन्यायेनाह - जैमिनेरपीति यदि
 कर्ममात्रनिरूपकस्येश्वरानगीकृतुं जैमिनेरपि कदाचिद्भगवत्कृपया तद्भावः स्यात्तदा तस्य
 नातद्भावस्तत्तिरोधानं नेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह नियमादिति 'सदा पश्यति सूरय' इत्यादिना
 भक्तानां सार्वदिकदर्शननियमात् । अथ भगवद्भावो मुक्तिरूप एव भविष्यतीति शका
 परिहारार्थमाह तद्रूपाभावेभ्य इति । मुक्तिरूपत्वाभावावधकेभ्यस्ततोप्यधिकत्वे बोध
 केभ्यो 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायण ॥ सुदुर्लभं प्रज्ञातात्मा' इति तथैव परया
 निवृत्त्याह्यपवर्गमात्यंतिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नैवाद्रियते । भगवदीयत्वेनैव
 परिसमाप्तसर्वार्था इत्यादिवाक्येभ्यस्तस्माल्लीलानुभूतस्य सार्वदिकत्वेन प्रतिपादनाल्लीलाया
 नित्यत्वमेव व्याप्तामिममत् ॥ एव च तदज्ञानमूलको न चात्र लीलानित्यत्वबोधनस्य
 गद्योस्तीति प्रहाप उपेक्ष्य ॥ किंचेत्यादिना यत्तेनोक्तं तदुत्तरं पूर्वमेव प्रतिपादितम् । तथापि
 यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायात्पुनरप्युच्यते । जगतः सत्यत्वं तु कारणात्मना लीलाया
 सत्यस्य स्वस्वरूपेणेति जगल्लीलयो सत्यत्वे विशेषः । नहि योगिना लीला अप्रत्यक्षेत्ये
 तावता अनित्येति वक्तुं शक्येति । स्वप्नमते ब्रह्मणोपि योगिप्रत्यक्षविषयत्वेन तस्याप्यनि
 त्यत्वापत्तेः यद्यद्योगिप्रत्यक्षाविषयः तत्तदनित्यमिति व्याप्तरनगीकारात् ॥ (जगद्योगिना
 सर्वदा प्रत्यक्ष लीला तु तेषामपीश्वरेच्छयैरेतः सुतरामस्या अनित्यत्वमित्यपि बालभावि
 तम् । ईश्वरेच्छया प्रत्यक्षस्यानित्यत्वाप्रयोजकत्वात् । दृशस्त्रित्यादिभविष्यत्वनभूतत्वप्रति
 पादकप्रत्ययानां नित्यविषये गतिर्भाष्यकृतैव प्रतिपादिता सापि पूर्वमुक्तैवेति किं पुन
 पिष्टपेपणेन ॥ यत्तु (एकत्र कृतो निर्णयो भान्यत्रोपयोगी पृथिव्या गुडे माधुर्यनिर्णयेपि
 जयीरादौ तद्भागादि) स्युक्तः तदपि तादृशस्याप्यतात्पर्यमनुद्धेव । तदर्थस्तु एकस्मिन्
 प्रसंगे यस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा निर्णीतं अन्यप्रसंगेपि तस्य नित्यत्वेन सदेहं किंतु स
 एव निर्णय उपयुज्यते न पुनर्निर्णयः कार्य इत्यर्थः । यथा धूमे कदाचिद्व्याप्तिनिश्चये पुन
 पर्यंतादौ धूमदर्शने स एव पूर्वं कृतो व्याप्तिनिश्चय उपयुज्यते न ॥ निणयादरम् ।
 उपयोगस्तु स्वजन्यसंस्कारद्वारा स्मारकत्वेनेति कृतं पक्षमेव ॥ (भक्तानुभवविषयस्य
 पारमार्थिकत्वं तु विप्रतिपन्नं) मित्रं यदुक्तं तत्र तदनुभवविषयस्यास्तु विप्रतिपत्तिः
 "सदा पश्यति सूरय" इत्यादिना प्रतिपादितस्य सदा दर्शनस्य विषयानित्यत्वेऽनुपपत्त्या
 सन्नित्यत्वसाधकत्वात् ॥ इति पदचत्वारिंशत्स्वडक्षडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥
 अथ तत्र वावल्लीलेत्यादेः सप्तचत्वारिंशत्स्वडक्षडनाभासस्याभासत्वप्रदर्श्यते ॥ तत्र सात्र
 दिश्वारभ्य पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः प्रतीयत इत्यत्राप्येन ननु प्रभासलीलायाः कथं सगति
 रिति पूर्वपक्षस्याभिप्रायस्तेन वर्णितस्तथासंगतः ॥ तत्र मायावादिनः पूर्वपक्षित्वे त
 प्रति भगवान् हि सर्वलीलायुतः प्रकट इत्यादिनोत्तरासंगतिः स्यात् । तन्मते स्त्रीलायाम्ना
 स्कार्यार्धत्वाभायेन यथेत्यादिदृष्टातासंभवात् ॥ तस्मान्मायावादिनो नायः पूर्वपक्षः ।
 एतदेव टीकाकारेण "वैधर्म्याच्च ॥ स्वप्नादिव" इति सूत्रानुरोधेन यदि मायिकत्वं
 नांगीक्रियत इति वदता प्रकटीकृतं पूर्वपक्षामिप्रायणतामरे अन्यथा तन्मते

स्वसादिपधर्मस्य मायिकरूपप्रयुक्तताभावात्तथा यथात्मगतत्वात् । तस्मात् तं स्वभावा-
 गतियोगात्कालिषमाध्याचित्वाद्यप्रयुक्तं पधर्मम् । अत एव भाष्येऽस्मिन्नात्म-
 गत्यापसरं वि बुद्धैर्धर्मज्ञायावाविर्ति मम ॥ याचेत हि स्वमोषलब्ध-
 वस्तुप्रदुष्टस्य जागर्तोपलब्धस्तुभावादि बभ्याचिद्वरत्वाया बाधेत इत्युक्तम् ॥ एवं
 तदभिप्रायमनुष्ठेयं तद्वर्णितं लीलाप्रतिपादकमात्रमात्रम् । अथ रथानिवादिवाक्यतुल्य
 त्यकथा प्रमादत् ॥ अथा तत्र न “तत्र रथा न रथयोगा” सतीति रथादीनां निषेधक
 यावन्मुपलभ्यते तथा लीलानिषेधरत्रस्याभावेनद्रव्यालक्षित्युत्तरस्य त्वदभिगतत्वात्तिदं
 तस्माल्लीलाया विप्रवृत्तमर्थमरुपाया प्रभासादिर्लीलानुरोधेनानित्यरममथा पूर्वात्ता
 पयानुरोधासित्यत्रमिति सदेहे अंशान्तरणभारवादिवाक्यादिभिश्चानित्यत्वमेवेति भावीति
 पूर्वापरविरोध इति विश्वासो पूर्वपक्षः ॥ आसुराणां पूर्वपक्षे तु मातमेव शरणम् । उच्यते
 रस्य ब्यामोहनिवृत्त्यर्थं तस्मात्मोहस्य भगवत्पुत्रप्रयुक्तस्य दुरच्छेद्यतयोत्तरमातस्याप्य-
 निवृत्तिरत्रात् ॥ अत एवेधरमायामादित्यत्रात्तेन श्रीकृष्णस्य पुत्रतुल्यस्य प्रतिपादितम् ।
 युक्तमेवेदार्थतत्त प्रतिपादनम् । अत्रानति मा मूढा मानुषीं वनुमाश्रितम् ॥ पर
 भावमज्ञानतो मम भूतमहेश्वरमित्यादिभगवद्वचनमादेष्टानाममसुरस्य पुत्र्यते-ये यथा
 मा प्रपद्यते तान्मथैव भगवन्महमिति भगवदुक्तेर्यदि सधेनमोहकस्य स्वात्तयेव दोषात्तर
 स्वात्तस्वात्तकर्मसद्वचनपदवाच्यतां वैषम्यम् । अत एव भगवद्भक्तानां तत्रापि नित्यत्व-
 निश्चयः । लीलायामपि वा वा यद्यदर्थान्तरं तत्र तद्वदर्थनिश्चय आसुराणां चास्माद्वि-
 परितः ॥ न च विनिगमनाविरह इति वाच्यम् ॥ अत्राद्वैतस्यैव विनिगमकत्वात्तत्त एव—
 महात्मानस्तु मा पापे देवीं प्रकृतिमाधिता ॥ भक्त्यवन्मनसो ज्ञात्वा भूतादिमन्वयम् ॥
 एव च ये मामिति वदवाच्य उच्यतेयित्वात्रन्देदकत्वोपलक्षितरूपारण्ये भगवद्वै-
 उच्यतेयभूताविरता द्वाभ्यां प्रतिपात्तानाद्यनन्तरं जानन्ति तस्मिन्नेव दानोदरलीला
 प्रमाणे दक्षित वदवच्छिन्नतया प्रतीकत्वं च ज्ञात्वा ये भजते भगवत्स्वरूपं वाचा
 ध्वनं जानन्ति देवीं प्रकृतिं च श्रिया इति भगवता प्रतिपादितम् । ये च तत्स्वरूपं मायिक
 तत्प्रतिपादकानां वाक्यानां स्वप्रतिपादकत्ववस्तुल्यस्य भगवत् ॥ मानुषं जानति ते
 भगवदुक्तामासुरीं वनुमाश्रिताः । अत एव मोघाशा मोघज्ञानावेति । एवं च भगवन्माया-
 मोहितस्य तत्र वाञ्छीकृष्णस्य पुत्रवन्मोहकत्वमित्यादिकं शरणं उद्देश्य । विरवेदविध-
 स्थानुशोन्यत्वमेव ॥ विचैदनाल्लिकस्यापि गृहवृत्ताकाशादिगमनादिकर्मं कुर्वत प्रति
 पद्मिषु कर्मासत्यमिदं च सत्यमित्यवद्वतोपि तत्तत्कर्मं दृष्ट्वा विशेषज्ञा जाननीदमज्ञव्या-
 मोहायमिदं नेति इतरे तु सर्वमेव सत्यमसत्यं वा जानन्तो मुदाति । एवं च जननमरणादि
 लीला मायिका एवेति । अत एवोक्तं श्रीशुकै-रात्र परस्य तनुवृत्तजनाप्यवेहा माया
 मिद्वचनमयैदि यथा मन्त्रः ॥ सद्भात्ममेदमनुविश्य विद्वश्र चाने महत्स चात्ममहिमो
 परतः स भास्ते ॥ अत्यर्थं—हे रात्र परत्वात्तरादुत्तमस्य “भक्त्यदिदामोति पर” मित्यत्र
 तथैव दर्शनात् । तनुमुखं वादरादीनां जननाप्यवेहा उत्पत्तिनात्तच्छेदमायाविद्वयन माया
 नुकरणमपेदि । परः नित्यं लीलासध्विना सत्तागमगमने स्वमायया उत्पत्तिनाशयेन

प्रत्ययापत्तिः । तत्र दृष्टान्तो यथा नटस्येति नटो यथान्वदन्यत्र प्रत्यापयति । उत्तरार्धे नाधुना पूर्वोक्तपरत्वं दर्शयति । इदं जगदात्मना स्वस्वरूपेण सृष्ट्वा तदनु प्रविश्य पितृप्रलये संहृत्य स्वमहिम्ना यथा निष्ठति तथैवाधुनाप्याम्न इत्यर्थः ॥ अत एव दारुणं प्रत्यपि भगवतोक्तं—एवं तु मदममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः । मन्मापारधनामेतां विज्ञायोपशमं ग्रजेति ॥ एतां सन्निहितामित्यर्थः । यनु (अनन्यमनस्त्वेन भजनं स्वगत-भेदमंगीकुर्वन्तस्तेन सभजति स्वगतभेदसत्त्वेऽभेदोक्तेर्गोचोयुक्तिमात्रत्वा) दित्याद्युच्ये तदप्यज्ञानात् । अनन्यमनस्त्वं हि विषयनिमुग्रमनस्त्वम् । आनन्दमात्रभगवदेकमनस्त्वं वा भगवत्स्वरूपस्य विकारित्वादीनामनंगीकृतत्वाच्च विकारस्येत्याद्यपि निरस्तम् । यदपि परित्यज्यादिना टीकादुक्तं मोहनमपि स्वरूपसाध्यमित्याद्यनूच तन्न युक्तमित्युक्त्वा स्वरूपपदेन श्रीकृष्णात्मनो ग्रहणे तद्देहस्य ग्रहण इत्यादितन्मायामोहितेनोक्तं तदपि तुच्छम्—आनन्दमात्रकरपादमुग्रोदरादीत्यादिनोक्तस्य श्रीकृष्णम्यानन्दमात्रस्वरूपस्य देहाद्यनात्मकरवात्तत्र देह उच्यते आत्मा चेति शंकाया अनुरथानात् । तत्र तादृशानन्दस्वरूपस्यैवास्मच्छब्दवाच्यत्वं देहादिभानं त्वापुराणामेव । अत एवोक्तं—अयजानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमाश्रितम् ॥ यदप्युक्तं (अस्मच्छब्दस्य शरीरवाचिरत्वे मानाभासो मम शरीरमिति प्रत्ययाच्च) इति तदप्यसत् । भमात्मा अहं गौरोऽहं दुःखीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन देहादीनामप्यस्मच्छब्दवाच्यत्वस्य स्वीकर्णीयत्वादप्यन्यात्मनि स्वसंबन्धगौरवत्वादीनामसंभवेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिः ॥ नच तत्र भ्रमत्वमेवांगीक्रियत इति वाच्यम् । एवं सति मम शरीरमिति प्रतीतेरपि प्रमातृत्वं दुरूपपादमेव । नह्यस्मच्छब्देनात्मनो ग्रहणेपि देहेन सह तस्य संबंधः संभवति सदसतोः संबंधानिरूपणात् ॥ किंचात्मनः संबंधस्वीकारे तस्यासंगत्वहानिः ॥ ॥ चाध्यात्मिकसंबन्ध इति वाच्यम् ॥ तादृशसंबन्धस्वीकारे भ्रमत्वमेव गले पादुकान्यायेन सिद्धोत् ॥ एवं च प्रतीतेस्तुल्यत्वाच्छरीरादीनामप्यस्मच्छब्दवाच्यत्वमप्याहृतम् ॥ किंच यदि अस्मच्छब्देन शुद्धात्मनो ग्रहणमभिमतं तदा विचारण्योक्तिविरोधः । तथा चोक्तं तृप्तिदीपे—एको मुख्यो द्वावमुल्ल्यावित्यर्थस्त्रिविधो ह्यमः ॥ अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासबोध्यपुः ॥ एकीभूय भवन्मुल्ल्यस्तत्र मूर्धः प्रयुज्यते ॥ एवं च मुख्यायस्यैव वाच्यत्वात् तत्प्रागेऽमुख्यार्थस्य वाच्यत्वकल्पने तद्वचनविरोधो दुर्वार एवेति ॥ यनु (व्यासशुकादीनामपि स्वयाऽसुरत्वं वाच्यं यतस्तैरपि तथा ज्ञातं अज्ञातस्योक्तेरसम्भवा) दित्युच्ये तदप्यज्ञानात् । नहि व्यासशुकादीनां भगवद्गीतायां भगवतो वा अनित्यत्वज्ञानमित्यत्र प्रमाणमस्ति । वर्णनं तु यथा भगवताऽसुरव्यामोहार्यमाचरितं तथैव तैरपि तद्विद्यानुसारिभिः कृतमिति न कोपि दोषः ॥ अत एव भागवतश्लोकेषु भक्तानां श्रीकृष्णतत्संबन्धिलीलादीनां नित्यत्वप्रतिपादकत्वप्रतीतिस्त्वादिशानामन्यार्थप्रतिपादकत्वप्रतीतिः । एवं च तैरपीश्वरानुरोधिभिरासुरव्यामोहार्यमेव तथा वर्णितम् ॥ एतेन किंचेत्यादिकं निरस्तम् ॥ यथा तद्वर्णनस्य नित्यलीलाप्रतिपादकत्वं तथा दर्शितमाचार्यैः सुबोधिण्यां ग्रंथगौरवमयात्राप्रोच्यते ॥ किंच ब्रह्मांडपुराणेषु—अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता ॥ निर्दोषत्वं चारत्वं युक्तानामपि

प्रारम्भजनः

योच्यते ॥ एतद्विरुद्धं यत्सर्वं तन्मोहायेति निश्चयः । न च सामान्यतो मोहायेत्युक्तं
 न त्वासुरग्यामोहायेति तत्कथमासुरमोहायैवेति निश्चय इति वाच्यम् ॥ अन्यत्र
 स्पष्टतया तथैव प्रतिपादनात् ॥ तथा चोक्तं ब्रह्मपुराणे-असत्त्वं पारवश्यं च
 विप्रिभेदादिकं ॥ यत् ॥ तथा प्राकृतदेहत्वं देहत्यागादिकं तथा ॥ असुराणां
 विमोहाय दोषा विष्णोर्न हि क्वचित् ॥ न च तत्रासुरपदेन राक्षसादीनां ग्रहणं तथा
 चासुराणां राक्षसादीनां देहत्यागादिकं विमोहाय तन्मोहापगमायेत्यर्थं इति वाच्यम् ॥
 प्रकरणविरोधात् अक्षरपारवश्यत्वप्राकृतदेहत्यादीनां मोहापगमाहेतुत्वाच्चेति ॥ ननु-
 यदिदं मनसा वाचा बहुभ्यां श्रवणादिभिः ॥ नश्वरं गृह्यमाणं च तत्सर्वं विद्धि
 मायिकमिति भगवद्वाक्यादृश्यमात्रस्य मायिकत्वे सिद्धे कथं लीलाया न मायिकत्व-
 मिति चेन्मैवम् ॥ सर्वस्य मायिकत्वप्रतिपादने नश्वरमिति व्यर्थं स्याद्गृह्यमाणमित्यनेनैव
 सर्वसंप्रवृत्तसंभवात् । तस्मादासुरग्यामोहार्थानामेव यदुबुलनासादीनां सन्निहितानामि-
 दंपदेन परामर्शः ॥ एवं चेश्वरस्य देहादिकमेव भास्ति किंतु चैतन्यानंदरूपं स्वस्वरूपं
 प्रकाशयति । उक्तं च ब्रह्मपुराणे-स्त्रीपुंभायानुपंगात्मा देहो नास्य विज्ञायते ॥ किंतु
 निर्दोषचैतन्यमुपनिर्वा स्वकां तनुम् ॥ प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरेति ॥
 नञस्य वाक्यस्य न नित्यं स्वरूपं प्रकाशयतीत्यर्थः । किंतु प्रवाहनादिवारुणां तनुं दर्शयतीति
 तत्सम्यक्वेत्तु तस्य मायिक एवेति चेन्न ॥ नित्यशब्दस्य प्रवाहनादिवाचकत्वे स्वप्नते
 ससारस्य नायायाश्चानादितया नित्यः ससारो नाया च निरयेत्यादिप्रतीतिः प्रामाण्यापत्ति-
 स्त्रीपुंभायानमकदेहस्यापि प्रवाहरूपेणानादितया मायिकत्वसंबन्धाश्रयतया तन्निषेधासंगतिश्च ॥
 तस्मात्तादृशव्याख्यानं कुर्वन्नुपेक्ष्य एव ॥ ननु-भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेयर-
 मित्यादिना स्पष्टदेहत्यागः स कथमपलपितुं शक्य इति चेन्मैवम् ॥ भूभारहर्तृदेहस्या-
 सूरग्यामोहार्यं स्यात्तेषां चिदानंदमयरसरूपस्य लीलाकर्तृस्वरूपस्य ॥ त्यागः । एषा च
 स्वस्मिन् प्राकृतवदिकस्यासुराणां ज्ञापकं यद्वै तस्यैव स्यात् न तु मूलरूपस्य वा
 व्यूहरूपस्य वा ॥ व्यूहमूलरूपयोर्भेदश्च स्वयमेव दर्शितो घृष्णीनां पाशुवेधोग्रीवा-
 दिना ॥ एवं च जन्मलीलाप्रमाणलीला चोसुरग्यामोहार्थो देवादीनामपि विस्मयोत्पत्त्यर्थो
 च । तथा चोक्तं-देवादयो ब्रह्ममुक्या निविशंतं स्वधामनि ॥ अविज्ञाततां कृष्णं ददशु-
 श्रातिविस्मिताः ॥ तथा च नेत्रनिमीलनेन देवानां ज्ञानशक्तिं तिरस्कृत्यारमण्योत्तरेण
 यहिःस्थितमेव स्वस्मिन् स्वयमेवर्भूय पूर्वप्रतिपादितं स्वमित्यलीलास्थानमात्रिनादिना तत्र
 प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमेवर्भूय पूर्वप्रतिपादितं स्वमित्यलीलास्थानमात्रिनादिना तत्र
 भागवताभिप्रायः ॥ तथा चेतादशलीलाया अपि नानित्यत्वं प्रतिपादयितुं शक्यतान एव
 नटदृष्टांगोपन्यासः ॥ यथा मत्स्यादिरूपाणि घटे जलान्वाधवा नटः । इत्यादिना तत्रैव
 प्रदर्शितः । यथा नटस्य स्वर्णामनं युद्धं च तेन युद्धेन मरणं पुनर्वाचनादिकप्रदर्शनादीनां
 सर्वं मायिकं ज्ञायत एवं लीलानित्यतरवोषकप्रगवत्स्वरूपस्य च निरूपणवोषकप्रमाणेन
 जननादिलीला मायिकीति ज्ञायते । एवमुपासनादिलीला । अत एव पञ्चलीलायां प्रतिगम्य
 श्रीकृष्णस्य जीवरूपमुपासनस्य कृतत्वादित्याद्युक्तिरनादरणीया ॥ यन् (धर्मतो

भानानुपपत्तेश्च भानागीकारे च “नाभाव उपलब्धे” रित्यादिन्याससूत्रविरोधादी)ति तन्मदम् । असत्यालीलाया भानानगीकारात् । नहि विज्ञानादिवदस्माभिरसत्त्व तस्या स्वीक्रियतेऽनिर्यचनीयत्व वा येन तत्सूत्रविरोधोऽस्मन्मते स्थान् । किंतु त्वन्मत एव त्वया त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपासत्तस्य सर्वत्र स्वीकारात् । अस्माभि शुक्तौ रजतप्रतीतिस्थलेपि नासत्त्व्यातिरनिर्यचनीयव्यातिर्वा स्वीक्रियते रित्वन्यत्प्रातिरेयेति तत्स्वरूप तु प्रकाशादिषु विस्तरतो निरूपित प्रथमगौरवमयाग्रेह निरूप्यते ॥ सूत्र ॥ विज्ञानशक्तिमतखड्गनाथ तत्सदृशानामन्येषा च खड्गनाथ प्रवृत्त सेन विज्ञानातिरिक्त प्रपचो नाम्नीत्यगीकृतम् । अन्यैरपि प्रपचस्यासत्त्वमगीकृत तथा च न प्रपचस्याभाव इति वक्तुं शक्यते । कस्मादुपलब्धे । उपलब्ध्यते हि प्रपच । अयमभिप्राय विज्ञानवाग्निना विज्ञान साकारमगीक्रियते तत्र तत्संस्कार चर्तिकचिदाकार वा प्रथमे प्राज्ञप्राहक सर्वातिवत्संस्कारेण प्रकाशयेत् द्वितीये रथेकमेवाकार सर्वदा प्रकाशयेत्तेतर तस्मात्तत्तदा कारप्रतीते कादाचित्कत्तोपपत्तये बाह्याथस्यापि सत्त्वमुपेयम् । तथा च कथं बाह्यार्था सत्यम् ॥ न च सहोपलभनियमादनतिरिक्तत्वं बाह्याथस्येति वाच्यम् ॥ सहस्य हि द्वयोर्भिन्नयो पदार्थयोरकदेशवर्तित्वमेककालवृत्तित्वं वा वाच्यम् । तत्र द्वित्य ज्ञानार्थं योर्भेद विना न सम्भवनाति भेद एव घटकुटीप्रभातन्यायेन सिध्यदिति ॥ तस्मादसत्त्वं वादिनस्तत्र मत एव तादृशसूत्रविरोधः । यदपि (व्यामोहायेति तु न सगत तादृशभक्त स्याम्यामोहनीयत्वा) दिति तदपि पूर्वोक्तानुरपदमदृष्टैव । तत्रानुरव्यामोहाय प्रदर्श्य भानानामेवार्थानां यदिदमित्यादिना कथनादिशुक्तम् । एव च यथा कश्चिन्नतो मायिक माप्रादिकमितरजनव्यामाहाय कृत स्वमित्र प्रतीद मायिकमिति जानीहीति वदति तस्य वाक्यं श्रुत्वा च तन्मित्रस्य न व्यामोहः । किंतु तत्त्वज्ञानमेवैवमुद्धवस्यापि भगवद्वाक्येन न व्यामोहः । किंतु तदपगम एवेत तत्रापि तादृशलीलाया भक्तस्य वैराग्यं जायत इति मायिकस्य पुराणव्यति वाक्यमपि न विरुध्यते ॥ वस्तुतस्तु तादृशवाक्यं ससारस्य मायिकत्वं प्रतिपादकपुराणवाक्यपरम् । एतन् मायिकत्वं पुराणेद्वित्यादिकं निरस्तम् ॥ तद्वा क्यस्येतद्विषयत्वाभावात् ॥ इसगीतवाक्यमपि गुणसृष्टिविषयम् । न सदचेत्यादिवाक्योक्त सृष्टिविषयम् । त्रिधा गुणकृतो विसर्ग इति । तत्र वाक्यस्वारस्यानुरोधात् ॥ नच सृष्टि द्वयकल्पने भानाभाव इति वाच्यम् ॥ तादृशवाक्यस्यैव प्रमाणत्वात् ॥ किंच त्वन्मतपि— ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं द्विषोच्यत इत्यादिना निरूपिते सृष्टिद्वये किं मानमिति वक्तव्यम् । नहि चेदे द्विषा सृष्टिर्निरूपिता येन तत्र प्रमाणं स्यात् । नच जीवसृष्टि रीश्वरसृष्टितो न भिन्नति वाच्यम् ॥ अबाधक साधक च द्वैतमीश्वरनिमित्तम् ॥ अपने तुमशक्य चेत्यास्ता तद्विष्यते कुत ॥ जीवद्वैत ॥ शास्त्रीयमशास्त्रीयमिति द्विधा ॥ इत्यादिनोक्तनिर्यायत्वानिर्यायत्वरूपविरुद्धधर्मयोरैकत्रासम्भवेनामेदस्य वक्तुमशक्यत्वाद् अन्यथा तन्निरुक्तौ तस्यापि निवृत्त्यापत्तिरिष्टापत्तौ चापनेतुमशक्यमिति प्रतिज्ञाविरोध इति दिक् ॥ किंच सबस्य जगतो मिथ्यात्वं यदि तादृशवाक्योक्तमनोविलासत्तदृष्टत्वादिहेतुभिः प्रातपाद्यते तदा—यादद मनसा वाचा गृह्यतेऽन्यैरपाद्रिय ॥ अहमेव न

मतोऽन्यदिति पुण्यध्वमंजसेति हंसवचनविरोधः । नहि मायिकस्य भगवद्वदन्यायं संभवति
 तस्यासत्त्वात् । सदसतोश्च परस्परं विरुद्धयोरेकत्वासंभवात् । नहि शुक्तिरजतयोरभेदः
 संभवति । अन्यथा नेदं रजतमिति वाद्यस्याप्रामाण्यापत्तिः । तथा च तदभेदस्वीकारे
 जगतः सत्त्वं । स्वस्वरूपस्य मिथ्यात्वं वा स्यादिति भगवत्स्वरूपाभिन्नजगतः सत्त्वं
 मायिकस्य मिथ्यात्वं स्वीकार्यमिति विषयभेदस्यावश्यकत्वाद्यानुपपत्तिः ॥ एतेन
 मिथ्यात्वेऽपि स्वामिन्नत्वस्योपपत्तिरप्युक्तैवेति प्रलपितमपास्तम् ॥ तदुक्तेः पूर्वविन्तरेण
 रक्षितस्यापि ॥ ननु-न पदार्थे पृथिव्यां वै द्विवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं
 प्रकृतिर्जैमुक्तं यदेभिः स्वाभिभिर्गुणैरिति भगवदुक्तेर्न त्रिगुणसृष्ट्यैतिरिक्ता सृष्टि-
 र्हीति चेत् ॥ तत्र सृष्टिपापकपदाभावात् ॥ किंच तद्व्याप्यं त्वदभिमतविशुद्धसत्त्व-
 प्रतिषेधकं मिश्रितसत्त्वाद्यतिरिक्तं सत्त्वं नास्तीति बोधयति । तथा च-सर्वशुद्ध-
 विशुद्धिर्न्यां मायाविद्ये च ते गते । इति प्रवादो निर्मूल एवेति ध्वनितम् ॥ न च सत्त्वपदं
 जीवराक्षरमेवेत्यत्र प्रमाणमस्ति । एवमन्यत्रापि द्विविधा सृष्टिः-पटो यथा तंतुवि-
 तानसंस्थ इत्यादिना भगवदवस्थाविशेषरूपां सृष्टिमुपत्वा मामयं वेद स वेद वेदमित्या-
 दिना गुणसृष्टिः प्रतिपादिता ॥ एतेन किंचेत्यादिकमपानम् ॥ यनु निरीश्वरसृष्ट्यंतीकारो-
 नुचित इत्युक्तं तदप्यज्ञानम् । गुणसृष्ट्यापीश्वरेच्छया हेतुत्वेन तत्रेश्वरस्य न हेतुरयमिति
 यत्कुमशपयत्वात् । गुणसृष्टेरप्यनुवाद एव स्वप्नादिवत् । अनुवादस्तु प्रपंचार्थः । एतेन
 नहि वृण्णायेत्यादिवृण्णमनयकाशम् ॥ इति सत्त्वचत्वारिंशत्परं षडंशनाभासस्याभासस्य-
 प्रदर्शनम् ॥ अथ तत्रास्त्वकुलमिति पदच्छेद इत्यादेरष्टचत्वारिंशत्परं षडंशनाभासस्या-
 भासत्वं प्रदर्शयते ॥ तत्र संज्ञे स कुलं विशुरित्यादि श्लोकेषु मायिकलीलानित्यलीला-
 मिश्रिता । तत्रापि गक्तानामिदं मायिकलीलाप्रतिपादकं वाच्यमिदं च नित्यलीलाप्रतिपा-
 दकवाच्यमिति विवेकेन प्रतीतिरास्त्वाम् ॥ पामराणां तु नित्यावरूपेण प्रतीतिरेव
 स्थितेऽनित्यस्यप्रतिपादकग्रावयानुरोधेनास्त्वकुलमिति पदच्छेदः मायिककुलस्य स्वकीय-
 रूपाभावात् । अत एव तस्य भूभाररूपत्वेन वर्णनं संगच्छते ॥ न चाम्बकुलमिति
 पदच्छेदे गौरवमिति वाच्यम् ॥ गौरवं तत्तच्छास्त्रज्ञानप्रयुक्तं वा स्वरूपप्रयुक्तं वा नाथः ।
 विद्वद्धार्यं इष्टापत्तिं कृत्वा गौरवमिमा पदच्छेदास्वीकारे बहुविधुपापत्तिः "सुषोऽथ लक्ष्यं
 पूर्वसवर्णाच्छेद्यादास्यायामाल" इत्यादिसूत्रेणपि आभास इत्यादिपदच्छेदो गौरवमिमा
 न स्यात् । अत एव द्वितीयोऽपि निरस्तः ॥ किंच पूर्वरूपपररूपादिविधायकतायाज्ज्ञा-
 विपरीतार्थप्रत्यायकत्वं च स्यात् । संवर्तुमैच्छत् कुलमित्यत्र कुलपदस्य कुलत्वेन
 रूपेण स्वकुलान्स्वकुलयोर्बोधकत्वात् । पूर्वमकुलमिति पदच्छेदेऽपि नैकवानपरहानिमित्वा
 पात प्रत्येसादिनोक्षोपेक्षाभासंगतिः । स्वकुलमिच्छत् ॥ मायिकत्वेन मायिकपदार्थः सह
 सर्वधामाभावात् । नैवावता तस्य कुलस्यान्यदीयत्वं संभवति । अत एव संज्ञेह्यकुलमिति
 नोक्तम् । मायिकामायिकयोः साम्याद्यतप्रतिपादकपदस्यापि साम्यता ॥ यथा तदानीं
 सहदयानां विवेकेन प्रतीतिरेव तत्पदार्थवर्णे सत्तामन्त्रकुलमिति प्रतीतिरामुराणां स्वकुल-
 मिति प्रतीतिरस्य एव गृह्यत्वं तस्य फलं त्वामुरप्यामोहनमेव । एतेन कलाभावादिति

प्रत्युक्तम् । एव च ईश्वरस्य या कर्तव्यस्थितकृत्यशेष इत्यादिना प्रतिपादितं तदेव सपाद-
यितु निगृहता कृतेति ॥ यत्तु सर्वादृश्य पदमगादिति तु सत्य ब्रह्मणो यस्यामतमित्या
दिश्रुत्या पल्लव्याप्यत्वाभावेऽतद्वमने तथोक्तैर्युक्तत्वादिनि तदपि न सम्यग् । ब्रह्मण
सर्वव्यापकत्वेनागादित्यस्यामगत्यापत्ते । किंच दृग्धातो पल्लव्याप्यत्वरथाऽवृत्तिव्याप्यत्व
वा नाद्य द्रष्टव्य इत्यानेरमगत्यापत्ते । द्वितीये तु सर्वादृश्यमित्यादिना त्वदुक्तेरसङ्गति
रम्बन्मते तु सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यादिना प्रोक्तसर्वलोकादृश्यपदमगादित्यर्थः ।
लौकिक्या भूमेर्मायिकलीलाधिष्ठानस्य उपयोगो न तु नित्यलीलाधिष्ठानत्व इत्युक्तं
प्राग् ॥ एतेन (परमेश्वरतल्लीलोलौकिकाधिष्ठितत्वप्रसंगा) दित्यपास्त मायिराधिष्ठान
त्वदोषाभावात् नित्यलीला तु वृद्धावनाद्यलौकिकभूम्याश्रयवति ॥ यत्तु (लीलोपयुक्ता
नामपि प्राप्तशापाना मायिकस्थे लीलाया अपि मायिकत्वमापद्येत । एव यल्लेवादीनामपि
तथात्व स्या) इत्यादिप्रलपितं तत्रोच्यते । नित्यलीलामाविर्भावयता भगवताऽऽसुरव्या-
मोहार्थं ऋचिन्मायिकी लीलापि प्रदर्श्यते । तदज्ञानं च नित्यलीलाया अज्ञानेन भयति ।
तच्च न भक्ताना तेषा सदा तज्ज्ञानरथात् । कदाचिदज्ञानेपि न तेषा मोहः यथा नट
चर्यामिज्ञाना तन्माया पश्यतामपि न मोहः इतरेषा तु भवत्येव । एवमेव प्रकृतेपि यथा
नट स्वपुत्र मारयित्वा स्वयं स्वकीयं शिरच्छित्त्वा मृतो भवति लोकाश्च तथैव जानति
नैतावता तस्य पुत्रो मृतः स्वयं वा किंतु मायिकावेव तौ मृतौ । एव यादवकुलनाशोत्तर
स्वस्यापि तथा दर्शनेपि न स्वस्य यादवकुलस्य वा नाशः । यथा तादृशनटचर्याया मायिक
त्वमेव शापादिलीलाया मायिकत्वेपि न नित्यलीलाया मायिकत्वम् । माया च भगवत
सामर्थ्यविशेषः ॥ अत एवोक्तं “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत” इति । मायिकत्वं तु
पुनर्भक्ताना तथैव दर्शनसम्भवाग्निसिद्ध्यते ॥ मायिकत्वादित्यस्यैवच्छास्त्रादिरिव मायिक
त्वप्रयोजकमिति तु बालभाषितं नटदर्शितस्वहननादेर्मायिकत्वानुपपत्तेस्तत्र मायिकत्व
तात्पर्यवच्छास्त्रादेरभावात् शुक्तिरजतादेरपि मायिकत्वं न स्यात्तद्विधेयकशास्त्राभावात् ।
यत्तु (तत्र प्रभपरतयोपन्यस्तवाक्यस्य तु ब्रह्मण्यत्वादिविशिष्टत्वेन शापायोग्याना कथं
शाप इत्येव तात्पर्यं न तु कुलातरसत्ये राज्ञस्तज्ज्ञान ईदृशप्रभानुपपत्ते) इति तन्मदम् ।
न तु वयं राज्ञस्तदृशतात्पर्यं ज्ञानं वेति श्रूयते येन त्वदुक्तानुपपत्तिः स्यात् । किंतु राजकृत
प्रभञ्ज्याजेन व्यासैर्यादवकुल शापायोग्य शापयोग्याद्विचित्रमिति ध्वनितम् ॥ अत एवाग्ने
कालारमना निरुद्धा मुनय इति प्रतिपादितं त ॥ एवं च राज्ञस्तदज्ञानेपीत्यादि निरस्तम् ॥
किंचेत्यादिना यदुक्तं (कुलसंहारेच्छया तत्संहारे तेनैवासुरमोहसिद्ध्या निर्मूलं कुलान्तर
कल्पन) इति तदपि तदा युज्येत । यदि आसुरमोहवद्भक्तानामपि मोहः कृत्यशेष
प्रतिपाद्यः स्यात् । नहि नटेन लोकानां विस्मयरसोत्पादनार्थं स्वपुत्रो हन्यते तद्वदनेपि
विस्मयरसोत्पत्तेरव्याहतत्वात्तत्रापि पुत्रांतरकल्पनं तद्वन्नस्य वा मायिकत्वकल्पनं
निरर्थकमेव स्यात् । तस्मादासुरमोहभक्ता मोहोभयकार्यसिद्ध्यर्थं कुलांतरकल्पनमावश्यं
कम् ॥ स्थितकृत्यशेष इत्यस्य स्थितः स्वकुलसंहारलक्षणस्य कृत्यस्य शेष इत्यर्थस्तु न सत्
स्वकुलसंहारस्य लोकविरुद्धत्वात् । नहि लोकानुसारीणा त्वया लोकविरुद्धार्थं कल्पनीय

इति ॥ यदपि टीकाठुक्तं द्वायद प्राजापत्या इत्यादिनोक्तमनुय सन्न युक्तमित्युक्त्या
 दृष्टांत एकस्मिन्निद्रिये घृत्तिभेदस्यैवांगीकारेणेंद्रियद्वयानंगीकारादित्युक्तवान् । तत्रेंद्रियद्व-
 यानंगीकारेण नाम्नाकमाग्रहः घृत्तिद्वयस्यैव दृष्टांतत्वसंभवात् ॥ किंच जिह्वायां यथा
 वा रसनं वागिन्द्रियं च तथैव कल्पनीयम् । अयं दृष्टांत एकस्मिन् द्वयसत्ये । वस्तुतस्तु
 नवपुत्रे यथा मायिकः पुत्रस्तथैव तत्कुले मायिकं कुलम् । यथा तद्धननेन न पुत्रहननं
 किंतु सामाजिकमोहमात्रमेवं मायिकयादवकुलस्वस्वरूपनाशेपि न वान्तवकुलनाश एतदेव
 वैदग्ध्यं द्योतयितुं यथा नट इत्युक्तं प्राक् ॥ एतेन (तत्र कुलशब्देन यदास्थूलस्य
 कल्पचिह्नद्वयं तर्हि शस्त्रपाताद्यसंभवो यदि स्थूलस्य कल्पचिह्नद्वयं तदैक्योभयस्थिति-
 त्युक्ते) ति प्रत्युक्तं शस्त्रपातादीनामपि मायिकत्वात् । भूतावेधान्यायोपि सत्ये मायिकस्य
 स्थितिमात्र एवोपपन्नो न स्थूले । स्थूलस्य स्थितौ एतदेव-भूभारराजपृथगां यदुभि-
 निरस्येत्याद्युक्त्वा-यथादयं कुलमहो भविष्यमास्त इत्यादिना व्यासेन दर्शितं मायिका-
 नामेन भूभारत्वं नतु लीलास्थानामिति ॥ अत एव-इंगितशः पुरप्रौढा प्रकारमाश्र-
 सारताः ॥ सारतामृषभं सर्वे भूतायासममंसस ॥ इत्यादिना तेषां स्वरूपमुक्तम् ॥
 यदपि यथेत्यादिना ते किं सर्वे उत केचिदित्युत्तरादौतथानिकोक्त्याद्युक्त्वा तदपि
 न युक्तमित्यनेन स्पष्टीकृतं दर्शयित्वा द्वाया मंदभाग्या ये मनुष्यस्थेपि वेदानधिकारिण
 इति घट्टेहेतुमद्भाययोधनादित्युक्ते तदपि न साधीयः । तत्र हेतुहेतुमद्भायस्य
 स्वदभिमतस्याशङ्क्यनिरूपणस्येन दृष्टांतसिद्ध्या दृष्टांतिकासंभवात् ॥ तथा हि तत्रो-
 द्देशविधेयमहिम्ना हेतुहेतुमद्भाये नद्वनीये द्वाया । मंदभाग्या इत्यस्यैव हेतुवाचकत्वं
 वेदानधिकारे कल्पनीयम् । तत्र द्वायत्वमंदभाग्यरयोस्तृणारणिमणिन्यायेन स्वतंत्रतया
 हेतुत्वं विशिष्टस्य वा । नाशः द्वायत्वाभावावति चर्मकारादी वेदानधिकारस्य सत्येन व्यभि-
 चारपक्षेनैव तेषां द्वायत्वं तेषामंत्यजमभ्ये गणितत्वात् । एवं मंदभाग्यस्य च भ्रष्टधीयणि-
 जादी स्वयेपि वेदाधिकारसत्याभ्यभिचारो बोध्यः ॥ न च वेदानधिकारिणि मंदभाग्यस्य
 विजातीयमेव । तत्र । यणिजादाविति न व्यभिचार इति वाच्यम् ॥ तादृशजालस्य वेदा-
 नधिकारप्रयोज्यत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसंगात् ॥ नापि द्वितीयः । विशिष्टस्यांत्यजादाभायेन
 व्यभिचारस्य तदवस्थत्वात् । विनिगमाविरहेण मंदभाग्यस्य विशिष्टद्वायस्यपि कारणत्व-
 संभवे गौरवावति । समानादासयाक्यानां न कारणत्वबोधकत्वम् । किंतु स्वरूपबोधक-
 र्वेनानुवादकत्वमात्रातीतेति ध्येयम् ॥ अत एवान्येत्यादिप्रलापोपि निरस्तत्वाद्युपेक्षितः ॥
 भयमेवापेक्षीकाकृता भर्तृसूक्तानुवाकमुनेन प्रपंचितो यन्मायालीलानित्यलीला च तत्र
 वर्धितेति ॥ नच तत्र विदोषपाचकः शब्दो नास्तीति वाच्यम् ॥ भर्तृदेवादिपदानां “भिय-
 मानो धिभर्ता” स्वादिवाचकस्य च सत्त्वात् सर्वभर्तृत्वमीश्वर एव । यो लोकप्रयमाविद्य
 त्रिभलंग्यय ईश्वर इति भगवदुक्तेः ॥ किंच स एव सर्वरूपतया कार्यरूपेण भियमाण एव
 विभर्ति । अत एव तत्र हेतुरुक्तः “एको देवो यदुधा सधिविष्ट” इति । अयमप्यन्यासा-
 धारणो हेतुर्निदोषपाचकः । अधुना भूभारराजपृथगेत्याद्युक्तमर्थमुत्तरादौनाह-यदा भार-
 द्रवते संभर्तुं निधाय आरं पुनरुक्तोनीति । अलार्थः-भूभारराजपृथगमायिकयादवकुल-

दिरूप भुंक्तुं यदा त द्रव्यते आत्मस्य करोति तदा भार पूर्वोक्त निधाय षष्ठिशिक्षिष्य
 पुनरस्तमेति स्वस्थान प्रामोतीत्यर्थः ॥ यथा सूर्यं स्थानांतरमेति तथा ॥ एवमग्रेपि “सद्यो-
 जातमुत्तमं जहात्येव उतो जरत न जहात्येव उतो बहूनेभ्यमहर्जहार अतद्रो देव सद्यमेव प्रार्थ”
 इति अनेनापि मयेण सद्योजातमायिकं जहानीत्युक्तम् ॥ एकं जरत न जहानीति चोक्तम् ।
 एव च स्पष्टतया श्रीकृष्णलीलाप्रतिपादकग्रन्थानि दृष्ट्वापि विशेषमाचक्र शब्दो नाम्नीति
 प्रलपन्तुपेक्षणीय एव ॥ श्रीकृष्णपरत्येपि न नोद्वेप इत्यादिकथन नामित्वस्य प्रच्छन्न
 त्वसपादनाय ॥ यत्तु (तमेव मृत्युममृतं तमाहुरित्यत्र भक्ताभक्तज्ञानभेदेन प्रकार
 परत्वकथन निर्मूलम् । किंतु प्रमाद वै वयमिति सन्नस्तुजानीयवारायप्रामाण्येन प्रमाद
 मोक्षस्वरूपत्यमेव ग्रहण उक्तं सर्वात्मकत्वा) इति तद्व्यतिचारितरमणीयम् । ग्रहण
 सर्वात्मकत्वे भूभार ॥ द्रव्यत इत्यादिनोक्तालस्यप्राप्तिरूपराभक्ताभरणरूपत्येपि क्षत्य
 भावात् तदर्थत्यागे यीजाभारान् “सत्येन लभ्यस्तपसा क्षेप आत्मा सम्यग् ज्ञानेन
 ग्रह्यचर्येण नित्य” मित्यादिभुतिप्रामाण्यात् । सादृशटीकोक्तार्थस्य समूलत्वेन तत्त्वं नित्य
 मायिकभरणत्येत्यादिकथन स्वकपोलकल्पित तस्य हेयम् ॥ इत्यष्टचत्वारिंशत्खण्डखण्डना
 भासत्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अत्र तत्र मोहस्येत्यादेरेकोनपचाशत्खण्डखण्डनाभासस्या
 भासत्व प्रदर्श्यते ॥ श्रुत्युक्तेत्यादिश्लोकचतुष्टयस्यायमभिप्रायः ॥ अनेकप्रयेषु मोहनि
 वारकेषु सत्त्वपि असुराणां कथं न मोहनिवृत्तिरिति शकाया तेषां तम प्रकृतिरत्वादि
 त्युत्तरं तम प्रकृतीनामपि कदाचित्मगादितत्त्वामसंभावनिरुक्तिं सभाष्येतास्तन्मोहस्य
 दार्ढ्यं हेतवत्तरमुक्तं श्रुत्युक्तेति । तथा चेश्वरेच्छैव तादृशीति बोधित—कपिरपि च कापि
 शायनमदमसो वृश्चिकेन सदष्ट ॥ अपि च पिशाचजस्त किं द्रूमो वैकृत तस्येति
 न्यायश्च सूचित । एव च तन्मोहो दुरच्छेदः ॥ अत एव तस्य नित्यत्वमुक्तम् । नित्यत्व
 मपि चिरकालावस्थायित्वेन उपायासाध्यत्वेन च “अक्षय्य इ वै चातुर्मासयाजिन”
 इत्यादिवत् ॥ अत एव सत्त्वपि तेषामन्यथाभासः ॥ न च प्रथमैवार्थं भक्तानामपि तत्संगा
 दन्यथाभावो न स्यादित्यर्थतत्सार्थक्यात् । एतेन (मोहस्य मायाजन्यत्वेन नित्यतोक्ति
 विरुद्धे) त्यादिद्रूपण निरस्तम् । गालिप्रदानं तु शिष्टगार्हितमित्यसदृशमेवातस्तदीय
 प्रलाप उपेक्षितः ॥ यत्तु (मा भवत्विति प्रयोगो माङ्गि लुङीति सूत्रेण आहमाण्येति
 सूत्रभाष्येण च विरुद्ध इति शब्देन्दुशेखराश्विनिम्ब) इति प्रलपितं तनुच्छम् । तादृश
 प्रयोगस्य शब्देन्दुशेखरादेव साधुत्वनिश्चयात् । नहि तत्र मादुपपदम् । किंतु निषेधार्थको
 माशब्दः । अत एव मास्त्वित्यादौ निषेधार्थो माशब्दो न भाटिति न दोष इति शब्द
 दुशेखरं निरूपितम् ॥ अत एव आङ्गाडोश्चेति सूत्रभाष्ये माङ्गो विशिष्टग्रहणं किमर्थं
 प्रतिषेधार्थकत्वादिना विशिष्टस्यैव विचारः कृतः । तथा च भाष्यशेखराद्यज्ञानमूलक एवाय
 प्रलापः ॥ भगवद्भक्तिप्रतिपादकेषु वाक्येष्वन्यथाभासः तु निजदोषप्रायल्यादेव । तस्य
 तत्रेश्वरेच्छाया एव हेतुत्वम् । अत एवाशननुत्पत्त्यं स्वभावस्वाशयपरिहारत्वात् । उक्तं
 च—यदि स्याच्छीतलो वद्विश्रद्धमा दहनात्मकः ॥ स्वभावस्तर्हि मर्त्यानां शक्यते कर्तुं
 मन्यथा ॥ इति । निजदोषावृत्तमनसामतिसुदरमेव भाति विपरीतम् ॥ पश्यति पित्तोपहत

शशिमुश्रे संक्षमपि पीतमिति चेति ॥ तस्याद्युक्तमेवेदं तस्य कुलीनस्येदं पचनम् ॥
 एतमपि नेदप्रचिद्येन लीलाया अनित्यत्वम् । किंतु नित्यत्वमेव । एवं प्रपंचस्यापि सत्य-
 तामेव कारणात्मना लीलायास्तु स्वरूपेणैवेति विशेषः ॥ न च प्रपंचस्य गिग्यात्वं वक्तुं
 शक्यं पूर्वोक्तवृत्तप्राप्तात् । त्वदुक्तं तु पूर्वनाम एव संक्षिप्तम् । किं पुनः पिप्रेषणेन । ननु
 प्रपंचस्य कारणात्मना सत्यत्वं न वक्तुं शक्यम् । कारणस्य भावरूपत्वात्कार्यस्य च भावा-
 भावरूपत्वादिति चेन्नैतन्म । कारणस्यापि भावाभायोभवात्मकत्वाद्वाङ्मणोपि भावनायोग्य-
 ररूपाभावरूपत्वम् ॥ अत एवोक्तं—नैव भाववितुं शक्यं केनचित्पुरयोक्तनः ॥ अतो
 भावं सर्वत्रेव नाश्वरत्वात्मानं उच्यते ॥ इति ॥ एवं चाभावस्याधिकरणारम्भकत्वाद्भाव-
 रूपत्वमपि यद्वाङ्मणो निराशयमेव ॥ एतेन महोपनिषद्वाक्यानीत्यारभ्य प्रसिद्धाभावरूपत्वा-
 भावादित्यादिकं निरस्तम् ॥ किंच प्रसिद्धाभावरूपत्वाभावादिति वदन् प्रसिद्धाभावरूप-
 किमभिमते यद्वाङ्मणि नास्तीत्युक्तं भावभिरुक्तमिति चेद्भावात्त्वत्वं इत्यादिपक्षकान्योन्या-
 भाववद्विषयस्यस्याभाववदित्येव भिन्नत्वस्य च भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वेनाहमा-
 ध्यान्योन्याध्यायप्रसङ्गात् । न चान्धीति प्रतीतिविषयत्वं भावरूपं भिरुक्तपक्षकमेवेत्य-
 चासंक्षेपाधिरिति याच्यम् ॥ अभावेऽपि प्रतीतिविषयत्वेनाभावरूपमपि भावत्वप्रसङ्गात् ॥
 न च समवायसामानाधिकरण्यसंबन्धेन सत्तावस्थं भावत्वमिति नातिप्रसङ्ग इति
 याच्यम् ॥ अभावरूपमपि स्वरूपवदित्यसामानाधिकरण्यसंबन्धेन सत्तावत्वाद्भावरूपत्व-
 न च समवायसंबन्धेन तदधिकरणे समवायसंबन्धेन युक्तित्वरूपस्यैव सामानाधिकरण्यं विर-
 क्षितमभावरूपं च सामानाधिकरण्यवत्समवायेनावृत्तित्वात्तानुपपत्तिरिति याच्यम् ॥
 समवाये व्याख्यायतेत्यस्य समवायेनावृत्तित्वात्तदङ्गीकर्तुं भिन्नत्वैकस्यैव स्वीकारात् । सम-
 वायानङ्गीकर्तृणां भवतां मते च तादृशकृष्णस्यैवासमवायः ॥ अन्वया “समवायान्म्यु-
 पगमाद्य साम्यादुक्तवस्थित” इति सूत्रविरोधापत्तेः ॥ नच भावरूपसंबन्धोपाधिसत्त्वच्छि-
 द्धमेव एवाभावरूपमिति याच्यम् ॥ अभावरूपसंबन्धोपाधिसत्त्वच्छिद्वत्त्वमेव एव भावरूप-
 मित्येव कुतो न स्यादिति ममकस्य दुर्लभत्वात् । अलंबोपाधेरनिरूपणात् ॥ एतेन भाव-
 रमभावरूपसमवायसंबन्धोपाधिरित्यपि निरस्तम् ॥ किंचासंक्षेपसिद्धदानेदमभावरूपस-
 गोचरमित्यादीं यद्वाङ्मणोप्यसंज्ञां स्वीकृत्य तादृशस्यैवभावनानामलंकाराद्यनुबोधेन
 चारोपाधिरूपभावरूपसंबन्धोपाधिरित्यपि प्रसिद्धाभावरूपत्वाभावादित्यसंगताम् ॥ किंचा-
 भावरूपस्याधिकरणारम्भकत्वं स्वीकृत्यतां प्रसिद्धाभावरूपस्यापि यद्वाङ्मणस्य यद्वाङ्मणकत्वं स्वीकृत-
 मेवेति कृतं वाङ्मणत्वेन ॥ यदपि ज्ञातो यद्वाङ्मणकत्वं इत्युक्तस्य प्रत्युक्तमित्युक्तत्वा
 (गुणितरूपवदधिकृत्यमेवेन यद्वाङ्मणत्वेपि सिद्धत्वात्तत्वायेनाविभांशवद्विषयस्य धम-
 साधिकारित्वा) इत्युक्तं तत्र किंचित् । सत्यमित्याह्वयमोक्षविज्ञानकल्पितयोरभेदत्वा
 समवेन दृष्टातासमवेन दाष्टान्तिकासिद्धेरन्यथा सत्यस्यापि सिद्धत्वात्सत्यं सिद्ध्याभूतस्य
 सत्यरस्य च प्रसङ्गात् । तस्याप्यभेदे न समप्रतीति ज्ञातो यद्वाङ्मणकत्वं यद्वाङ्मण-
 मृदात्मकत्वं देवावसेयम् ॥ तथा च यद्वाभावरूपस्यैवभावनानामविभांशोपाधिरुप-
 क्तमेव टीकोक्तरीत्या सिद्धरीत्याभेदम् ॥ यतु यथेसापुक्ता ज्ञायंत इति प्रतीतिनां

प्रादुर्भाविषयकस्य धातुर्थानवगमादित्यादिना दूषितं तत्तुच्छम् । जर्गं प्रादुर्भावं इत्यादिना प्रतिपादितं धातुर्थं परित्यज्यादूर्वायंकरत्वे मानाभावात् । कर्मांगेषु जायत इत्यादि-प्रतीतेरिष्टापत्तिपराहृतत्वात् ॥ “यथोर्णनाभि मृजते गृह्णते चे”त्यादिदृष्टातेन सत्कार्यं यादस्य दृढीकृतत्वेन सत्कार्ययाद्युक्तयो निरन्ता इत्यमगतमेव ॥ भमत उत्पत्तिश्च “कथमसत् सजायत” इत्यादिना दूषितैव ॥ यद्य तेनास्मत्समतोत्पत्तिवाचक एव प्रादुर्भावंशब्दः) इति प्रलपितं तत्र स प्रष्टव्यं । का स्वत्ममतोत्पत्तिः । आद्यक्षणमयध इति चेत्तर्हि क्षण आद्यस्य स्वाधिकरणसमयध्वमानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणत्व रूपमुच्यते चेत्तादृशविशिष्टसमयमयधस्य स्वस्मिन्स्वीकार आत्माश्रय स्वाधिकरणममय-ध्वसनाधिकरणसमयमयधस्यैव लक्षणसमनये स्वाधिकरणत्वाश्रयैव च ध्वसस्यो-त्पत्तिमदभावरूपतयोत्पत्तिघटितत्वेनान्योन्याश्रयादि ॥ प्रागभावाप्रतियोग्यभाररूपतये प्रागभावाप्रतीतिरिति लक्षणासिद्धिश्चेति ॥ किंच जगत उत्पत्तिनाशास्वीकारे-तदेतदक्षर नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ॥ आविर्भावातिरोभावाप्रमनाश्रयित्वपदिति विष्णुपुराण वाक्यविरोधः । तत्र जन्मनाशयोराविर्भावातिरोभावाभिमतत्वस्योक्तत्वात् । अन्यथाऽक्षर-त्वनित्यत्वयोरनुपपत्तिः ॥ किंचोत्पत्तिस्वीकार आत्मभावावलोक्यो वा पटो यणपूरित इत्यादि विद्यारण्यवाक्यविरोधोपि न ह्यातपेन घटादय उत्पाद्यते । किंतु तेन तेषा दर्शनयोग्यत्वलक्षण आविर्भाव संपद्यते । तस्मादाविर्भावातिरोभावायेव जगतो न त्वत्समतोत्पत्तिनाशविति । अस्तीति प्रतीतिर्जन्मोत्तरस्थितिनिपत्येव्यपि रिक्तं यच्च । प्रादुर्भावातिरिक्तजन्मनोऽसंभवात्तस्मादाविर्भावायुक्तपदार्थविषयैव सा प्रतीतिः ॥ यदपि यद्य तत्रैवेत्यादिना व्यावहारिक प्रपञ्च स्वापेक्षयोत्कृष्टसत्ताकप्रपञ्चपूर्वकं मायिकत्वेनाभिमतत्वात्मायिकत्वाद्वा स्वप्नप्रपञ्चवदिति टीकोक्तमनूय तत्र युक्तमित्युक्त्वा (त्वन्मते जगतो नित्यतयोत्कृष्टसत्ताकजगदतरासमते बाधितत्वाच्च स्वरूपासिद्धेश्च तर्कभावेन व्याख्यासिद्धेश्च) त्याद्युक्तं तदपि टीकाकृद्भिर्प्रायाज्ञानादेव । नहि टीकाकृता व्यावहारिक प्रपञ्चपदेन त्वदभिमतो व्यावहारिक प्रपञ्चो विरक्षितः । किंत्वासुरमोहनार्थं यो भगवता मायया दर्शितः प्रपञ्चः स एव पक्षतया विरक्षितोऽन्यथा ब्रह्मण अवस्थाविशेषस्य ब्रह्मात्मकप्रपञ्चस्य मायिकत्वासंभवेन मायिकत्वकथनं विरद्धं स्यात् ॥ अत एव ब्रह्मरूप एव प्रपञ्चे भगवता भाषयाऽविद्यमाने यत् प्रत्याच्यते तदतरा सृष्टिरूपत्वात्मायामनो मयमिति पूर्वं टीकाकृता प्रतिपादितम् ॥ एव च तादृशपक्षे मायिकत्वेनाभिमतरूपहेतोः सत्त्वाच्च स्वरूपासिद्धिर्नापि बाधस्य पारमार्थिकप्रपञ्चे भगवतो दर्शितत्वात्तत्पूर्वकत्वस्य तस्मिन्नन्याहृतत्वात् ॥ अत्र प्रत्यधिष्ठानविधया सत्यस्यैव सत्काराधायकत्वेनापि सत्यस्य हेतुत्वमुपेयमन्यथा अममूलकभ्रम इव कल्पिताधिष्ठानेपि कचिद्भ्रमसंभवेनाधिष्ठान-विधयापि सत्यस्य हेतुत्व न स्यात् ॥ अमधाराकल्पने प्रमाणाभावेन अममूलभूतभ्रमेपि सत्यस्य हेतुत्वानपायाच्च ॥ तत्तद्भ्रम प्रत्यपि सत्यस्य स्वजन्मसत्कारसंयधेन नियतपूर्व-वर्तित्वेन अमत्वावच्छिन्नं प्रति पूर्ववर्तित्वसत्वेन व्यभिचारानवकाशात् ॥ पूर्ववर्तित्वस्य स्वव्यापारसंयधेन विवक्षणाच्च । न व्यभिचारगधोपि । तथा च तादृशानुमानेन जगत

प्राभञ्जनः

अत्यल्पमेव सिद्धम् ॥ जगन्मिथ्यात्वयोधकानुमानं तु पूर्वमेव निरन्तम् ॥ एवं प्रमाणपुरः-
 सरमुक्तेषु येषां विपरीतैव मतिरत्यन्तते तत्र तेषां पापवाहुल्यादयमेव हेतुः ॥ भव ग्योक्त-
 एवं ज्ञातव्यसंतुष्टाः केचित् कुत इतीर्यताम् ॥ चार्थोक्तदेः प्रमुखास्याप्यात्मा देहः तुतो
 यद ॥ सम्यग्विचारो नास्त्यस्य धीदोषादिति चेत्तदा ॥ शसंतुष्टास्तु शास्त्रार्थं न स्पक्षत
 कदाचनेति ॥ ज्ञातापि पापवाहुल्यादमंतोपो यथा तव । इति च ॥ यदपि यथेत्यादिना
 टीकायामित्युपक्रममनूय तत्र युक्तमित्युक्त्वा (महाकौर्मै-शमूनं कुरते विष्णुरादयः सन् परः स्वयम् ॥ तस्माच्छून्य-
 निश्चये महोपनिषद्मात्रघटकशून्यराष्ट्रवर्णनपरत्वा) इति प्रलापः तदप्यज्ञानादेव ।
 महोपनिषदि एव क्षेत्रं मुक्तं इत्यादिना ब्रह्मणः शून्यतुच्छादिशब्दप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् ॥
 तत्तच्छून्यानामेवायं महाकौर्मै-शमूनं कुरते विष्णुरादयः सन् परः स्वयम् ॥ तस्माच्छून्य-
 मिति प्रोक्तश्चोदनानुच्छ उच्यते ॥ इत्यादिना विवृतस्तादृशविरणं महोपनिषद्घटकशून्या-
 दिपदानामेवेत्यत्र नियामकमनुवत्त्वा स्वप्रश्रयेन नियमकरणं साहसिकानामेव शोभते न तु
 विदुषाम् ॥ शमूनमिति रश्मिप्रायणं न तु विग्रहः । एतेन (शमो मकारलोपस्य यका-
 रागमस्य कल्पने गौरवा) इति परास्तम् ॥ तादृशार्थं मानं तु महाकौर्मैवायं प्रदर्शितम् ।
 तेन मानं दृष्ट्वापि मानाभावं वदुषोपेक्ष्यः ॥ किंच यावद्विशेषशून्यमिति त्वद्विमिश्रितार्थेपि
 किं प्रमाणमिति यत्तत्वं प्राकृतधर्मशून्यमित्येव कुतो न स्यात् ॥ न च शून्यपदस्यान्यपदा-
 सहसृत्तस्य यावद्विशेषाभावाधोक्त्यमिति युक्तम् ॥ शून्याकारे श्मशाने येल्यादि वाक्ये
 यावद्विशेषशून्यत्वागारे बाधित्येन तादृशवाच्यस्याप्रामाण्यापत्तेः । शून्यमेवेति चेत्तर्हि
 नाम तादृशमिति हीलादावपि नाशो यावद्विशेषशून्यत्वात् रश्मतेऽभावेनासंगतिश्च
 स्यात् ॥ 'न शून्यं नापि सत्तादृक् तादृकं तावदिहेत्वताम्' इत्याद्युक्तरीत्या ब्रह्मणोपि
 यावद्विशेषशून्यत्वं च न स्यात् ॥ तस्माच्छून्यपदार्थस्य नानार्थत्वमभ्युपेयम् । ब्रह्मणि
 यतमानस्य तत्पदस्य शमूनमित्यादिनोक्तार्थकत्वमेव नियामकं च प्रकरणादिकं तस्यैव
 नानार्थत्वेऽभिधानिनियामकत्वात् ॥ एतेन मानाभावादित्यादिकं प्रत्युक्तम् ॥ किंचेत्यादिना
 नं विशेषज्ञानजन्यमुक्तं जनं कारणीभूतज्ञानविषयोऽल्पम् । अर्थाद्विशेषादिव पुनरुक्तं
 इत्युक्तं तत्प्रामादिकं स्वमतविरुद्धत्वात् । नहि रश्मते विशेषज्ञानस्य नुर्यं प्रति हेतुत्वम् ।
 तस्मादसद्वस्तुगानुत्पत्तौरद्वियकमुक्तं प्रति तु विषयेन्द्रियसंबन्धस्यैव हेतुत्वं गौरवं च
 तादृशार्थं स्यात् ॥ किंच जनपदे न्यूनत्वयोधकत्वं न स्वभावाधोक्तत्वं न्यूनत्वं चास्मन्मते
 पठते । भगवता स्वलीलासुतेनान्यमुपस्थापीकरणात् ॥ नहि लीलारसान्नादमनुषा
 नामन्यदैर्द्विविकादिसुखं रोचत इति । एवमेव तुच्छपदमपि ब्रह्मणि चोदनार्थकं स एव
 मायपाच्छन्नस्तुदति ॥ यदपि यथेत्यादिना टीकादुक्तमनूय तदपि न युक्तमित्युक्त्वा
 (मायां तु प्रकृतिं विधादित्यादित्यतैरकार्येन जनकस्वरूपस्यैव व्यञ्जकत्वस्य तत्र विर-
 शितत्वा) दित्यूचे तदपि न किंचित् । आरंभादे जनकत्वव्यञ्जकत्वयोर्भेदेपि विवर्तवादे
 विशेषाभावात् । प्रत्युत प्राणीतिरानां व्यक्तिरेवोचिता । आद्यक्षणमन्धादिरूपोत्पत्तेरस-
 त्यसंभवात् । व्यक्तिश्च प्रतीतिः । सा च प्राणीतिरस्य तत्कालेऽस्तीति न दोषः । अन्यदि-
 वेलादावपि यस्तुतोऽन्यत्वाभावेपि रश्मते न संभवति । मिथ्यासत्ययोर्भेदात्तत्वाद्-

न्यथा सत्यस्य मिथ्यात्वप्रसगादित्यादिना पूर्वं यदुक्तं दूषितत्वात् ॥ यत्तु जगदंतं पाति-
 भगवद्भजनादिकं तु तत्र मिथ्यात्वस्वीकारेण नाम्नाभिर्दूष्यत इति प्रलपितं तन्मदम् ।
 उपासनाधितो धर्मो ज्ञाते ब्रह्मणि वर्तते ॥ प्रागुत्पत्तेरज सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥
 इत्यादिना दूषितत्वात् । किंच जगति मिथ्यात्वोपगमे तन्मध्यपातिभगवन्मूर्त्यादौ
 मिथ्यात्वबुध्यापादने कथं न तदूषितम् । नहि शुक्तिरजतं मिथ्येति जानतस्तत्र प्रवृत्तिः
 सभरति । तथा च भगवद्भजनादौ मिथ्यात्वज्ञापने तन्मूर्त्यादावपि तथात्वज्ञानम् । तत्र
 प्रवृत्त्यभावो लोकानां संपादित इत्यादि ॥ जैमिन्यादिभिः कर्मोपदेष्टृभिः कर्मणि लोकाः
 प्रवर्तिता न तु कर्म त्याजितम् । त्वया तु कर्मोपासने उभे त्याजित इत्याधिनयमिति ॥
 एतेन (मिथ्यात्वज्ञानस्य भजनद्वेष्टाप्रयोजकत्वा)दिति निरस्तम् ॥ मिथ्यात्वज्ञानस्य
 धर्मानाशक्त्ये भजनप्रतिबंधरुत्वाच्च ॥ अर्चायामेव हरये पूजां य धृद्वयेहते ॥ न
 तन्नकेषु मान्येषु स भक्त प्राकृत स्मृतः ॥ इत्यादिभागवतादिवार्यान्मूर्तिसेविनां प्राकृत-
 वैष्णवत्वं यदुक्तं तत्रोपपत्तं भक्तत्वेन यस्यात्मबुद्धिरित्यादिवार्यं च यदुपन्यस्यं तदप्य-
 ज्ञानात् । नहि मूर्तिसेविनां प्राकृतवैष्णवत्वं तत्राभिमतम् । किंतु भगवद्भक्तसेवित्वे सति
 मूर्तिमात्रसेविनां भगवद्भजन भगवद्भक्तसेवापूर्वकं कार्यमिति तस्याभिप्रायः ॥ एवं च
 तादृशाभिप्रायमबुद्ध्या शंकराचार्याणामभिप्रायं चाबुद्ध्या मूर्तिसेवाखंडनपराणां वचन-
 मनुपादेयमेवेति ॥ इत्येकोनपंचाशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र
 श्रुतिविरुद्धपद्धतेरित्यादेः पचाशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शयेते ॥ तत्रत्यादिना
 गालिप्रदानं पुनः पुनस्तेन कृतं तच्च तादृशलोचितमेव कुलीनत्वात् परास्तत्वाच्च ॥
 लोके युक्त्यनभिज्ञा परास्ता गालिप्रदानं कुर्वत्यतस्तत्र मौनमेवोत्तरम् ॥ अत एव खंड-
 नकृद्भिरक्तं मूकतैवात्र विजयायेति ॥ न चाप्रतिभैवं प्रसज्येत । उत्तरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरा-
 हंस्येति तल्लक्षणविशेषणादिति ॥ देवद्विषामित्यादिभागवतश्लोकेनासुरप्रवृत्त्यर्थं भगवता
 बौद्धानां प्रस्थानं कृतमित्युक्तम् । एवं च भगवन्मायामोहिततया शिष्टगर्हिताचरणेन तेन
 कृतम् । विप्ररूपाणीत्यादिश्लोकानामप्यर्थास्तस्यान्यपरा एव भाति ॥ अत एव दोषदूषित-
 हृदयतयान्यपरो भातीत्युक्तम् । तैवेव प्रक्षिप्तत्वं यदि तादृशश्लोकानामगीकरोपि तदान्येषां
 तवाभिमतानां न प्रक्षिप्तत्वमित्यत्रापि किं प्रमाणमिति वक्तव्यम् ॥ अन्यार्थकत्वं क्लिष्टत्वा-
 दुपेक्ष्यम् ॥ ब्राह्मणैरूपयति निरूपयतीत्यर्थे ण्यंताणि चिणि नौ तृतीयेत्यादिप्रलापोपि क्लिष्ट-
 त्वादुपेक्ष्य । अन्यत्र ब्राह्मणरूपिणेत्यादिपदस्य तादृशार्थादर्शनाच्च ॥ न कर्मधारयान्म-
 त्वर्थीयेत्यत्र कर्मधारयपदस्य तत्पुरुषमात्रपरत्वमिति यदुक्तं तनुच्छम् । “अरूपवदेव हि
 तत्प्रधानत्वा”दिति सूत्रविरोधात्तत्र त्वत्समतेर्ये रूपाभावस्य ब्रह्मणि बोधात् ॥ एवमप्रेपि
 क्लिष्टकल्पनया स्वनिर्दापरवाक्यस्यान्यनिर्दापरत्वेन योजयितुस्तत्र तत्र शर्मालाभेनान्य-
 व्याख्यानं यद्व्यादिना दर्शयत प्रलापो नादरणीयः ॥ एवं चैव्यादूषितहृदयेन शुद्धा-
 द्वैतमातंडे ये दोषाभासा समुद्राविवास्ते सर्वे श्रुतिस्मृतिविरुद्धाः ॥ एव विद्वन्मंडनेपि
 ये समुद्राविवास्तेपि श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वाद्वासाभिरुद्धं खडिगत्वाच्च निरस्ताः ॥ आत्रादं
 इति प्रयोगे तु पूर्वमेवोक्तम् ॥ बाह्येन कावैरिति प्रयोगस्य शुद्धत्वकथनं तु कौमुदी-

मिस्मृतिं धोतयति । अचतुरविचतुरेति सूत्रे कौमुदीकारेण पाञ्चनस इत्युदाहृतम् ॥
 अक्षिमुखमिति चोदाहृतम् ॥ यदि पाञ्चनसोः प्राण्यंगत्वं विवक्षितं स्यात्तदाक्षिभुवमूर्ध-
 णीवमित्यादिवन्वाञ्चनसमित्येवोदाहरेत् ॥ तस्मात्तयोः प्राण्यंगत्वं नास्तीति समाहारा-
 विरक्षायां बहुवचनेन बाधकम् ॥ एवं च शास्त्राज्ञानमूलकं संदत्ताद्यनुपादेयमेव ॥
 'भावावबोधविहितो न दुनोति दोष' इत्युक्तेरिति संक्षेपः ॥

मायानिर्मितमेघपाटनपटुर्यज्ञस्य विध्वंसनो
 मिष्यान्नस्फुरियेशकल्पितसहघ्राक्षं समुत्कालयन् ॥
 शुद्धाद्वैतदिवाकरं विमलयन् विन्मण्डनं मन्दयन्
 मोदं बहुभवंराजेषु जनयन्ग्रामञ्जनो राजते ॥
 शुक्लशुक्लमतिपदि भालुसूनोर्दिनेभवत् ॥
 ग्रन्थः पूर्णोहावन्हांकभूमिते वरसरे शुभे ॥
 मधुराधीनपादाञ्जे ग्रंथो ह्येषो भगार्पितः ॥
 प्रीयतां तेन देवेशः शरणागतवत्सलः ॥
 ॥ इति श्रीप्रभञ्जने वज्रवित्थारभंगो नाम द्वितीयो भागः ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रंथः ॥